

Юридична деонтологія

Міністерство освіти і науки України
Національна юридична академія України
імені Ярослава Мудрого

ЮРИДИЧНА ДЕОНТОЛОГІЯ

Підручник

За редакцією кандидата
юридичних наук, доцента В.Д. Ткаченка

Харків
Одісsey
2006

ББК 67.3
Ю56

**Затверджено Міністерством освіти і науки України
як підручник для студентів юридичних спеціальностей
вищих навчальних закладів
(лист № 14/18.2-2709 від 02.12.2005)**

Рецензенти:

- д.юрид.наук, професор, академік Академії правових наук України,
директор Інституту законодавства Верховної Ради України
Копиленко О.Л.;
- д.юрид.наук, професор, начальник кафедри конституційного права
Національної академії внутрішніх справ України
Колодій А.М.;
- професор кафедри конституційного права та загал.-прав. дисциплін
Донец. юрид. ін-ту МВС при ДонНУ, д.юрид.наук, професор,
засл. юрист України *Мичко М.І.*

Автори підручника

*Розділи: I — к.ю.н., доц. В.Д. Ткаченко, викладач Є.Б. Ручкін;
II — к.ю.н., доц. С.П. Погребняк; III — к.ю.н., доц. С.П. Погребняк;
IV — к.ю.н., доц. В.Д. Ткаченко (§ 1), к.ю.н., доц. С.П. Погребняк
(§ 2 (в співавт.)), к.ю.н., доц. І.В. Процюк (§ 2 (в співавт.)), § 3,
к.ю.н., доц. Л.Л. Богачова, к.ю.н. С.В. Подкопаєв (§ 4); к.ю.н., доц.
І.О. Биля (§ 5); V — к.ю.н., доц. С.П. Погребняк; VI — к.ю.н., доц.
І.В. Процюк; к.ю.н. С.В. Подкопаєв; VII — к.ю.н., доц. Л.Л. Богачова;
VIII — к.ю.н., доц. С.П. Погребняк; IX — к.ю.н., доц. Д.В. Лук'янов;
X — д.філос.н., проф. В.О. Лозовий (§§ 1, 2, § 3 (у співавт.)), § 4);
к.ю.н., доц. І.В. Бенедік (§ 3 у співавт.); XI — д.філос.н., проф.
В.О. Лозовий (§§ 1-3); к.ю.н., доц. І.В. Бенедік (§ 4); XII — к.ю.н.,
доц. Л.Л. Богачова.*

Ю56 **Юридична деонтологія: Підручник / Ткаченко В.Д., Погребняк С.П., Лук'янов Д.В. та ін. / За ред. В.Д. Ткаченка. — Х.: Одісей. — 2006. — 256 с.**

ISBN 966-633-491-7

Підручник підготовлений відповідно до навчальної програми з юридичної деонтології для юридичних ВУЗів України. В ньому відбиті досягнення юридичної науки. Навчальний матеріал викладено з урахуванням історичних даних, сучасного законодавства та юридичної практики.

Розрахований на студентів та викладачів навчальних закладів юридичного профілю і тих, хто цікавиться проблемами юридичної професії, її ролі в забезпеченні прав і свобод людини, розбудови правової демократичної держави, розвитку правової системи суспільства.

©Ткаченко В.Д., Погребняк С.П., Лук'янов Д.В.
та ін., 2006

ISBN 966-633-491-7

© ТОВ «Одісей», підготовка до друку, 2006

ВСТУП

В останні роки в нашій державі відбуваються великі політичні, соціальні, правові та інші зміни. Ми є свідками розбудови України як незалежної демократичної, правової, соціальної держави, її інтеграції в світове співтовариство, розвитку громадянського суспільства, формування в країні ринкової економіки, проголошення принципу верховенства права тощо. Усі ці процеси суттєво змінюють право і тісно пов'язані з ним явища: правову культуру і свідомість, юридичну практику і правопорядок. Природно, що іншою стає і юридична професія.

Яким повинен бути сучасний юрист? Відповідь на це важливе і складне питання намагається дати така спеціальна галузь наукових знань, як *юридична деонтологія*. Саме вона на підставі дослідження юридичної діяльності і юридичної спеціальності повинна сформулювати вимоги до людських і професійних якостей юриста — особи, від якої часто залежать людські долі, добробут всього суспільства. Вивчення і усвідомлення таких деонтологічних аспектів і проблем юридичної професії є вкрай необхідними для кожного студента, який мріє бути юристом, бажає присвятити своє життя служінню Праву, захисту прав людини, забезпеченню інтересів суспільства і держави.

Цей підручник — віддзеркалення поглядів на юридичну деонтологію викладачів кафедри теорії держави і права Національної юридичної академії імені Ярослава Мудрого, що покладені в основу даної роботи.

Його зміст може бути умовно поділений на окремі блоки. Перший з них утворюють питання, пов'язані з *загальною характеристикою юридичної деонтології*: історія виникнення і розвитку цієї наукової дисципліни, її предмет, методологія, функції, взаємозв'язки з іншими науками тощо.

Другий блок включає розділи про *юридичну науку і юридичну освіту*. Наявність цих питань в курсі деонтології обумовлено тим, що саме юридична наука і юридична освіта мають значний вплив на формування особистості юриста, допомагають йому у сприйнятті деонтологічних принципів професії як беззаперечних вимог, є важливими передумовами для його успішної професійної діяльності у майбутньому.

Третій блок присвячений особливостям юридичної спеціальності і юридичній діяльності. В ньому висвітлюються специфічні риси юридичної професії, формулюються вимоги, яким вона має підпорядковуватися, розглядаються особливості основних видів професійної діяльності юриста та її організаційно-правові аспекти, аналізуються проблеми юридичної практики.

Четвертий блок концентрує увагу на особистих якостях юриста, необхідних для належного виконання ним професійних обов'язків. Сьогодні юрист-професіонал — це висококваліфікований фахівець в галузі юриспруденції, здатний ефективно працювати на всіх ділянках юридичної практики, за різними юридичними спеціальностями, особа із сучасним правовим мисленням, високим рівнем правової, моральної, політичної, естетичної культури, людина, озброєна необхідними психологічними знаннями. Роль юридичної деонтології полягає у сприянні формуванню у юриста всіх згаданих складових його професійної культури.

Цей підручник виконує функцію своєрідного введення студентів-першокурсників в юридичну спеціальність. Проте ми сподіваємося, що він буде також корисним для практикуючих юристів, науковців і викладачів.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ЮРИДИЧНОЇ ДЕОНТОЛОГІЇ

§ 1. Поняття та риси юридичної деонтології

Юридична деонтологія — це галузь наукових знань про сутність та соціальне призначення юридичної професії, чинники, які впливають на її стан, а також про сукупність вимог, яким повинні відповідати професійні якості та практична діяльність юристів. Основне призначення юридичної деонтології полягає у виробленні на основі всебічного пізнання юридичної діяльності наукових рекомендацій, спрямованих на забезпечення підготовки кваліфікованих спеціалістів юридичної професії, гарантування високої якості правових послуг, що ними надаються, узгодження юридичної практики з потребами суспільства в цілому та кожного з його членів.

Власне, термін «деонтологія» утворений через сполучення двох грецьких за своїм походженням слів: «деонтос» (належне) та «логос» (наука), разом — «наука про належне». Він був введений у науковий обіг на початку XIX століття відомим англійським філософом, соціологом та юристом Ієремією Бентамом у його роботі «Деонтологія або наука про мораль», — першій спеціалізованій науковій праці з деонтологічної проблематики.

Цей термін досить вдало відображує природу юридичної деонтології, яка є наукою, що покликана з'ясувати оптимальну (належну) за певних суспільних умов *нормативну модель юридичної практики та систему людських і професійних якостей*, якими повинні володіти юристи для успішної реалізації їхнього соціального призначення. Вироблення такої моделі, тобто цілісного уявлення про необхідні характеристики професійної юридичної діяльності, ідеальний

образ юриста-професіонала та її закріплення у відповідних правових документах, має виключно важливе значення. Серед іншого, це потрібно для визначення стандартів юридичної освіти, прийняття правових та інших актів, які регламентують професійне призначення, права та обов'язки юристів, проведення періодичних перевірок їхньої професійної придатності (професійних атестацій), створення необхідних умов для перенавчання та самовдосконалення юридичних працівників тощо.

Юридичній деонтології, як науці, притаманні наступні риси.

Юридична деонтологія є *суспільною* наукою. Юридична професія являє собою один з різновидів суспільної діяльності, яка спрямована на упорядкування за допомогою права різних форм взаємодії соціальних суб'єктів, найбільш важливих процесів, що відбуваються у соціумі. А отже, і юридична деонтологія, що вивчає цю діяльність, формулює вимоги до її учасників та правила, за якими вона повинна здійснюватися, належить до числа суспільних наук.

Водночас, юридична деонтологія, як про це свідчить і сама її назва, — наука *юридична*, оскільки юридична практика, певні сторони якої вона досліджує, разом з іншими державно-правовими явищами утворює предмет правознавства.

Юридичній деонтології притаманні риси *комплексної* науки. Це виявляється у тому, що вона не обмежується з'ясуванням тільки правових аспектів діяльності юристів, а й приділяє, крім того, значну увагу моральним, політичним, психологічним, естетичним та деяким іншим її характеристикам. При цьому юридична деонтологія широко використовує знання, накопичені іншими суспільними науками (філософією, етикою, політологією, загальною та правовою психологією, соціологією, естетикою тощо).

Юридична деонтологія — *теоретико-прикладна* наука. З'ясування належних якостей учасників юридичної практики та найбільш оптимальних способів

її здійснення являє для неї не суто науковий інтерес, а має безпосередньо сприяти реальним перетворенням у змісті та структурі юридичної діяльності, перетворенням, метою яких є подальша гуманізація, усунення недоліків, підвищення результативності зазначеної діяльності.

Одним з головних завдань, яке на неї покладається, є вироблення на основі вивчення фактичного стану професійної юридичної діяльності, тенденцій її розвитку, потреб суспільства у праці юристів, ідеальних (тобто досконалих, позбавлених недоліків) образів цієї діяльності. Виключну важливість подібного моделювання відзначав ще І. Кант. За його думкою, ідеали, високі уявлення і цілі дають зразкову, правильну міру розуму, для якого поняття про те, що є в своєму роді повністю досконалим, необхідно для оцінювання та вимірювання ступеня та недостатності такої досконалості.

Юридична деонтологія є наукою *антропологічної* спрямованості. Навіть на тлі традиційно властивої для всіх інших юридичних наук гуманістичної орієнтації їхніх досліджень юридична деонтологія вирізняється підвищеною увагою до людського виміру юридичної практики: особистісних якостей її учасників, характеру стосунків між ними, внутрішньої мотивації їхньої поведінки, формами спілкування цих осіб тощо.

§ 2. Передумови виникнення юридичної деонтології

Серед передумов формування юридичної деонтології слід насамперед відзначити певні особливості юридичної праці як специфічного різновиду професійної діяльності. Першою з них є *підвищена суспільна значущість* роботи юристів, яка знаходить свій вираз у тому, що юридична діяльність має безпосереднє відношення до забезпечення, а інколи й до обмеження (наприклад, у вигляді санкцій за скоєні правопору-

шення) багатьох, виключно важливих для кожної людини, благ: життя, особистої недоторканності, свободи у різноманітних її проявах, честі, гідності, ділової репутації, власності тощо. При цьому є небезпека, що даним цінностям, внаслідок недостатньої кваліфікації, професійної недобросовісності та деяких інших негативних особистісних якостей представників юридичної професії, може бути безпідставно нанесена суттєва і часто непоправна шкода.

Друга передумова — це *не завжди рівноправний характер стосунків*, що складаються між юристами та особами, з якими вони контактують у процесі реалізації своїх службових обов'язків. Інколи це зумовлено наявністю у посадовців, які ведуть юридичні справи, владних повноважень, можливості приймати у відношенні їх фігурантів односторонні і, до того ж, обов'язкові для виконання вказівки, як-то: приписи прокурора про негайне припинення дій, відверто порушуючих закон; рішення слідчого, який розслідує кримінальну справу, про обрання щодо підозрюваної або обвинуваченої особи одного із запобіжних заходів, передбачених кримінально-процесуальним законодавством; вироки та рішення судів, за невиконання яких встановлена юридична відповідальність. В інших випадках таке домінування юристів є результатом їх кращої обізнаності з правових питань порівняно з громадянами, які не отримали систематичної правової освіти. Внаслідок цього останні, у разі звернення до юристів, не в змозі оцінити правильність їх рекомендацій, а тому вимушені повністю покладатися на порядність та компетентність юридичних працівників.

Третьою передумовою, що стимулювала виокремлення юридичної деонтології як самостійної галузі наукових знань, є *неухильне зростання*, особливо останнім часом, в умовах розбудови правової держави, *впливу юридичної практики на перебіг громадського життя*. Сьогодні юристи приймають активну участь у прийнятті та організації виконання практично всіх скільки-небудь важливих рішень, що стосуються управління суспільними справами.

Усі зазначені обставини, природно, викликали у суспільстві прагнення до створення відповідних запобіжних механізмів: розроблення та реалізації системи заходів, які б дозволили, з одного боку, звести до мінімуму випадки неналежного ставлення юристів до своїх професійних обов'язків, а з іншого — гарантувати дотримання певних стандартів здійснення юридичної діяльності.

У своїй основі такі спроби, які, до речі, є актуальними і в менш конфліктних, аніж юридична, областях суспільного життя (наприклад, у відносинах, що виникають між лікарем та його пацієнтом, викладачем та студентом, виробниками та споживачами певної продукції, а також у галузі управлінської та деяких інших сфер людської діяльності), зводилися до намагання якось узагальнити, привести в систему накопичені людством знання про норми професійної поведінки, мистецтво прийняття правильних (оптимальних) рішень в умовах соціальних практик, де існує залежність однієї людини від іншої. Саме у руслі подібних зусиль з часом в етиці відбулося відокремлення спеціального розділу цієї науки — *деонтології*, присвяченого проблемам обов'язку та моральних вимог. А дещо пізніше, через адаптацію даних вимог до певних видів професійної діяльності, — започаткування деонтологій окремих професій.

§ 3. Основні етапи розвитку юридичної деонтології

Становлення юридичної деонтології відбувалося поступово та водночас за декількома напрямками. При цьому, на *першому етапі* її формування наукові дослідження деонтологічної спрямованості мали лише опосередковане відношення до правової діяльності. Уже згадуваний вище І. Бентам розробляв вимоги професійного обов'язку, правила моральної професійної поведінки, головним чином, у контексті відносин во-

лодарювання (тобто стосунків, що виникають між суб'єктами, наділеними владою, і особами, на яких вона поширюється). До того ж, він розглядав такі вимоги та правила переважно в утилітарному плані, як засіб досягнення володарюючими професійного успіху, реалізації такої моделі соціальної взаємодії, яка б сприяла найвищому щастю найбільшій кількості людей.

Деякі з деонтологічних проблем, задовго до цього, ще в XVI столітті вивчалися камералістикою (або, як її ще називали — поліцейською наукою) — наукою, яка займалася на той час вивченням питань фінансів, економіки, господарства, управління.

Суттєвий вплив на процес формування юридичної деонтології, внаслідок об'єктивної схожості деяких сторін праці медиків та юристів, здійснила медична деонтологія, — галузь деонтологічної науки та учбова дисципліна, яка сформувалася набагато раніше юридичної деонтології. Зокрема, ще за часів Гіпократата відомі такі актуальні вимоги до професійної поведінки медиків, як презирство до грошей, совіслівість, помірність в одязі та інших предметах побуту, повага до людей, рішучість у судженнях та діях. З тієї ж причини значну цінність для практичної діяльності юристів має й розроблена у медичній деонтології система вимог, що регламентують з метою підвищення ефективності праці лікарів характер їхнього спілкування зі своїми пацієнтами. Не випадково, певні з положень медичної деонтології, придатні в умовах юридичної практики, органічно увійшли до складу предмета юридичної деонтології.

Другий етап розвитку юридичної деонтології пов'язаний з поглибленням правової орієнтації деонтологічних досліджень. Багато в чому цьому сприяли й зусилля юристів-практиків, найбільш активні з яких намагалися з'ясувати умови результативності юридичної праці, гармонізації професійних інтересів юристів із суспільними інтересами. У даному зв'язку заслуговують на згадування американські юристи — судді Джордж Шарсвуд, який виклав свої судження про

норми поведінки та професійну культуру юристів у виданому в 1854 р. курсі лекцій «Професійна етика», та Давід Гофман, що випустив у 1856 р. монографію під назвою «Курс правових досліджень», де, серед іншого, вивчалися проблеми оптимальної організації професійної юридичної діяльності.¹

Важливий внесок у становлення юридичної деонтології як самостійного розділу деонтологічних знань був зроблений наукою процесуального права — однією із галузей юридичної науки, що вивчає порядок та дозволені засоби розслідування та вирішення різних категорій юридичних справ (кримінальних, цивільних, адміністративних та ін.), компетенцію, права та обов'язки учасників юридичного розгляду, гарантії їхнього статусу тощо. Наприклад, відомий дореволюційний вчений-процесуаліст та цивіліст Є.В. Васьковський у роботі «Основні питання адвокатської етики», надрукованій у 1895 р., узагальнив найбільш важливі норми, з якими, на його погляд, повинна була узгоджуватися діяльність осіб, що входять до складу цієї професійної групи.

Втім, ряд цінних суджень, що мають безпосереднє відношення до осмислення призначення юристів у суспільстві та конкретизації кола їх професійних обов'язків, можна знайти у той період і у працях представників деяких інших суспільних наук. Так, видатний німецький соціолог, філософ та історик Макс Вебер в одному з розділів свого фундаментального дослідження «Господарство та суспільство», виданого у 1921 році, приділив значну увагу розгляду проблем історичної еволюції управлінської, а також її специфічного різновиду, — юридичної праці, впливу на забезпечення чіткого функціонування соціального механізму «правового персоналу» (до якого Вебер відносив керівників, суддів, інших юристів та осіб, до чиїх обов'язків входить забезпечення дотримання правових норм та за-

---

¹ Більш детально про це див.: Скакун О.Ф. Юридическая деонтология. — Х.: Эспада, 2002. — С. 18–19.

стосування санкцій за їх порушення). Ним же був зроблений підтверджений у подальшому прогноз про неухильне зростання суспільного значення вказаної діяльності та посилення її спеціалізації.

Третій етап формування юридичної деонтології охоплює перші спроби видання спеціальних нормативних документів, покликаних, за задумом їхніх укладачів, визначити найбільш принципові особистісні якості, необхідні для обіймання відповідних юридичних посад. У числі документів такого роду слід відзначити розроблену у 20-х роках минулого століття Наркоматом юстиції УРСР схему атестації судових робітників. У ній були узагальнені декілька груп вимог, що висувалися відповідно до ідейно-політичних, моральних, розумових та адміністративно-організаторських якостей претендентів на посаду судді. Цілий ряд актів аналогічного характеру видавалися й пізніше. Зокрема, заслуговує на увагу затверджена у 1982 році Міністерством вищої освіти СРСР «Кваліфікаційна характеристика юриста» із спеціальності «Правознавство», а також розроблена у 1989 році у відповідності з цим документом колективом професорів Харківського юридичного інституту (зараз — Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого) «Кваліфікаційна характеристика випускника юридичного вузу за спеціальністю «Правознавство».

Відмітимо, що подібна практика, пов'язана з розробкою юридичних та інших документів, які містять систематизований перелік вимог, що адресовані кожному з юристів, а також особам, що належать до окремих юридичних професій, є досить поширеною як в інших державах, так і на міжнародному рівні.¹

¹ Див., напр.: Кодекс поведінки посадових осіб по підтриманню правопорядку (прийнятий Генеральною асамблеєю ООН 17 грудня 1979 р.) та додаток до нього; Основні принципи етики поліцейської служби (затверджені 9 травня 1979 р. Парламентською Асамблеєю Ради Європи, Резолюція № 690); Кодекс деонтології національної поліції Франції (затверджений декретом Уряду № 86592) та інші.

Четвертий етап становлення юридичної деонтології, який триває ще й досі, розпочався у 70-х роках минулого століття, коли у вищих юридичних учбових закладах тоді ще Союзу РСР було запроваджено викладання невеликого за обсягом учбового курсу «Введення у юридичну спеціальність». Мета даного курсу полягала у формуванні у студентів первинного уявлення про їх професійне призначення, основні різновиди юридичної діяльності, у забезпеченні засвоєння ними системи обов'язкових вимог, яким повинен відповідати юрист. Приблизно у той же час (у 1976 р.) відомий російський вчений — теоретик права С.С. Алексєєв видав підручник за схожою тематикою. Ці дві обставини суттєво прискорили процес подальшого розвитку юридичної деонтології.

Проте визначальною подією в її формуванні став вихід у 1987 р. за редакцією професорів В.М. Горшенєва та В.В. Комарова навчального посібника «Юридична деонтологія» та введення одночасно з цим замість вищезгаданого курсу для студентів Харківського юридичного інституту (пізніше Національної юридичної академії України ім. Ярослава Мудрого) навчальної дисципліни «Юридична деонтологія».

Зараз юридична деонтологія являє собою швидко прогресуючу галузь юридичної науки, відповідний учбовий курс якої викладається майже в усіх юридичних учбових закладах України, а також інших держав, що виникли на теренах колишнього Союзу РСР. Підтвердженням цього є поява великої кількості наукових публікацій та нової навчально-методичної літератури з деонтологічної проблематики, регулярного проведення наукових обговорень з цих питань.

§ 4. Предмет юридичної деонтології

Предметом юридичної деонтології, як і будь-якої іншої галузі наукових знань, охоплюється певне коло явищ, процесів, проблем, вивченням яких вона без-

посередньо займається. Слід відзначити, що серед вчених зараз немає єдиної точки зору з цього питання. Деякі з них вважають, що предмет юридичної деонтології включає у себе вельми широкий спектр різноманітних явищ, пов'язаних з буттям права та правозастосовною практикою. Інші, навпаки, намагаються максимально звужити його межі, концентруючи увагу лише на окремих аспектах професійної діяльності юристів. Якщо абстрагуватися від деталей, то можна виділити *три основні підходи*, що склалися на сьогодні з даного приводу.

1) Перший з них полягає у тому, що предметом юридичної деонтології є виключно або переважно проблеми професійного обов'язку юриста (його зміст, умови формування та реалізації), моральні вимоги до його професійної поведінки, які формуються під впливом існуючих у суспільстві етичних норм.¹

2) Друга група авторів виходить з того, що предмет юридичної деонтології складають юридична наука, практика, освіта, їх взаємодія, а також професійні та особистісні якості юристів та механізми їхнього формування.²

3) Прибічники третього підходу теж вважають, що юридична деонтологія повинна займатися вивченням нормативних вимог, які регламентують ставлення юриста до власної праці, його клієнтів, колег, але, поряд з моральними, включають до її предмета ще й правові та інші нормативні приписи (психологічні, політичні, професійні, естетичні), які в сукупності визначають режим обов'язкової поведінки різних осіб у стані їх взаємозалежності.³

¹ Див., напр.: Сливка С.С. Правнича деонтологія. — К.: Атіка, 1999. — С. 34–35.

² Гусарев С.Д., Тихомиров О.Д. Юридична деонтологія (основи юридичної діяльності: теоретичні, практичні та деонтологічні аспекти): Науково-методичний та навч. посіб. — К.: ВІРА-Р-ДАКОР, 2000. — С. 4.

³ Юридична деонтологія: Навчальний посібник для студентів юридичних вищих навчальних закладів і факультетів / В.М. Горшенев, Л.Л. Богачова, І.В. Бенедік та ін.; За

Кожна з наведених позицій викликає певні зауваження. Зокрема, *не можна погодитись з отождивленням предмета юридичної деонтології тільки з проблематикою професійного обов'язку* юриста та моральною мотивацією його поведінки. Дійсно, усвідомлення юристом свого професійного обов'язку та формування у нього необхідних моральних якостей є виключно важливим фактором, що впливає на стан і спрямованість юридичної практики, її узгодження з інтересами людей. Водночас, хоча це і являє суттєву передумову належної організації професійної юридичної діяльності, але не замінює інших не менш важливих для здійснення правової роботи якостей, як то: глибокі та системні знання в галузі права, вміння професійно спілкуватися з людьми, наявність певних світоглядних уподобань, навичок управлінської діяльності, розвинутого естетичного смаку тощо.

Відповідного коригування потребують також друга і третя точки зору. Так, викликає сумнів включення до предмету юридичної деонтології юридичної науки та освіти як самостійних об'єктів вивчення в повному обсязі. Правильнішим, на наш погляд, було б обмежити його з'ясуванням впливу, який мають ці види діяльності на юридичну практику. Так само *предмет* юридичної деонтології *не може бути зведений лише до системи вимог*, яким має підпорядковуватися професійна діяльність юристів. По-перше, таке вузьке його розуміння перешкоджає реалізації інших, не менш важливих завдань, що покладаються на юридичну деонтологію. Зокрема, це стосується вдосконалення наявної структури та форм здійснення юридичної практики, прогнозування перспективних напрямів її розвитку тощо. По-друге, й саме з'ясування складу та змісту згаданих вимог може відбуватися не інакше, як на основі ґрунтовних знань про юридичну професію, чинники, від яких залежить її стан, найважливі-

---

ред. В.М. Горшенєва і В.В. Комарова. — Х.: Вид-во «Основа» при Харк. держ. ун-ті, 1993. — С. 12; Скакун О.Ф. Вказ. праця. — С. 6–7.

шими серед яких, насамперед, виступають юридична наука та освіта.

З урахуванням викладеного предмет юридичної деонтології слід охарактеризувати як комплексне утворення, що включає у себе юридичну професію, юридичну науку та освіту, які розглядаються переважно в аспекті їхнього впливу на юридичну практику, інші чинники, що визначають її стан, а також систему вимог до професійних якостей та службової діяльності юристів.

Предмет юридичної деонтології має досить складну структуру, тому доцільним є виокремлення у ньому кількох відносно самостійних блоків, кожен з яких, у свою чергу, теж вимагає різноаспектного розгляду. *Перший* з таких структурних блоків складають питання, пов'язані з висвітленням сутності, особливостей та закономірностей розвитку юридичної професії. *Другий блок* включає в себе вивчення юридичної діяльності та її співвідношення з правовою наукою та освітою. Воно може здійснюватись як у ретроспективному плані, так і з точки зору їх сучасного стану, а також у розрізі прогнозування подальших змін у зазначеній галузі. При цьому названі питання можуть досліджуватись в межах національної правової системи, на регіональному рівні, або ж у контексті світового досвіду, набутого у даній сфері. До *третього блоку* входять найбільш широкі за обсягом та змістом питання, присвячені вивченню системи вимог до професійних якостей юристів та правил безпосередньої їх діяльності у правовій сфері.

Дані вимоги та правила в залежності від конкретної форми закріплення та забезпечення поділяються на правові, етичні (моральні) і корпоративні (професійні).

Правові норми, що регламентують працю юристів, містяться, головним чином, у відповідних нормативно-правових актах, що видаються і забезпечуються в їхній реалізації уповноваженими органами держави. Прикладом таких норм можуть служити багато з положень законів України «Про державну службу»,

«Про прокуратуру», «Про статус суддів» та інших подібних загальних та спеціальних актів.

Етичні приписи, з якими повинні узгоджувати свою діяльність представники юридичної професії, здебільшого не мають такого формалізованого виразу, існують переважно у свідомості людей і дотримуються ними за власним переконанням та (або) під впливом громадської думки. Ці вимоги є результатом конкретизації, пристосування до специфічних умов юридичної практики загальних для всіх членів суспільства моральних нормативів. Тобто, норм поведінки, які формулюються на підставі пануючих у відповідному соціумі уявлень про добро та зло, справедливість та несправедливість, чесність та бесчестя. Зокрема, такими є моральні норми, які приписують юристам проявляти милосердя, надавати допомогу тим, хто цього потребує, не допускати безчесних вчинків, поважати гідність кожної людини.

До *корпоративних норм* належать правила поведінки, які склалися серед юристів як представників певної професійної групи та спрямовані на регламентацію тих чи інших сторін їхньої професійної діяльності. Зазначеним нормам притаманні такі риси:

- поширення дії виключно на учасників даного професійного співтовариства;
- регламентація ними тільки тих проявів діяльності цих осіб, які мають відношення до виконання покладених на них професійних функцій та завдань;
- встановлення та забезпечення дотримання таких правил самими членами певної професійної корпорації.

Прикладами корпоративних правил поведінки є норми прийнятого у 1988 році в Стразбурзі Деонтологічного кодексу, що визначає правила здійснення адвокатської практики адвокатами Європейського співтовариства. Так, стаття 3.1.3 цього документа містить правило, відповідно до якого адвокат не може прийняти на себе зобов'язання про ведення юридичної справи, якщо він знав або повинен був знати про те, що немає

для цього необхідної компетентності. Згідно зі статтею 3.1.4 того ж кодексу адвокат у разі реалізації ним права на відмову від подальшого надання своїх послуг зобов'язаний зробити це таким чином, щоб його клієнт зміг своєчасно скористатися послугами іншого адвоката і не поніс би при цьому ніяких втрат.

Етичні і корпоративні приписи мають велике значення для підвищення якості професійних послуг, створення додаткових гарантій для забезпечення прав та законних інтересів осіб, які залучаються до розгляду юридичних справ. Це пояснюється тим, що за допомогою лише правових норм неможливо передбачити і врегулювати все розмаїття життєвих ситуацій, що виникають в процесі юридичного провадження. Разом з тим слід пам'ятати й про певну умовність такого поділу, зважаючи на те, що багато правових норм збігаються за змістом з моральними приписами, корпоративні правила поведінки можуть мати моральне підґрунтя, а у разі їхнього дублювання у нормативно-правових актах набувати характеру норм права.

Залежно від того, з якими саме особистими якостями та аспектами професіоналізму юристів пов'язуються відповідні вимоги, їх поділяють на професійно-правові, політичні (адміністративно-організаторські), психологічні, естетичні, вимоги до фізичної підготовленості юридичних працівників та деякі інші.

З огляду на конкретний спосіб організуючого впливу, здійснюваного на професійну поведінку юристів, вимоги, що входять до предмета юридичної деонтології, можуть бути розподілені на зобов'язання та заборони. Перші визначають форми необхідної активної поведінки юристів, передбачають вчинення ними певних дій, спрямованих на виконання їх службових обов'язків (наприклад, порушення юридичної справи за наявності визначених у законі підстав). Другі ж (заборони), навпроти, спонукають до пасивної поведінки, утримання від деяких вчинків, що несумісні з їх професійним статусом (наприклад, заборона суддям, прокурорам, слідчим вести розгляд справ по відношенню до осіб, які є їхніми родичами).

Важливо підкреслити, що юридична деонтологія спрямовує свої зусилля на вивчення переважно нормативних приписів — таких правил поведінки юристів, які мають неперсоніфікований характер та розповсюджуються на необмежене коло тотожних ситуацій, що виникають у правовій діяльності. Що ж до аналізу конкретних проявів юридичної діяльності та професійних надбань юристів, то він здійснюється юридичною деонтологією лише остільки, оскільки це необхідно для з'ясування механізму та ефективності дії вказаних приписів, а також для вироблення шляхом узагальнення певної кількості аналогічних фактичних ситуацій, нових вимог до юридичної практики та її учасників.

§ 5. Методологія юридичної деонтології

Для вивчення свого предмета юридична деонтологія застосовує певні *методи* — зумовлені специфікою досліджуваних нею об'єктів відповідні теоретичні принципи, прийоми та конкретні способи здобуття та упорядкування отриманих при цьому знань.

Вихідне значення для юридичної деонтології має *діалектичний метод* пізнання. Він полягає, серед іншого, по-перше, у динамічному сприйнятті соціальної дійсності (зокрема, у врахуванні постійних змін, що відбуваються у різних сферах суспільства та відповідному пристосуванні до них юридичної практики, постійному коригуванні системи підготовки фахівців-юристів); по-друге, у виявленні найбільш суттєвих зв'язків, що існують між певними явищами (наприклад, між різноманітними стимулами у праці юристів та конкретними результатами, яких вони досягають); по-третє, у застосуванні таких законів діалектики, як перехід кількісних змін у якісні, заперечення заперечення, єдності та боротьби протилежностей.

Доцільним є використання юридичною деонтологією *історичного методу*. Зокрема, він дозволяє зрозуміти, що саме впливало на зачаткування та розвиток тих чи інших правових установ, склад та

форми надання певних юридичних послуг, а через це надати оцінку їх відповідності сучасним умовам.

Добрі результати для вивчення предмета юридичної деонтології дає залучення *порівняльно-правового* методу. Сутність останнього полягає у зіставленні однорідних за природою правових інститутів (наприклад, судової, адвокатської практики, певних підходів та прийомів у вирішенні відповідних категорій юридичних справ), що існували у різні часи та в умовах різних правових систем світу, з метою запозичення позитивного досвіду, набутого в юридичній сфері.

Значну користь для визначення системи вимог, яким повинен відповідати юрист, та правил здійснення його професійної діяльності, приносить застосування юридичною деонтологією низки *психологічних методів*. Серед них — *тестування, спостереження, психологічний експеримент* та деякі інші прийоми, що використовуються при проведенні психологічних досліджень. Наприклад, саме на цій основі виробляються рекомендації, покликані забезпечити продуктивне розслідування юридичних справ, покращення результатів професійного спілкування юристів.

Важливе значення для вивчення предмета юридичної деонтології має *соціологічний метод*, який дозволяє через застосування відповідних соціологічних методик (анкетування, опитування, кількісного аналізу, аналізу документів тощо) виявляти рівень ефективності тих чи інших правових інститутів.

Серед *функцій*, які виконує юридична деонтологія, як галузь науки, відзначимо:

— функцію гуманізації юридичної практики та її підпорядкування суспільним інтересам;

— функцію забезпечення належної підготовки фахівців юридичного профілю;

— функцію підтримання високого авторитету юридичної професії, виховання серед членів суспільства шанобливого ставлення до права;

— функцію прогнозування перспективних напрямів розвитку юридичної практики, потреби у фахівцях-юристах різних спеціалізацій;

— функцію запобігання та обмеження негативних явищ, що зустрічаються в юридичній практиці.

§ 6. Співвідношення юридичної деонтології з юридичними та іншими суспільними науками

Як і багато інших галузей наукового знання, що формуються останнім часом, юридична деонтологія виникла на стику цілого ряду юридичних та деяких інших суспільних наук. З огляду на це для з'ясування місця, яке вона посідає в їх системі, потрібно, з одного боку, простежити зв'язки юридичної деонтології із зазначеними науками, а з іншого, — відмежувати її власний предмет від явищ, які ними вивчаються.

Серед юридичних наук, з якими найбільш тісно взаємодіє юридична деонтологія, слід відзначити *загальну теорію права і держави*, а також *правові науки, що вивчають юридичний процес* (цивільний, кримінальний, адміністративний). Так, загальна теорія права і держави досліджує сутність, ознаки, структуру юридичної діяльності, її роль у механізмі правового регулювання суспільних відносин. Наука юридичного процесу спрямовує свої зусилля на розроблення досконалого правового порядку здійснення такої діяльності. Разом з тим і теорія права і держави, і юридичні науки процесуального циклу залишають поза межами своєї уваги особу юриста, питання, що стосуються рівня його знань, правових, моральних, психологічних, політичних та інших аспектів його праці. Навпроти, юридична деонтологія розглядає всі зазначені обставини у їх комплексі, створюючи тим самим необхідне наукове підґрунтя для всебічного удосконалення правозастосовної практики.

Досить плідним є співробітництво юридичної деонтології з *правовими науками галузевого профілю* — науками конституційного, цивільного, кримінального, адміністративного, трудового, екологічного права тощо.

Водночас, на відміну від цих наук, які орієнтовані на з'ясування особливостей правового врегулювання певних видів соціальних стосунків, юридична деонтологія зосереджується, спираючись на отримані нею знання, насамперед, на конкретизації вимог до професійної підготовки та організації праці юристів, що обслуговують відповідні напрями правової діяльності.

Співвідношення юридичної деонтології з криміналістикою, судовою медициною, судовою бухгалтерією та іншими *прикладними юридичними науками* виявляється, переважно, у визначенні юридичною деонтологією самої припустимості та меж застосування прийомів та способів розслідування юридичних справ (наприклад, методик проведення допиту, обшуку, пред'явлення для опізнання людей та предметів, здійснення медичного освідчення та інших подібних дій), які розробляються даними науками.

Суттєвий вплив на визначення правил професійної поведінки юристів мають наукові положення, що формулюються *етикою*, — розділом філософії, що вивчає систему моральних принципів та норм, з якими повинні узгоджуватися взаємовідносини людей у суспільстві. Разом з тим, предмету юридичної деонтології притаманна й власна специфіка, зумовлена певними особливостями застосування моральних норм в умовах правової діяльності, необхідністю їхнього узгодження з іншими нормативними приписами, що регламентують цю діяльність.

У процесі деонтологічних досліджень часто виникає потреба в аналізі різних соціальних явищ (наприклад, суспільних потреб у фахівцях-юристах відповідного профілю, їхнього ставлення до виконання своїх професійних обов'язків, ефективності роботи певних правових установ), які входять до предмета *соціології* — науки про закономірності функціонування та розвитку суспільства в цілому та його окремих інститутів. Проте якщо для соціології пізнання зазначених феноменів становить безпосередню мету, то юридична деонтологія звертається до вивчення цих явищ лише у тій мірі, в якій це вимагає виконання її власних функцій.

На аналогічних засадах здійснюється й взаємодія юридичної деонтології з політологією, психологією, естетикою.

§ 7. Юридична деонтологія як навчальна дисципліна

Юридичну деонтологію як певну *галузь наукових досліджень* слід відрізняти від юридичної деонтології як *учбової дисципліни*.

Завданням першої є вивчення за допомогою певних наукових підходів та методів всього кола питань, що стосуються призначення та змісту професійної діяльності юристів, забезпечення її відповідності наявним потребам суспільства, оптимальної організації юридичної праці, належного професійного відбору, виховання та навчання осіб, що її виконують, чинників, які впливають на ставлення юристів до своїх професійних обов'язків, недоліків юридичної практики та шляхів їх подолання тощо.

Завданням другої є формування у студентів юридичних освітніх закладів первинних, але водночас, досить повних уявлень про обрану ними професію, національні та міжнародні стандарти професійної юридичної діяльності, юридичну науку та освіту, які безпосередньо пов'язані з юридичною сферою діяльності, а крім того, про важливість, склад, конкретні форми й напрями застосування правових та інших знань, які вони отримують. Автори одного підручника з юридичної деонтології справедливо відмічають з даного приводу, що зараз юридична деонтологія є єдиною правовою дисципліною, яка розкриває цілісну картину (схему, каркас) юридичної та іншої діяльності, пов'язаної з правом (наукової, освітньої), тоді як інші учбові курси спеціалізуються на висвітленні лише її окремих сторін та видів.¹

¹ Гусарев С.Д., Тихомиров О.Д. Вказ. праця. — С. 4.

Таким чином, якщо юридична деонтологія як підрозділ правової науки вивчає різні аспекти професійної юридичної діяльності та умови її ефективності, то юридична деонтологія як навчальна дисципліна має на меті ознайомлення майбутніх правознавців з означеною проблематикою.

З огляду на вищевикладене за своїм міждисциплінарним статусом юридична деонтологія може бути охарактеризована як *вступна* навчальна дисципліна, своєрідна правова енциклопедія, що виконує функції орієнтації студентів-юристів у навчальному процесі, визначення обсягу та змісту знань, необхідних їм у подальшій професійній діяльності, безпосередніх умов їхнього використання, скорочення розриву, який завжди об'єктивно існує між системою професійної підготовки юристів та їх практичною діяльністю у правовій сфері.

До навчального курсу «Юридична деонтологія» крім розділу, присвяченого загальній характеристиці юридичної деонтології, входять розділи:

— *професія юрист*, де розглядаються найважливіші передумови, етапи та тенденції її розвитку, головні принципи юридичної діяльності, риси, які вирізняють юридичну професію серед інших професій, призначення та напрями діяльності громадських об'єднань юристів та деякі інші питання;

— *основні юридичні професії*, в яких надається більш детальна характеристика окремих юридичних професій (судді, прокурора, слідчого, адвоката, нотаріуса та інших);

— *юридична наука та юридична освіта*, де розкривається зміст відповідних напрямів діяльності, визначаються їх суб'єкти, об'єкти, завдання, засоби здійснення;

— *професійно-правова, політична, моральна, естетична культура юриста*, в яких з'ясовуються сутність та структура (знання, вміння, навички) цих проявів особистісної культури юристів, а також висвітлюються фактори, які впливають на їх стан.

Контрольні питання

1. Назвіть риси юридичної деонтології та вкажіть її основне призначення.
2. Поясніть, що означає термін «деонтологія» та вкажіть, хто вперше увів його в науковий обіг.
3. Назвіть три передумови виникнення юридичної деонтології.
4. Вкажіть основні етапи формування юридичної деонтології як науки.
5. Які структурні блоки складають предмет юридичної деонтології?
6. Назвіть методи, які використовуються юридичною деонтологією.
7. Сформулюйте завдання юридичної деонтології як науки і як навчальної дисципліни.
8. Охарактеризуйте місце юридичної деонтології в системі юридичних наук.

ЮРИДИЧНА НАУКА

§ 1. Поняття юридичної науки

Пізнання феномену юридичної науки передбачає насамперед розуміння ролі науки в житті суспільства. Наука виникає як природне продовження повсякденного, стихійно-емпіричного процесу пізнання і відрізняється від нього своєю *системністю, послідовністю і методичністю* як у процесі пошуку нових знань, так і в упорядкуванні всього знайденого, наявного знання. Наука — це не «закінчена книга», а постійний рух, невтомний пошук, осягнення все нових і нових істин. Для науки не існує втоми, відпочинку, вона «вічний двигун» розуму, творчого мислення, сміливої думки, що проникає в глибинні пласти буття¹.

Учені зазвичай виділяють такі *ознаки науки*:

1) наука є знанням, зафіксованим в системі знаків, побудованих на основі точних правил;

2) наука завжди фіксується в максимально визначеній мові;

3) наука є системою знань про закони функціонування і розвитку об'єктів;

4) наука є знанням, що емпірично підтверджується і перевіряється;

5) наука є системою знань, що безперервно зростають та поповнюються;

6) критеріями науковості знання є його обґрунтованість, достовірність, точність, несуперечливість, концептуальна пов'язаність, наявність сили передбачення, практична ефективність тощо;

¹ Керимов Д.А. Проблемы общей теории права и государства: В 3 т. Т. 1. Социология права. — М.: Современный гуманитарный университет, 2001. — С. 6.

7) наука має склад, до якого входять предмет, об'єкт, теорія, метод, факт і опис емпіричного матеріалу.

Отже, *наука* — це форма суспільної свідомості, складний саморегулюючий механізм, орієнтований на одержання нових, надійно обґрунтованих знань про закономірності природи, суспільства, мислення. Наука представляє собою органічну єдність динаміки (діяльності вчених) і статички (підсумок цієї діяльності, що утворює систему наукових знань).

Наука є складним утворенням, що має власну структуру — окремі *галузі наук*, кожна з яких вивчає певне коло явищ природи або суспільства. Залежно від того, чи стосується це коло явищ розвитку природи, чи розвитку суспільства, розрізняють природні науки і суспільні науки.

Суспільні науки вивчають суспільне буття і суспільну свідомість. Суспільна наука у свою чергу розпадається на галузі знання, що вивчають певні групи суспільних явищ, їхні необхідні і істотні зв'язки і відносини (історія, етика, економіка, філософія, соціологія, політологія та ін.).

Гідне місце в системі суспільних наук посідає *юридична наука* — система загальнотеоретичних і прикладних знань про закономірності існування та функціонування державно-правової дійсності. Юридичній науці притаманні такі риси:

1. Юридична наука (за іншою термінологією — правознавство, юриспруденція) є *суспільною наукою*, оскільки основні об'єкти юриспруденції — право і держава — є соціальними (суспільними) феноменами. Право і держава іманентно притаманні суспільству (виключаючи лише його первісний стан) і супроводжують його протягом майже всього історичного розвитку, забезпечуючи цілісність соціуму.

Особливістю політичних (державних) та правових явищ є їх вплетіння в тканину суспільних відносин, тісна пов'язаність з економічними, моральними, ре-

лігійними та іншими відносинами. Тому виокремити їх з усієї сукупності суспільних відносин, що є соціальним цілим, можна лише аналітично. Це означає і відсутність «китайської стіни» між юридичною наукою і іншими суспільними науками. Держава і право підкоряються загальним закономірностям розвитку суспільства, які досліджуються філософією та соціологією. Разом з тим вони є відносно самостійними ланками громадського життя, тому держава і право мають свої закономірності, що виявляються *специфічними* до загальносоціальних закономірностей.

2. *Об'єктом* юридичної науки є *державно-правова дійсність*, або *державно-правова реальність*. Ця категорія охоплює усю багатоманітність державних і правових явищ та процесів, існуючих в суспільстві: держава, її форми, функції, система права і її окремі елементи (галузі права, інститути права і норми права), законодавство, правовідносини, правотворчість, правозастосування, правосвідомість і правова культура, законність, правопорядок, злочинність тощо. *Предметом* юридичної науки є ті *закономірності*, що існують у межах цієї державно-правової дійсності. Так, юридична наука цікавиться зв'язками між державою і правом, між правом і політикою, правом та економікою, між правом і правосвідомістю, правом і правореалізацією, між диспозицією та санкцією норми права, між місцем державного органу в державному апараті та юридичною силою актів, що видаються цим органом.

3. Юридична наука — це *гуманітарна наука*, присвячена, як всі інші сфери гуманітарних знань, дослідженню громадського життя людей. Юридична наука заснована на принципах гуманізму, що висувують на перший план людяність, доброзичливість до людей. У сучасному світі людина є найвищою соціальною цінністю. Проголошуючи справедливість, свободу і рівноправність, юриспруденція разом з тим освітлює шляхи їх досягнення, забезпечення, захисту від

будь-яких зазіхань. У цьому і полягає великий гуманізм і шляхетність даної науки.

4. Юридична наука одночасно є *загальнотеоретичною і прикладною наукою*. Як відомо, теорія (від грецьк. *theoria* — результат роздумів, дослідження) — це система наукових знань, що описує і пояснює сукупність явищ, зводить зв'язки до єдиних, об'єднуючих засад. Теорія — це найбільш глибоке і системне знання. Ці знання повинні бути логічно несуперечливими, вони повинні бути заснованими на певній сукупності вихідних принципів. Свої знання теорія формулює в загальних поняттях. Усі названі риси притаманні юридичній науці, що дає підстави вважати її загальнотеоретичною.

Проте слід пам'ятати, що своєрідність юридичної науки полягає в тому, що вона історично стала складатися і багато в чому відбулася як галузь прикладних знань. Саме виникнення юридичної науки пов'язане з необхідністю підготовки юристів, оцінки, формулювання і передачі досвіду, що накопичується в юридичній практиці, його удосконалювання. Техніко-прикладний характер юридичної науки, орієнтація на дослідження правових реалій — законів, судових рішень, договорів тощо — зберігається і сьогодні.

5. Юридична наука — *творча наука*. При інтерпретації як законів, так і інших продуктів людської цивілізації (живопис, музика, поезія) необхідний творчий підхід, вільний суб'єктивний вибір, обумовлений талантом і досвідом інтерпретатора. Саме це дає можливість відрізнити виконання музичного твору оркестром під керуванням Г. Караяна від оркестру місцевої самодіяльності, рішення судді Верховного Суду від рішення судді-новачка. Музичні ноти, як і слова в тексті нормативного акта, — лише символи, значення яких не може бути зрозуміле без творчого вирішення визначених проблемних питань¹.

¹ Шевчук С. Основи конституційної юриспруденції. — К.: Український центр правничих студій, 2001. — С. 162.

6. Юриспруденція — наука, якій притаманна *власна методологія* — вчення про сукупність особливих методів, що використовуються при дослідженні закономірностей виникнення, становлення і розвитку державно-правових явищ.

Як відомо, *метод* (від грецьк. *methodos* — шлях дослідження, вчення) є сукупністю прийомів і способів вивчення дійсності й одержання про неї об'єктивних знань. Виразно кажучи, метод — це шлях наукового пізнання, шлях від об'єкта до предмета, від первинних (емпіричних, почуттєвих) знань про право і державу до теоретичного, наукового, понятійного знання про ці об'єкти.

З приводу методології юридичної науки слід відзначити три моменти:

1) юридичній науці властива наявність не одного будь-якого окремо взятого прийому або способу, а їхньої системи. Звернення до того чи іншого методу під час дослідження залежить перш за все від цілей дослідження, від специфіки предмета галузі науки;

2) сьогодні в юридичній науці не існує єдиної загально визнаної методології. Це пов'язано з тим, що сучасна наука визнає принципову можливість кількох альтернативних картин світу, що можуть бути трансформовані (з деякими застереженнями) у відповідні науково-дослідні програми і переведені на емпіричний рівень. У науковій літературі зазначається, що, мабуть, головною науковою подією сучасної епохи є *релятивізм*, який змушує відмовитися від однієї, єдино вірної точки зору, що припускає помилковість усіх інших. Він показує, що немає жодної культури, що була б вище, краще, вірніше інших, демонструє обмеженість наших знань і одночасно — можливість нових наукових відкриттів;

3) методологія юридичної науки є багаторівневою. В літературі методи пізнання держави і права традиційно поділяються на три види, що утворюють три рівні: загальний діалектичний метод (вищий рівень);

методи, загальні для усіх або більшості наук (наприклад, історичний, логічний, соціологічний, статистичний, порівняльний, системний, герменевтичний методи), але спеціальні щодо загального (середній рівень); приватноправові методи (нижчий рівень).

§ 2. Історія розвитку юридичної науки

У будь-який період історії завжди одночасно існували кілька цивілізацій. Кожна з них характеризується єдиним життєвим стилем, що охоплює великий географічний регіон і існує протягом значного часу. Розуміння факту цивілізаційного плюралізму, або багатоманітності, має важливе значення також і для юриста. Від цього залежить вирішення завдання визначення і розуміння природи права. Для західної цивілізації право є центральним принципом суспільної організації. Оскільки право займає таке важливе місце в її житті, природно, що західні вчені більш ґрунтовно вивчали природу права, ніж представники інших суспільств (наприклад, країн Сходу, Африки).

Саме в Європі вперше в історії людства юридична сфера суспільства виокремлюється як відносно самостійна і завдяки цьому відбувається інституціоналізація юриспруденції. Юриспруденція — одна з найважливіших цінностей західної цивілізації. Це дає підставу розглядати розвиток юридичної науки саме в Європі.

Більшість істориків і філософів указують на три основні цінності, що визначають обличчя європейської цивілізації: антична спадщина у вигляді грецької філософії і римського права, християнство та їх синтез¹.

¹ Честнов И.Л. Общество и юриспруденция на исходе второго тысячелетия. — СПб.: Юрид. фак. СПбИВЭСЭП, 1999. — С. 15.

Слід зазначити, що значні успіхи у теоретичному опануванні права і держави були досягнуті ще у *Давній Греції*. Думка про те, що право може бути об'єктом наукового вивчення, представляючи собою не продукт законодавчого свавілля чи пусту гру випадковостей, а дещо вкрай необхідне, те, що розвивається за законом причинності, була розповсюджена серед філософів Давньої Греції. Усім освіченим людям, безумовно, відомі такі імена, як Сократ, Платон, Аристотель, Демокрит та ін. Їх наукові здобутки ґрунтовно вивчаються в курсі історії політичних і правових вчень. Проте юриспруденція у Давній Греції не існувала як самостійна наука. Давньогрецькі вчені розглядали проблеми держави і права поряд з іншими соціальними проблемами.

Вважається, що наукове правознавство нашої європейської культури веде свій початок від *римської юриспруденції*. Римські юристи — Гней Флавій (від нього йде світська юриспруденція; до нього право знаходилось у віданні жерців), Ульпініан, Павел, Гай, Папініан та ін. — залишили нам блискучі, багато в чому не перевершені зразки юридичного мислення. Проте вони розробляли не всі області права, а головним чином одну — цивільне право. Віддаючи належне їх беззаперечним заслугам перед світовою юриспруденцією, слід пам'ятати, що вони все ж таки не були виключно людьми науки. Роботи римських юристів були переважно практичними, виходили з життєвих спостережень, були спрямовані насамперед на задоволення потреб суспільства засобами існуючого права.

Під значним впливом римської юриспруденції, перш за все Зводу Юстиніана як втілення правових традицій Давнього Риму, розвивалась юридична думка у *середньовічній Західній Європі*. Процес засвоєння і переробки римських правових текстів у західноєвропейських університетах проходив у три етапи, кожний з яких доповнював попередній.

На першому етапі навколо вивчення Зводу Юстиніана складається *школа глосаторів* (в перекладі з

грецької глоси — мова, незвичайне слово), яка прагнула встановити первісний зміст римських законів. Ця школа була заснована у Болоньї Ірнерієм наприкінці XI — на початку XII ст. Іншими її відомими представниками були Булгар, Мартин, Гроцій, Якоб, Азо, Плацентин, Аккурсій.

Другий етап (XIV–XV ст.) асоціюється з діяльністю *школи постглосаторів* (пізніх глосаторів). Найвідомішими постглосаторами були Бартоло де Сасоферрато, де Пістоя, де Убалдіс. Вони коментували текст римських законів, а також глоси, враховуючи при цьому місцеві правові джерела. Саме постглосатори першими вивели концептуальні засади з тексту кодифікації Юстиніана: створили теорію договірного права з конкретних типів римських договорів, визначили право власності й взагалі систематизували текст Дигестів на основі більш широких принципів і понять (наприклад, одним з найзначніших теоретичних нововведень постглосаторів було поняття «юридична особа»). У такий спосіб римське право було пристосовано до нових умов і підготовлено для подальшого розвитку. Сучасним студентам-юристам, які вивчають римське право в тому вигляді, як його в середні віки систематизували західноєвропейські університетські професори, важко уявити, наскільки його оригінали були казуїстичними і нетеоретичними.

Третій етап (XVI—перша половина XVII ст.) — це час *гуманістів* (Альціат, Альціаті, Цазій, Балдуїн, Куяцій, Готофред). Гуманісти відмовилися від коментування глос, створених у середні віки, і звернулися безпосередньо до Зводу Юстиніана, прагнучи встановити його справжній зміст. Для цього вони піддали тексти римського права філологічному та історичному аналізу. Проте на тлумаченні наукова розробка не завершувалась. Учені прагнули привести всі окремі положення в струнку систему, що побудована на певних загальних принципах. Критика тексту, історичне його тлумачення і систематизація склали нові при-

Йоми вивчення права, які не тільки сприяли досконалішому розумінню римського права, але й відкривали перспективу для самостійної правової творчості.

Головним підсумком діяльності глосаторів, пост-глосаторів і гуманістів була *поява західноєвропейської юридичної науки* — теоретичного правознавства.

У середні віки формується також право римської католицької церкви, або *канонічне право*. Його вивченням також займалися юристи. У науковому правознавстві того часу утворюються дві спеціальності: римського, або цивільного права, і церковного, або канонічного. Вищий учений ступінь давав юристам звання доктора обох прав — цивільного і канонічного.

Досліджуючи історію розвитку правознавства, можна дійти висновку про те, що система юридичних наук складається відповідно до потреб практики. Наприклад, починаючи з середніх віків, у правових системах поступово формуються галузі права (так, у середньовіччі виникають *ленне, або феодалне право*, яке регулювало відносини із землеволодіння, і *кримінальне право*). Створення окремих галузей вимагає їх наукового дослідження, трансформації прикладного знання в наукове. Це сприяє поступовому формуванню на основі вивчення цих галузей права окремих галузевих юридичних наук і навчальних дисциплін. Розгляд розвитку юридичних наук доводить, що створення окремої науки відбувається лише тоді, коли відповідні знання знаходять свій вираз в специфічних наукових поняттях, ідеях, теоретичних конструкціях, здобуваються за допомогою різних наукових методів. Так, наука кримінального права формується тільки в Новий час, а окреме місце в університетській освіті ця дисципліна одержує лише в XVI ст. Отже, галузеві науки — історично перші юридичні науки.

XVI століття вносить істотні зміни у юридичну науку, що викликані передусім загальним культурним рухом епохи — *Відродженням*. Основною формою

еуспільної організації в Західній Європі стають національні держави. Кожна держава бажала стати суверенною і самостійно вирішувати, якими мають бути її закони. Тому природною виглядає принципова вимога націоналізації юридичної науки та законодавства. Створення держав з єдиною централізованою верховною владою породило появу особливих юридичних норм, сукупність яких одержала назву *державного права* (пізніше — *конституційного права*). У XVI ст. з'являється *камералістика, або поліцейська наука* — наука про фінанси, економіку, господарство, управління. На її теоретичних засадах у XIX ст. виникає нова наука адміністративного права. У XVI ст. з'являється *національне цивільне право*, на основі історичного методу тлумачення створюється *історія права*.

Внаслідок розвитку державної влади, зміни природи правосуддя у XVI ст. відбувається *відокремлення кримінального процесу* разом з належними йому злочинами і покараннями *від цивільного процесу* і цивільних справ.

З множенням і дробленням правового матеріалу з'явилася необхідність у здобутках, що давали б можливість його одночасного огляду і зіставлення. З'являється така дисципліна, як *енциклопедія права* — це загальний, короткий нарис змісту усіх юридичних наук у сукупності. Першою книгою під назвою енциклопедії права був твір Гунніуса (1638 р.). Однак книги подібного плану, що охоплювали усі галузі права, з'являлися, починаючи з XVI ст.

Наприкінці XVI — у першій половині XVII ст. відбувається становлення *науки міжнародного права*. Батьком міжнародного права вважається видатний голландський мислитель Гуго Гроцій, який у праці «Про право війни і миру» об'єднав попередні дослідження в цій галузі. Ця діяльність сприяє появі після Вестфальського миру 1648 р. класичного міжнародного права.

XVII–XVIII ст. — нова епоха в історичному розвитку науки права. Під впливом нового напрямку у філософській думці (раціоналізм) сформувався новий напрямок у науці права — *школа природного права*, завдяки якій з'являється особлива філософська наука про право. Її представниками були, зокрема, Гуго Гроцій, Гоббс, Локк, Пуффендорф, Кант. Спочатку *філософія права* відрізнялася від науки позитивного права не тільки методом, але і предметом — яким служило не позитивне мінливе право, а незмінне вічне природне право. Якщо в XVII–XVIII століттях переважав термін «природне право», то в XIX столітті на перше місце виходить термін «філософія права».

XIX ст. — період, коли з'являються *загальнотеоретичні науки*. Їх поява обумовлюється тим, що внаслідок диференціації галузевих наук виникає обумовлена запитами законотворчості, юридичної практики і юридичної освіти потреба в інтеграції правових знань. На цьому етапі розвитку юридичних знань слід знайти положення, що мають загальне значення, повторюються в галузевих науках (наприклад, це положення про закон, право, праввідносини, юридичні факти). Отже, існувало завдання звести воедино «виведений за дужки» різнорідний за своїми галузевими джерелами юридичний матеріал і інтегрувати дані галузевих наук. Виконати його могла загальнотеоретична юридична наука — загальна теорія права, основоположниками якої вважаються Дж. Остін та І. Бентам.

У XIX ст. з'являються і *спеціальні науки* — наприклад, *кримінологія і криміналістика*. Так, виникнення кримінології як самостійної науки відносять до середини XIX ст. і пов'язують з появою робіт Ч. Ломброзо і Топинарда та Гарофало. Останні в 1885 р. опублікували монографію під назвою «Кримінологія». Наприкінці XIX ст. відбувається зародження криміналістики. Її засновником вважають Ганса Гросса. У роботі «Керівництво для судових слідчих як система криміналістики» він заявив про створення нової науки,

іка дозволяє успішно використовувати для розкриття алогічності найрізноманітніші досягнення природних і технічних наук.

У другій половині XIX ст., коли правовий розвиток досяг високого рівня, остаточно сформувалися національні правові системи. Завдяки розвитку міжнародних відносин підсилюється інтерес до вивчення закордонного законодавства. Це стає підґрунтям для виникнення такої юридичної науки, як *порівняльне правознавство*.

Сучасний розвиток науки характеризується, з одного боку, диференціацією наукових знань, а з другого — інтеграцією, взаємопроникненням одних галузей в інші. Цей закономірний діалектичний процес ламки перегородок між науками призводить до створення нових галузей наукових знань, що пов'язують між собою раніше відокремлені одна від іншої науки. З цієї точки зору природним є виділення наук, що є сполучними ланками між різними науками: так, судова психологія пов'язує психологічну і юридичну науки, соціологія права — соціологію і юридичну науку, судова медицина — медицину і юриспруденцію.

Розглянувши історію розвитку європейської юридичної науки, звернемо увагу на юридичну науку в *Україні*. Остання, без всяких сумнівів, формується під значним впливом західноєвропейської науки. Важливу роль у розвитку вітчизняної юридичної науки зіграли університети, що з'являються переважно в XIX ст. Саме Київський, Харківський, Одеський та інші університети стають центрами вітчизняної юриспруденції.

У другій половині XIX ст. вітчизняна юридична наука значно прогресує. Великий внесок у розвиток юридичної науки внесли такі видатні українські вчені-правознавці, як М. Володимирський-Буданов, М. Гредескул, С. Дністрянський, О. Кістяківський, К. Неволін, Є. Трубецькой, В. Удінцев та ін.

У XX ст. українська юридична наука існує як складова радянської юридичної науки і ґрунтується на

марксистсько-ленінському вченні про державу і право. Незважаючи на ці обмеження, багато з українських вчених залишили свій слід в історії юридичної науки. Достатньо нагадати лише деяких з видатних вчених-юристів, що працювали в Національній юридичній академії України імені Ярослава Мудрого. Це професори М.І. Бажанов, М.С. Бокаріус, С.І. Вільнянський, В.М. Гордон, В.М. Горшенєв, М.М. Гродзинський, В.В. Копейчиков, В.П. Маслов, М.І. Палієнко, В.М. Корецький, П.О. Недбайло, Р.С. Павловський, А.Й. Рогожин, В.І. Сливицький, В.С. Трахтеров та інші.

§ 3. Система юридичної науки

Як складні суспільні явища, держава і право вивчаються системою юридичних наук. Нагадаємо, що *система* — це сукупність взаємозв'язаних елементів, що утворює певну цілісність, яка має власні властивості, що не зводяться до суми властивостей її елементів. При вивченні системи юридичної науки нас цікавить насамперед її *структура* — порядок побудови, організації юридичного знання у вигляді окремих наукових дисциплін у межах єдиної юридичної науки в цілому.

В основу класифікації юридичних наук покладені особливості їх предмета вивчення. Звичайно, у сферу предмета кожної юридичної науки входять всі елементи змісту правової дійсності. Однак у тій чи іншій групі наук певний елемент виступає на перший план. Таким чином, усі юридичні науки являють собою різні форми конкретизації, відображають різні аспекти переломлення і виразу права і держави.

Існують кілька груп юридичних наук:

— *загальнотеоретичні юридичні науки* — теорія держави і права, історія держави і права, історія політичних і правових вчень.

Теорія держави і права є найбільш загальною юридичною наукою: ця наука вивчає найзагальніші закономірності існування держави і права, виробляє загальні для всієї юридичної науки поняття, синтезує державно-правову матерію. Теорія держави і права є фундаментальною наукою. Перед нею стоїть академічне завдання — побудувати логічно завершену систему понять, що лежать в основі всіх спеціальних юридичних наук, і узагальнити всі результати цих наук в одне гармонійне ціле. Теорія держави і права є провідною методологічною наукою у межах юридичної науки. У теорії держави і права методологічні проблеми завжди займали гідне місце, і їх комплексна розробка для інших юридичних наук є одним з найважливіших завдань теорії держави і права. Це, можна сказати, її спеціалізація у межах розподілу праці в системі юридичних наук. Тому її можна без заперечень вважати методологічним лідером серед усіх юридичних наук.

Історія держави і права (історія держави і права закордонних країн і історія держави і права України) розкриває закономірності держави і права не в сучасному стані, а в динаміці — в історичному розвитку. Її існування є дуже важливим для всіх юридичних наук. Як відомо, під час глибокого аналізу правового матеріалу виникає необхідність зіставити норми, що діяли в минулому й існують зараз, спробувати побачити тенденції правового розвитку, його специфіку залежно від особливих історичних і соціальних умов. Такі завдання можуть бути вирішені за допомогою історико-правових наук.

У підсистемі загальнотеоретичних наук знаходиться *історія політичних і правових вчень*. Як відомо, будь-яка наука має досить тривалу історію свого розвитку і має потребу в докладному вивченні. Усе це повною мірою стосується і юридичної науки. Знання історії розвитку юридичної наукової думки дозволяє побачити той шлях, яким йшла наукова думка до

сучасного розуміння, до методології тощо. Історія політичних і правових вчень розглядає політичні і правові теорії різних епох, систематизує політико-правові погляди великих мислителів минулого і сучасності;

— *галузеві юридичні науки* (вони розкривають закономірності розвитку певної окремої галузі права — конституційного, кримінального, цивільного, цивільно-процесуального, адміністративного, фінансового права тощо) та *міжгалузеві юридичні науки* (наприклад, екологічне право, що поєднує земельне, водне, повітряне право).

Наприклад, об'єктом науки цивільного права є насамперед цивільне право як галузь права. Ця наука вивчає, що є цивільним правом, його походження і закономірності розвитку, склад і систему норм цивільного права, їх зміст і роль у суспільстві. Наука цивільного права досліджує також джерела цивільного права, способи підвищення ефективності цивільно-правового регулювання, створює систему категорій, висновків і суджень про цивільно-правові явища та ін. Галузеві і міжгалузеві науки — це найчисельніша група юридичних наук:

— *прикладні юридичні науки* (зокрема, кримінологія, криміналістика, судова медицина, правова статистика). Особливістю даних наук є використання висновків, положень неюридичних наук (психології, соціології, фізики, хімії, медицини, статистики тощо) для вирішення правових проблем;

— *наука міжнародного права*, що досліджує особливу систему права — систему норм та принципів, що регулюють відносини між державами і міжнародними організаціями, а також, у деяких випадках, відносини цих суб'єктів з іншими особами;

— *юридичні науки, що вивчають зарубіжні державу і право* (наприклад, порівняльне правознавство).

Функції юридичної науки (від лат. *functio* — виконання) — це основні напрямки наукової діяльності, що втілені в її завданнях і цілях. До традиційних для юридичної науки функцій, як правило, належать:

1. *Пізнавальна функція*. Юридична наука завжди орієнтована на глибоке вивчення державно-правових явищ, насамперед, на здобуття і розширення обґрунтованих, достовірних, точних і несуперечливих знань про ці явища. Наприклад, ретельному дослідженню з боку вчених підлягає такий юридичний феномен, як основні права і свободи людини і громадянина. Внаслідок цього з'являється інформація про те, що таке основні права людини і громадянина, яке їх місце в правовій системі, яка їх цінність і значення, стають зрозумілими механізм дії основних прав і свобод, підстави їх обмеження, джерела основних прав і свобод.

2. *Евристична функція*. Юриспруденція спрямована на з'ясування закономірностей виникнення, функціонування і розвитку державно-правових явищ. Саме пізнання і відбувається для того, щоб дізнатися про характер загальних, необхідних, стійких, повторюваних зв'язків між явищами, процесами, що відбуваються у правовій системі, знайти порядок або встановити послідовність їхнього виникнення, зміни, зафіксувати тенденції розвитку. Наприклад, сьогодні вчені відзначають такі тенденції, як розширення переліку основних прав людини і громадянина, розповсюдження принципу правової рівності на все більше коло людей, набуття проблемою прав людини статусу питання міжнародного значення, посилення системи засобів міжнародно-правового захисту прав людини. У сфері основних прав людини констатується також зростання кількості країн, які допускають наддержавний (міжнародний) контроль за станом дотримання у них прав людини. Усе більше утверджується уявлення про те, що саме людина є первинним, головним суб'єктом права.

3. *Функція наукового передбачення.* Пізнання державно-правових явищ і з'ясування існуючих закономірностей дає можливість вченим-правознавцям зробити науковий прогноз шляхів подальшого їх розвитку. Він дозволяє послідовно здійснювати правовий вплив на суспільні відносини, своєчасно вдосконалювати законодавство. Так, сьогодні вчені прогнозують, що у ХХІ столітті на основі прецедентного права Європейського суду з прав людини як загальних мінімальних стандартів в цій сфері в Європі остаточно утвердиться єдине розуміння прав людини. Це сприятиме укріпленню демократії і верховенства права в державах-учасницях Європейської конвенції про захист прав людини і основних свобод.

4. *Функція допомоги практиці.* Юридична наука в умовах сучасних розвинутих суспільств не може існувати як «чисте мистецтво». Вона не може бути зведена лише до системи знань, а представляє собою ще й соціальний інститут, який акумулює потребу суспільства в юридичних знаннях, необхідних на практиці. Цінність юридичної науки багато в чому обумовлюється тим, що вона є обов'язковим інструментом прогресивних політичних і правових перетворень, засобом забезпечення потреб юридичної практики. Пізнання державно-правових явищ, з'ясування їх закономірностей, прогнозування тенденцій розвитку, що охоплюються іншими функціями юриспруденції, без всяких сумнівів повинні бути практично корисними, мати прикладний характер. Наприклад, практична реалізація такого напрямку державної політики України, як додержання міжнародних і європейських стандартів у сфері прав людини, має своєю неодмінною передумовою науково обґрунтоване проектування механізму та стадій їх юридичного забезпечення, спрямованого на імплементацію відповідних міжнародно-правових актів. Особливо важливою є допомога юридичної науки у тлумаченні та конкретизації міжнародних юридичних актів щодо прав людини, у розумінні їх основних принципів.

5. Окремі юридичні науки можуть виконувати також *специфічні функції*. Так, деякі науки (насамперед теорія держави і права і порівняльне правознавство) здійснюють *методологічну функцію*. Вони в'ясовують, наприклад, які прийоми і способи необхідно використовувати в наукових юридичних дослідженнях та який їх зміст. Методологічними рекомендаціями, виробленими цими науками, активно користуються інші юридичні науки.

Контрольні питання

1. Визначте поняття науки та вкажіть її ознаки.
2. Визначте поняття юридичної науки та назвіть її риси.
3. Назвіть етапи наукового засвоєння та переробки римського права.
4. Визначте послідовність виникнення окремих юридичних наук.
5. Назвіть основні групи, що утворюють систему юридичних наук.
6. Перелічіть функції юридичної науки.

ЮРИДИЧНА ОСВІТА

§ 1. Поняття юридичної освіти

Термін «освіта» використовується в кількох різних значеннях:

1) як передавання та засвоєння соціально-культурного досвіду, а також формування здатності до його збагачення;

2) як сукупність закладів, що здійснюють навчальну діяльність;

3) як установки, знання, розуміння, уміння, що склалися під час навчальної діяльності та розглядаються в ракурсі їх застосування для виконання пізнавальних і практичних завдань. Залежно від характеру знань освіта може бути загальною і професійною.

У першому значенні юридична освіта розглядається як певний процес, що передбачає передавання та засвоєння знань про державу і право, сприйняття головних правових цінностей.

Юридичній освіті притаманне органічне поєднання теорії і практики. Звідси широкий діапазон теоретичних знань і практичних умінь, що виробляються під час правової підготовки, — від засвоєння духу права, його глибокого розуміння до уміння враховувати дрібні деталі, приймати відповідальні рішення, що стосуються долі людей.

Проте призначення юридичної освіти полягає не тільки у передаванні фундаментальних і професійних знань про державу і право, але й у формуванні високої професійної правової культури. Адже покликанням юристів є не лише практичні проблеми правотворчості і правозастосування в сфері цивільних, кримінальних, житлових, сімейних і всіх інших правовідносин. Їхнє покликання, за великим рахунком, — ревне служіння Ідеї Права, її втіленню в нормах і принципах законодавства, в правопорядку.

Враховуючи тісний взаємозв'язок права і моралі, обов'язковими складовими юридичної освіти є формування в юриста моральних якостей, перетворення низки етичних вимог у непорушні принципи його поведінки.

Юридична освіта також не повинна випадати і з єдиного поля загальнолюдської культури. Освітній стандарт юриста має включати дисципліни, спрямовані на формування сучасного науково-культурного світогляду, у тому числі на отримання знань як у соціально-гуманітарній, так і в природничо-науковій сферах. Для юриста-професіонала, як і для будь-якого іншого фахівця, світ не може обмежуватися тільки своїм предметом.

У *другому значенні* юридична освіта представляє собою інституційне явище — систему навчальних закладів, що здійснюють діяльність з підготовки юристів. В Україні система юридичної освіти утворена насамперед вищими навчальними закладами державної, комунальної і приватної форм власності — університетами, академіями, інститутами, коледжами і технікумами, що отримали для цього необхідні види дозволів: *ліцензію і сертифікат про акредитацію*.

Ліцензія на діяльність в сфері юридичної освіти видається вищому навчальному закладу, що успішно пройшов ліцензійну експертизу. Цей документ підтверджує спроможність закладу розпочати освітню діяльність, пов'язану із здобуттям вищої юридичної освіти та кваліфікації юриста, відповідно до вимог стандартів вищої освіти, а також до державних вимог щодо кадрового, науково-методичного та матеріально-технічного забезпечення. Так, обов'язковою умовою видачі ліцензії вищим навчальним закладам є наявність у них необхідної матеріально-технічної, науково-методичної та інформаційної бази, бібліотеки, науково-педагогічних кадрів. Ліцензування здійснюється перед початком підготовки фахівців.

Крім ліцензування освітньої діяльності проводиться також акредитація напряму, спеціальності та ви-

щого навчального закладу, за результатами якої видаються відповідні сертифікати. Акредитація означає надання вищому навчальному закладу певного типу права провадити освітню діяльність, пов'язану із здобуттям вищої освіти та кваліфікації. Вищі навчальні заклади, що проводять підготовку юристів, можуть мати один з чотирьох рівнів акредитації. Рівень акредитації означає, що вищий навчальний заклад може здійснювати підготовку юристів певного освітньо-кваліфікаційного рівня.

Сьогодні підготовку юридичних кадрів за різними освітньо-кваліфікаційними рівнями здійснюють майже 200 вищих навчальних закладів I–IV рівнів акредитації (до 1991 року їх було 6), у тому числі більш ніж 50 вузів приватної форми власності. Проте далеко не всі вони одержали необхідні для цього дозволи. Загальний ліцензований обсяг складає майже 27 тис. вакантних місць, з них 82% належать вищим навчальним закладам державної форми власності.

У третьому значенні юридична освіта — це різновид професійної освіти, який є оволодінням необхідними знаннями і навичками з професії юриста та юридичної спеціальності. Іншими словами, це результат, який досягається внаслідок навчання — засвоєння певного обсягу навчальної інформації в галузі правознавства та суміжних сферах, наявність необхідних знань, умінь і навичок, професійних, світоглядних і громадянських якостей для роботи за юридичними спеціальностями, і як наслідок, здобуття певної кваліфікації юриста за підсумками державної атестації.

Наявність юридичної освіти є обов'язковою передумовою для обіймання певних посад і зайняття певною діяльністю. Так, наприклад, відповідно до законодавства тільки громадянин України, який має вищу юридичну освіту, може бути рекомендований на посаду судді або призначений прокурором і слідчим прокуратури, керівником та спеціалістом відділу ре-

естрації актів громадянського стану. Лише громадянину України з вищою юридичною освітою може бути надано право займатися адвокатською і нотаріальною діяльністю. Начальником відділу державної виконавчої служби може бути призначений тільки громадянин України з вищою юридичною освітою, а державним виконавцем — громадянин, який має юридичну освіту. Повинні мати вищу юридичну освіту Голова Центральної виборчої комісії, заступник Голови ЦВК, секретар ЦВК, а також не менше третини інших членів ЦВК. На посаду члена Вищої ради юстиції не може бути рекомендований громадянин України, який не має вищої юридичної освіти. Головою Рахункової палати може бути громадянин України, який має вищу економічну або юридичну освіту.

§ 2. Юридична освіта: види, форми, рівні

Законодавство визначає види, форми і рівні юридичної освіти, встановлює загальні і спеціальні вимоги до її змісту та якості. Найважливіші приписи, що регулюють ці питання, містяться в Конституції України, Законі України від 23 травня 1991 року № 1060-XII «Про освіту», Законі України від 17 січня 2002 року № 2984-III «Про вищу освіту». Згідно з ними доступ до юридичної освіти повинен забезпечуватися усім, хто має для неї необхідні здібності, мотивацію, а освіта повинна надавати особі адекватну підготовку на всіх етапах професійної юридичної діяльності протягом усього її життя.

Видами юридичної освіти є вища юридична освіта, післядипломна юридична освіта, аспірантура і докторантура з юридичних спеціальностей та юридична самоосвіта.

Вища юридична освіта передбачає послідовний, системний та цілеспрямований процес засвоєння інформації про державу і право, що забезпечує особі можливість здобуття професії юриста.

Вона має *три освітні рівні* (неповна вища освіта; базова вища освіта; повна вища освіта) і *чотири освітньо-кваліфікаційні рівні* (молодший спеціаліст, бакалавр, спеціаліст і магістр). Вони відрізняються за ступенем сформованості знань, умінь та навичок особи, що забезпечують їй здатність виконувати завдання та обов'язки певного рівня професійної юридичної діяльності. Провідні юридичні заклади, як правило, оголошують про підготовку спеціалістів і магістрів за спеціальністю «правознавство» із кваліфікацією юрист. Така підготовка забезпечує найбільш ґрунтовну, повну вищу юридичну освіту.

Існують *різні форми* одержання вищої юридичної освіти. Вони визначаються з урахуванням норм чинного законодавства, згідно з якими підготовка фахівців у вищих закладах освіти може проводитися з відривом від виробництва (денна), без відриву від виробництва (вечірня, заочна, дистанційна), шляхом поєднання цих форм, а з окремих спеціальностей — екстерном.

Післядипломна юридична освіта означає спеціалізоване вдосконалення вищої юридичної освіти та професійної підготовки юриста шляхом поглиблення, розширення і оновлення його професійних знань, умінь і навичок на основі здобутого раніше освітньо-кваліфікаційного рівня та практичного досвіду. Вона включає, зокрема, спеціалізацію, підвищення кваліфікації, стажування.

Юридична освіта може бути також одержана в *аспірантурі і докторантурі*, які відкриваються при вищих навчальних закладах третього або четвертого рівнів акредитації і прирівняних до них закладах післядипломної освіти, у наукових установах, що мають висококваліфіковані науково-педагогічні та наукові кадри, сучасну науково-дослідну, експериментальну та матеріальну базу. Аспірантура і докторантура з юридичних спеціальностей є формами підготовки науково-педагогічних та наукових кадрів вищої кваліфікації. Аспірантура відкривається з від-

ривом від виробництва та без відриву від виробництва, а докторантура — лише з відривом від виробництва.

Для *юридичної самоосвіти* громадян державними органами, підприємствами, установами, організаціями повинні створюватися лекторії, бібліотеки, центри, клуби, теле-, радіонавчальні програми тощо.

Зміст юридичної освіти складає система знань, умінь і навичок в сфері права, професійних, світоглядних і громадянських якостей, що має бути сформована в процесі навчання.

Якість освіти юриста визначається стандартами юридичної освіти і загальним рівнем освіти в конкретному навчальному закладі (який забезпечується складом викладачів, вимогливістю до організації навчального процесу з боку адміністрації, наявністю бібліотек, баз даних, оргтехніки).

§ 3. Державні стандарти вищої юридичної освіти

Згідно із Законом України «Про вищу освіту» *стандарт вищої освіти* — це сукупність норм, які визначають зміст вищої освіти, зміст навчання, засоби діагностики якості вищої освіти та нормативний термін навчання.

Систему стандартів вищої освіти утворюють державний стандарт вищої освіти, галузеві стандарти вищої освіти та стандарти вищої освіти вищих навчальних закладів.

Ця система повною мірою притаманна і юридичній освіті. Вона базується на загальному для всіх різновидів професійної освіти державному стандарті вищої освіти, спеціальному (галузевому) стандарті вищої юридичної освіти, а також на стандартах вищої юридичної освіти вищих навчальних закладів.

Стандарти вищої юридичної освіти були розроблені з урахуванням відповідного міжнародного до-

свіду. Зокрема, робочою групою з підготовки стандартів були проаналізовані стандарти вищої юридичної освіти Росії, стандарти Асоціації американських правничих шкіл, окремих юридичних факультетів Німеччини (м. Тюбінген, Гамбург, Кіль, Бонн), Іспанії, Франції (Національна школа суддів, м. Бордо).

Стандарти вищої юридичної освіти містять такі складові:

— освітньо-кваліфікаційну характеристику випускників вищих юридичних навчальних закладів, що відображає цілі вищої юридичної освіти та професійної підготовки, вимоги до компетентності юриста, інших його соціально важливих якостей, систему виробничих функцій і типових завдань діяльності й умінь для їх реалізації;

— освітньо-професійну програму підготовки фахівців в галузі правознавства, що визначає нормативний термін та нормативну частину змісту навчання за спеціальністю «правознавство» відповідного освітньо-кваліфікаційного рівня, встановлює вимоги до змісту, обсягу та рівня освіти й професійної підготовки юриста;

— засоби діагностики якості вищої юридичної освіти, що визначають стандартизовані методики, які призначені для кількісного та якісного оцінювання досягнутого особою рівня сформованості знань, умінь і навичок, професійних, світоглядних та громадянських якостей. Вони використовуються для встановлення відповідності рівня якості вищої юридичної освіти вимогам стандартів вищої юридичної освіти.

Освітньо-кваліфікаційна характеристика є основним нормативним документом серед державних стандартів. Вона розробляється на основі виявлення структури професійної діяльності юристів, обліку узагальненого об'єкту їх діяльності, переліку первинних посад, які можуть обіймати випускники, визначення їх виробничих функцій. Її зміст визначається структурою професійної праці юриста, елементами якої виступають: мета, предмет, засоби та процедури.

Основною *метою* професійної праці юриста є охорона та захист прав і законних інтересів фізичних і юридичних осіб та держави.

Предмет праці юриста — це те, на що націлені його інтелектуальні та фізичні зусилля. Предметом праці юриста виступають, по-перше, норми права, по-друге, правовідносини, по-третє, юридична кваліфікація.

До *засобів праці* юриста належить юридична техніка, а також технічні засоби пошуку, опрацювання та збереження інформації, засоби зв'язку, які або опрацьовуються спеціально для професійної юридичної діяльності (наприклад, інформаційно-пошукові системи, які містять дані про злочинців та злочини), або адаптовані до потреб та умов професійної діяльності юриста.

Процедури — це сукупність правил, які регламентують працю юриста.

Аналіз структури праці спеціаліста-юриста, а також дослідження узагальненого об'єкта професійної діяльності випускника вищого навчального юридичного закладу дозволив установити перелік *основних виробничих функцій*, які він повинен уміти виконувати. До них належать правозастосовна, наглядова, установча, правотворча функції та функція надання правових послуг. Ці функції відповідають основним напрямкам юридичної діяльності. Крім того, в процесі професійної діяльності юрист повинен вміти виконувати інші виробничі функції, які впливають з основних та спрямовані на їх виконання: організаційну і деонтологічну.

Виявлення та розкриття змісту виробничих функцій професійної юридичної діяльності дозволило встановити перелік *типових завдань*, які повинен вміти вирішувати юрист при виконанні ним певних виробничих функцій і розробити систему знань, якими він повинен володіти для вирішення даних типових завдань. При цьому такі вміння носять універсальний, узагальнений, системний характер, оскільки орієнто-

вані на підготовку юриста широкого профілю при наявності можливості відповідних спеціалізацій в межах спеціальності «Правознавство».

На підставі освітньо-кваліфікаційної характеристики розробляються основні змістовні елементи *освітньо-професійної програми*, в якій формулюються вимоги до змісту, обсягу і рівня освітньої та професійної підготовки юриста певного освітньо-кваліфікаційного рівня.

Освітньо-професійна програма складається з *трьох циклів* учбових дисциплін, що дозволяє забезпечити в навчальному процесі цілісний підхід до формування як професійних, так і соціальних якостей випускника вищого юридичного навчального закладу.

1. Цикл гуманітарної і соціально-економічної підготовки. Навчальні дисципліни, що утворюють цей цикл, мають сприяти реалізації професійних функцій юриста за допомогою спеціальних (неюридичних) знань та підтримки престижу юридичної професії. Зазначені дисципліни (а це насамперед філософія, логіка, психологія, соціологія, етика, економіка) повинні мати професійну орієнтованість, яка проявляється завдяки врахуванню предметної сфери юриспруденції та тісними міжпредметними зв'язками з навчальними дисциплінами професійної і практичної підготовки. Отже, зміст гуманітарних та соціально-економічних дисциплін в юридичному закладі повинен мати дидактичний обсяг, який дозволяв би забезпечити доскональне пізнання державно-правових явищ, закономірностей їх розвитку.

2. Цикл природничо-наукової підготовки. Враховуючи специфіку юридичної освіти, цей цикл є найменшим за обсягом. Дисципліни, що входять до нього, також мають професійну орієнтованість: вони спрямовані на формування у юриста певних природничо-наукових знань, умінь і навичок (наприклад, знань і вмінь з обчислювальної техніки та програмування, з безпеки життєдіяльності людини).

3. Цикл професійної та практичної підготовки.

Усі навчальні дисципліни цього циклу згруповані в п'ять блоків змістовних модулів (історико-теоретичний, державно-правовий, цивільно-правовий, кримінальний, міжнародний), які містять у собі необхідний рівень фундаментальних знань, важливих для підготовки спеціалістів у сфері юридичної практики. На підставі зазначених методологічних підходів розроблені основні змістовні елементи освітньо-професійної програми підготовки юриста.

Головна мета дисциплін циклу професійної та практичної підготовки — засвоєння студентом абсолютно неспростованих постулатів юридичного знання. Без цих знань, що складають основу обов'язкових, фундаментальних, профілюючих дисциплін, неможливо стати юристом-професіоналом. Крім того, цей цикл включає дисципліни спеціалізації, що містять у собі спецкурси, спецсемінари, інші способи викладання, на основі яких відбувається поглиблення і доповнення фундаментальних юридичних знань.

Реалізація цієї структури державних стандартів вищої юридичної освіти повинна забезпечити якісну фундаментальну професійну підготовку незалежно від майбутньої професії юриста (слідчий, прокурор, суддя, адвокат, юрисконсульт та ін.), а також формування комплексу знань та навичок, які дозволять юристу швидко адаптуватися в нових для нього професійних умовах.

Стандарти вищої юридичної освіти вищих навчальних закладів визначаються безпосередньо навчальним закладом із врахуванням власної специфіки підготовки фахівців, ґрунтуються на державному стандарті вищої юридичної освіти і містять такі складові:

— перелік спеціалізацій за юридичними спеціальностями, за якими здійснюється підготовка фахівців освітньо-кваліфікаційних рівнів молодшого спеціаліста, бакалавра, спеціаліста та магістра;

— варіативні частини освітньо-кваліфікаційних характеристик випускників вищих юридичних навчальних закладів;

— варіативні частини освітньо-професійних програм підготовки;

— варіативні частини засобів діагностики якості вищої юридичної освіти;

— навчальні плани, які визначають графік навчального процесу, перелік, послідовність та час вивчення навчальних дисциплін, форми навчальних занять та терміни їх проведення, а також форми проведення підсумкового контролю;

— програми навчальних дисциплін, що визначають їх інформаційний обсяг, рівень сформованості вмінь та знань, перелік рекомендованих підручників, інших методичних та дидактичних матеріалів, критерії успішності навчання та засоби діагностики успішності навчання.

§ 4. Розвиток юридичної освіти в Україні на сучасному етапі

В останні роки відбулося явне збільшення соціального значення юриспруденції. У зв'язку з цим юридична професія користується сьогодні значним попитом і авторитетом. Природно, що в цих умовах росте і престиж юридичної освіти. Саме вона повинна забезпечити потреби країни в кваліфікованих юридичних кадрах, здатних відповідати виклику часу.

Серед основних пропозицій в аспекті поліпшення сучасної юридичної освіти зазвичай звучать:

— *ідея фундаменталізації вищої юридичної освіти*, яка виходить з того, що сучасний процес навчання має бути спрямований насамперед на засвоєння найсуттєвіших, фундаментальних, методологічно важливих, системоутворюючих, а не прагматичних, вузькоспеціалізованих знань. Ці знання мають ґрунтуватися на найкращих досягненнях української і світової наукової юридичної думки. Вони дозволяють

сформувати в особі гнучке і багатогранне професійне мислення, створити внутрішню потребу в постійному саморозвитку і в самоосвіті протягом усього життя, сприяють швидкій перебудові юристом напрямків та змісту своєї діяльності у зв'язку із змінами вимог ринку;

— *ідея професіоналізації вищої юридичної освіти*, зміст якої полягає у спрямованості кожного навчального предмета на професійну діяльність фахівця-юриста. Це завдання вимагає чіткого визначення провідної цілі кожного предмета, його призначення у системі підготовки юристів, більш детального розроблення питань, які пов'язані з професійною діяльністю, удосконалення структури навчального предмета, змісту і обсягу його кожної частини, включення додаткових питань для вивчення, якісного відбору практичних занять і завдань. Таким чином, створюється можливість того, що вища юридична освіта забезпечуватиме як загальну фундаментальну підготовку, так і спеціальну підготовку майбутнього фахівця для роботи в різних сферах юридичної практики. У зв'язку з цим, зокрема, обговорюються пропозиції щодо запровадження нових спеціалізацій в юридичних навчальних закладах з урахуванням сучасних видів юридичної практики;

— *удосконалення технологій навчання, розвитку різних аспектів науково-методичної роботи*. Серед сучасних технологій навчання, що сприяють активізації освітньої діяльності студентів, формуванню у них необхідних соціальних та професіональних якостей, треба насамперед виділити:

педагогіку співробітництва, яка ставить в центр усієї навчально-виховної діяльності особистість, що розвивається, враховує її індивідуальні властивості і особливості, забезпечує творчий характер процесу навчання;

креативні методи навчання, що формують в учнів пізнавальний інтерес і спрямовують їхню пізнавальну активність. Серед них: усні і письмові експрес-опитування, дискусія, прес-конференція, «круглий стіл», тести і кросворди з певних тем та ін.;

технологію діалогу, що розвиває вміння слухати викладача і висловлювати власні думки;

дистанційне навчання, яке засноване на сучасних інформаційних комунікаційних технологіях (створення комп'ютерних підручників, авторських мультимедійних курсів тощо) і робить реальністю навчання на відстані. Ця технологія дозволяє найповніше врахувати інтереси і потреби учнів, надати широкі можливості для використання індивідуальних планів і самостійного регулювання «інтенсивності» навчання;

інформатизація вищої юридичної освіти.

Зазначені освітні технології дозволяють максимально індивідуалізувати навчальний процес, активізувати пізнавальну діяльність студентів-юристів, що є необхідною основою для формування їх соціальних та професіональних якостей;

— *зміна ідеології юридичної освіти*, яка враховує кардинальні зміни у ставленні до права і юридичної професії, а також соціальні, політичні, економічні зміни, фундаментальне оновлення правової системи; що відбулися за часів незалежності України. Сучасна юридична освіта спрямована на формування у студентів сучасної професійної правосвідомості, розуміння основних принципів і цінностей права, що базуються на моральних підвалинах, розуміння великої гуманістичної ролі права в житті суспільства і, нарешті, готовності служити на благо суспільству і державі, розвитку в студента самостійного творчого юридичного мислення;

— *створення сучасної якісної нормативної бази для здійснення навчальної діяльності і підсилення державного контролю за рівнем професійної підготовки юристів*. Це завдання пов'язане із завершенням розробки і впровадженням державних стандартів вищої юридичної освіти, розробленням і затвердженням переліку посад, що можуть обіймати випускники з юридичною освітою відповідно до їх освітньо-кваліфікаційного рівня;

— *формування чіткої політики в питанні підготовки юристів за державним замовленням*. Реа-

лізація цієї пропозиції передбачає вивчення стану забезпечення юридичними кадрами з вищою освітою органів державної виконавчої влади, правоохоронних, судових органів, визначення потреби у фахівцях з різними рівнями підготовки і спеціалізаціями, визначення оптимальної мережі вищих навчальних закладів, що здійснюють підготовку юристів, виходячи з потреб регіонів;

— *створення умов для збереження кращих традицій юридичної освіти і розвитку визнаних «юридичних шкіл»*. Саме такі юридичні школи мають бути пріоритетом для державної підтримки і створення умов для найповнішої реалізації їхнього наукового потенціалу;

— *забезпечення процесу безперервної юридичної освіти*. У цьому аспекті логічним є створення гнучкої розгалуженої системи післядипломної освіти шляхом перепідготовки і підвищення кваліфікації фахівців з нових напрямків юридичної науки і практики з оптимальними термінами, періодичністю навчання і забезпеченням відновлення його змісту;

— *розроблення і прийняття державної програми підтримки видавництва*, що випускають юридичну літературу, підготовка нового покоління підручників, навчально-методичних посібників, дидактичних та інформаційних засобів навчання;

— *врахування процесів глобалізації*¹. Для адекватної підготовки фахівців для ефективної роботи в умовах глобалізації повинні бути розширені за обсягом викладання такі навчальні дисципліни, як порівняльне правознавство, міжнародне право і європейське право. Важливе значення в цьому напрямку має також посилення міжнародно-правового аспекту у викладанні галузевих правових дисциплін;

— *розвиток міжнародних зв'язків в юридичній освіті* в галузі розробки навчальних програм і інших

---

¹ Глобалізація — це об'єднання, взаємопроникнення, інтеграція економічної, політичної, культурної й інших складових громадського життя народів світу.

компонентів освіти, спрямованих на інтеграцію юридичної освіти у світовий освітній простір. Велике значення для реформування юридичної освіти, без всяких сумнівів, буде мати *Болонський процес*, головна мета якого полягає в створенні єдиної зони європейської вищої освіти з гарантованою якістю завдяки зближенню освітніх систем європейських країн. Даний процес стартував у червні 1999 року, коли представники 29 європейських країн зібралися в італійському місті Болонья на святкування 900-річчя найстарішого університету в Європі і підписали декларацію про побудову так званої «Зони європейської вищої освіти». На сьогоднішній день до Болонської декларації приєдналися 44 європейські країни, в тому числі й Україна.

Контрольні питання

1. Назвіть три значення терміна «освіта» і поясніть різницю між ними.
2. Що собою уявляють ліцензія і сертифікат про акредитацію вищих юридичних навчальних закладів?
3. Назвіть види юридичної освіти, основні освітні та освітньо-кваліфікаційні рівні вищої юридичної освіти.
4. Які існують форми одержання вищої юридичної освіти?
5. Визначте поняття стандартів вищої юридичної освіти і назвіть їх складові.
6. Розкрийте зміст освітньо-кваліфікаційної характеристики випускника вищого юридичного навчального закладу.
7. Які цикли учбових дисциплін включає освітньо-професійна програма юридичної освіти?

ЮРИДИЧНА ПРОФЕСІЯ

§ 1. Юрист: загальна характеристика

Поняття «юрист» трактується в двох аспектах: 1) як людина з юридичною освітою, правознавець; 2) як спеціаліст з теорії та практики юриспруденції, тобто знавець в певній галузі юридичної діяльності — суддя, прокурор, адвокат, нотаріус та ін. Таке розуміння має давні історичні корені. Ще в Давньому Римі латинським терміном «*jus*» позначали право, а людей, що займалися його тлумаченням, застосуванням, називали правознавцями: *juris consultus* — вододіючий знаннями в праві; *juris peritus* — компетентний в праві; *juris prudens* — правознавець та ін.

Однак необхідно відмітити, що у часи існування Давнього Риму узагальнюючого, одного терміна «юрист», яким би позначались тільки особи — спеціалісти з права, не існувало. Терміном «*juris*», який в майбутньому склав основу слова «юрист», в ті часи позначались не тільки правознавці, а й різні правові явища — право, сукупність законів, справедливість; презумпція невинуватості (*praesumptio juris*), юридична фікція (*fictio juris*), правознавство — сукупність юридичних наук (*juris prudentia*) та ін.

Аналогічно термін «*juris*» використовувався і в період середньовіччя. Прикладом може слугувати діяльність школи гуманістів, представники якої критикуючи своїх попередників — глосаторів і постглосаторів (інтерпретаторів римського права), — називали їх, використовуючи гру латинських слів — *juris perditū* (підступний правознавець) замість *juris peritū* (майстерний правознавець). У XII ст. вченими Заходу при найменуванні Зводу цивільного права — зібрання Інституцій, Дігестів, Кодексу, Новел, укладених за наказом візантійського імператора Юстиніана в 529–

533 рр., — був використаний термін «juris» замість терміна «jus» (Corpus juris civilis). Термін «juris» також використовується (в деяких країнах використовується і в даний час) як ідентичний поняттю права, при присудженні вченого ступеня, наприклад, доктор цивільного права (juris civilis doctor). Отже, це говорить про те, що термін «juris» використовувався в часи Давнього Риму і середньовіччя у різноманітних значеннях. Тому вираження «юристи Давнього Риму», яке міцно увійшло в аннали світової юридичної, філософської, історичної літератури, не слід сприймати на кшталт сучасного розуміння терміна «юрист». Подібне зауваження не означає неправомірності його використання при характеристиці діяльності римських правознавців. Його метою є лише показати, який довгий шлях пройшли смислове навантаження терміни «jus», «juris».

У сучасному розумінні термін «юрист» був запозичений з германської правової системи. Як свідчить більшість довідкової літератури, він був перейнятий російською юриспруденцією у XVIII ст. (з часів імператора Петра I) від німецького Jurist. Останній, за деякими даними, утворився в середні віки від середньолатинського jurista, похідного від латинських термінів «jus» і, особливо, «juris».¹

З моменту своєї появи цей термін почав виконувати суворо *персоніфіковану функцію* — ним стали позначати тільки осіб, які мали юридичну освіту і займалися виконанням конкретних видів професійної діяльності — судді, слідчого, прокурора та ін. Термін «юрист» має абсолютну перевагу у використанні в науці, практичній роботі та широко розповсюджений серед населення, а термін «правознавець» використо-

¹ Див.: Ильинская Л.С. Латинское наследие в русском языке: Словарь-справочник. Москва, ГЛОССА—ПРЕСС, 2003. — С. 182; Большой словарь иностранных слов /Сост. А.Ю. Москвин. — М.: ЗАО Изд-во Центрполиграф: ООО «Полюс», 2003. — С. 813; Крысин Л.П. Толковый словарь иноязычных слов. — М.: Изд-во ЭКСМО, 2005. — С. 938.

ується у широкому вжитку для позначення юридичної спеціальності.

Отже, *юрист* — це людина, яка знається в правознавстві (юриспруденції), тобто володіє професійними правовими знаннями та umie застосовувати їх в практичній діяльності.

Термін «юрист» розкривається через ряд його головних рис:

1. Юрист — це особа, яка має юридичні знання (знається в юриспруденції). Свідченням цього є закінчення навчального юридичного закладу й одержання диплома. Але рівень знань, як відомо, буває різним. Тому одержання диплома про наявність юридичної освіти ще не є гарантією, що дана особа може вважатись дійсним юристом-спеціалістом в галузі права. Поверхове навчання може привести до того, що людина може закінчити навчальний юридичний заклад і мати не набагато більше знань про право, законодавство, ніж інші громадяни.

2. Свідченням того, що людина, яка має юридичну освіту, може вважатись майстром своєї справи — спеціалістом, є володіння професійними правовими знаннями. Саме цим юрист відрізняється від звичайних громадян, які можуть мати елементарні знання про право, закон, правову систему тощо.

Професійність знань означає, що це фундаментальні і спеціалізовані знання, що їх володар має розвинуте юридичне мислення. Фундаментальні знання складаються із сукупності знань основоположних понять та категорій, в яких відображаються закономірності виникнення та функціонування права, правової системи; особливості їх прояву в різних соціально-політичних системах; типи, сутність, зміст, функції та призначення права в суспільстві. Головним чином вони викладені в загальній теорії держави і права. У той же час для набуття фундаментальних професійних знань необхідні також знання з таких дисциплін, як порівняльне правознавство, філософія права, соціологія права, політологія, право Європейського Союзу та ін.

Знання кожного юриста повинно також бути спеціалізованим. *Спеціалізованість* юридичних знань — це їх конкретність, деталізованість, яка відрізняється у суддів, прокурорів, слідчих, нотаріусів, юрисконсультів державних органів та недержавних організацій. Важливим показником володіння такими знаннями є ступінь найбільш повного оволодіння технікою юриспруденції, принципами застосування норм права, особливостями таких фундаментальних галузей права, як конституційне, адміністративне, цивільне, кримінальне, відповідність юридичної діяльності вимогам практики.

Важливим показником професійності знань юриста є наявність у нього *розвинутого юридичного мислення*. Воно складається внаслідок безперервного розвитку набутих юридичних знань. Якщо юрист зупиняється і заспокоюється набутими в навчальному юридичному закладі знаннями, то через деякий час може втратити свою кваліфікацію, здатність виконувати покладені на нього обов'язки. Тому він повинен оновлювати здобуті знання, знайомитись з новими юридичними літературними джерелами, уміти узагальнювати практику своєї роботи та ін.¹

3. Важливою складовою частиною професійності знань юриста є *уміння застосовувати свої знання в практичній діяльності*, вирішувати юридичні питання. Основою, стрижнем уміння є рівень фактичного оволодіння даними юридичної практики. Саме цим висококваліфікований юрист, разом з іншими моментами, відрізняється від некваліфікованого, посереднього.

Слід відмітити, що між юридичними знаннями і умінням їх застосовувати нема непрохідної стіни. Вони діалектично пов'язані між собою. І це закономірно, оскільки, як відомо, уміння само по собі також є знанням. Тому важливою складовою частиною юридичної освіти є завдання навчити майбутніх спеціалістів умін-

¹ Більш копітко про юридичне мислення юриста викладено в § 3 даного розділу.

ню складати юридичні документи, застосовувати криміналістичну техніку і т.д. На основі здобутих знань необхідно прагнути до набуття навичок роботи, певного образу дій, стилю в роботі, досвіду у практичному застосуванні знань. Ступінь набуття високої кваліфікації і визначається роками юридичної діяльності. Виразно кажучи, саме в «живій» практиці напрацьовується уміння — навички, стиль, досвід.

4. Юристи-професіонали виконують певну *соціальну роль*, яка виражається в забезпеченні ефективного функціонування правової системи певної держави заради інтересів суспільства. Звичайно, подібна місія юристів залежить від того, яка це держава і її правова система, який політичний режим в державі. Так, в умовах тоталітарних держав вони сприяють закріпленню в «праві» актів свавілля, намагаються надати проявам державного насильства «правовий» характер. І навпаки, в демократичних державах вони є головними провідниками права в державне і суспільне життя як при створенні законів, так і в процесі їх реалізації. Тут на них покладається вельми важлива функція забезпечити панування сили права перед силою держави, захищати такі загальнолюдські цінності, як права і свободи людини і громадянина, право, правову державу, народовладдя, демократію, законність та ін. Соціальна роль юристів особливо підвищується в періоди переходу держави від тоталітарного до демократичного режиму, що характерно сьогодні і для України. У цих умовах вони повинні юридично забезпечувати проведення економічних, соціальних, культурних реформ і тим самим допомагати стверджувати нові суспільні відносини, загальнолюдські цінності, відшукувати нові форми боротьби з невідомими раніше правопорушеннями.

Отже, суспільне і державне значення роботи юриста проявляється в тому, що юристи в процесі своєї діяльності мають стверджувати і захищати великі цінності суспільства і кожної людини. Стверджувати означає добиватись їх реальної непохитності; захища-

ти — загороджувати від усякого роду посягань, свавільних дій.

Юристи в своїй діяльності вирішують і специфічні завдання, що відносяться до духовного життя суспільства, виховання людей, культури.

5. Діяльність юриста має *гуманістичну спрямованість*. За роллю етичних норм в професії юриста вона нагадує діяльність лікаря. Зі значною долею умовності можна сказати, що юрист і лікар мають справу із здоров'ям і життям людини. Однак діяльність юриста торкається «здоров'я» суспільства в цілому, духовного життя людини. Тому, якщо лікар піклується про фізичне здоров'я окремої людини, то юрист дбає про «соціальне» здоров'я, «лікуючи» вади і виправляючи недоліки у суспільному житті.

§ 2. Основні риси юридичної професії

Професія юриста є однією з найдавніших у людському суспільстві. У давні часи роль знавців права виконували найдосвідченіші і найавторитетніші члени суспільства: старійшини, жерці, служителі релігійних культів. Уже Старий Заповіт вказує: «А ти вибери зі всього народу мужів здібних, богобоязливих, мужів справедливих, що ненавидять зиск і ... будуть судити народ кожного часу... І вибрав Мойсей здібних мужів зо всього Ізраїлю ... І судили вони народ свого часу. Справу трудну приносили Мойсеєві, а кожну малу справу — судили самі» (глава 18 книги «Вихід»).

Виокремлення юридичної професії серед інших суспільних професій відбувається після того, як держава починає активно займатися правовим регулюванням, що призводить до ускладнення права і юридичних процедур, підвищення ролі права в суспільному житті, збільшення кількості юридичних проблем, появи постійної потреби членів суспільства у кваліфікованій юридичній допомозі. Через усі ці обставини робота в сфері права починає здійснюватися

на постійних засадах; вона вимагає ґрунтовних знань, досвіду, наступності і може бути основним джерелом матеріального забезпечення особи, яка її виконує. Таким чином, юридична робота поступово стає професією. Мабуть, не випадково, що юридична професія вперше з'являється у Давньому Римі. Саме там раніше, ніж в інших державах, виникає потреба в правознавцях — групі людей, яка б висококваліфіковано займалася юридичними питаннями — наданням консультацій з юридичних питань при вирішенні спорів та інших життєвих ситуацій, складанням і засвідченню документів юридичного характеру тощо.

Рисами юридичної професії є:

1. *Тісний взаємозв'язок юридичної професії з правом.* Державно-організоване суспільство приречене на співіснування цих соціальних феноменів. Юридична професія спрямована на служіння праву, втілення вимог законності у повсякденному житті. Юрист реалізує наявні в нього правові знання під час вирішення юридичних справ. Така спрямованість характерна для діяльності всіх юристів (суддів, прокурорів, слідчих, адвокатів, нотаріусів, юрисконсультів тощо), що відрізняє їх від представників інших професій.

Зазначимо, що право так само не може обійтися без професійної юридичної діяльності, як юридична професія без права. Юридична професія забезпечує функціонування права, є вкрай важливим, необхідним гвинтиком в механізмі правової системи суспільства. Без юристів право скоріше за все так і залишиться на папері. За виразним висловом проф. Ж.-Л. Бержеля, в ідеалі юрист — це диригент, здатний налаштувати на один лад усі інструменти оркестру під назвою «право».

2. *Юридична професія — один з видів соціальних послуг.* Юридична професія — це служіння суспільству, обслуговування не своїх індивідуальних, а «чужих» інтересів і потреб. Юристи роблять значний внесок в забезпечення нормального функціонування суспільства на основі норм права, сприяють його про-

гресивному розвитку. Задоволення суспільного інтересу відбувається шляхом:

1) здійснення владних повноважень представниками юридичної професії (судді, прокурори, слідчі тощо). У цьому випадку діяльність юристів часто має *управлінський характер*. Вона спрямована в основному на організацію діяльності інших суб'єктів права і полягає у підготовці і створенні нормативно-правових актів, вирішенні на їх основі конкретних життєвих ситуацій. Таким чином, метою діяльності юристів — державних службовців — є впорядкування та узгодження суспільних відносин на користь усього суспільства;

2) надання юридичної допомоги усім членам суспільства при вирішенні конкретних життєвих питань, пов'язаних з реалізацією правових норм. Завдяки юристам задовольняється зацікавленість усього суспільства в забезпеченні правової безпеки, реалізації принципів верховенства права, пріоритету прав і свобод людини і громадянина, гарантуванні рівноправності і соціальної справедливості.

Обслуговування суспільних інтересів обумовлює особливі, підвищені вимоги морального характеру до особистісних якостей правників (моральна бездоганність, орієнтація на пріоритетне значення суспільних інтересів, здатність брати на себе відповідальність), дозволяє зробити наголос на деонтологічні аспекти юридичної професії.

3. Пов'язаність з політикою. Найяскравіше ця риса проявляється в юридичній діяльності у сфері державної служби. Вказана сфера діяльності носить безпосередньо політичний (державний) характер. Проте пов'язаність з політикою притаманна в тій чи іншій мірі і роботі всіх інших юристів, оскільки їх діяльність часто стосується вирішення управлінських питань, узгодження суспільних інтересів, підготовки рішень, що відносяться до життя суспільства в цілому і пов'язані з використанням владних механізмів.

4. Особлива відповідальність. Від рішення чи поради юриста залежить у багатьох випадках доля людини, її життя, майновий і соціальний стан. Юристи впливають на економічний і політичний розвиток суспільства, підтримання правового порядку тощо. Неякісна робота юриста — це реальна загроза приватним і суспільним інтересам, що охороняються правом. Тому юрист повинен свідомо та відповідально ставитися до своїх професійних обов'язків, розуміючи високу ціну власних помилок.

5. Точність. Юридична професія — це діяльність, яка засновується на точних, чітко зафіксованих нормативних приписах. Саме ці формалізовані вимоги визначають усю практичну діяльність юриста. Деякі вчені навіть говорять про безпосередню схожість юриста з математиком. На думку О. Шпенглера, і правове мислення, і математичне бажає виокремити все по-чуттєвовипадкове, для того щоб знайти розумовопринципове: чисту форму предмета, чистий тип ситуації, чистий зв'язок причини і дії.

6. Творчий, глибоко інтелектуальний характер. Під час вирішення юристом конкретної юридичної справи йому необхідні глибокі професійні знання, різнобічність і логічність мислення для того, щоб творчо застосовувати знання на практиці. Діяльність юриста — це певною мірою дослідницька робота, яка передбачає необхідність прогнозування подальшого розвитку подій, моделювання можливих ситуацій, відновлення фактів минулого, винесення відповідно до цього адекватних рішень без встановлених стандартів і шаблонів. На думку проф. С.С. Алексєєва, діяльність юристів-практиків — це мистецтво, яке, як будь-яке мистецтво, утворює незбагненне поєднання таланту, досвіду і таємниці, що знайома тільки її володарю.

7. Наявність специфічної професійної культури. Професійна культура юриста охоплює всі можливі культурні аспекти юридичної діяльності: духовні, правові, моральні, політичні, естетичні, педагогічні та інші. Культура для юриста є життєвою цінністю,

що забезпечує здійснення необхідного діалогу людини і суспільства при виконанні службових обов'язків. Особливо важливою для юриста є висока духовність. Глибока криза духовності породжує духовне каліцтво юриста, що є вкрай небезпечним для суспільства. Професійна культура покликана нейтралізувати випадки деформації, сприяти виробленню шляхів подолання негативних явищ, що існують в юридичній професії.

8. *Елітність*. Належне виконання функцій юриста потребує від особи високих знань, творчого мислення, відповідних навичок. Проте не кожна особа здатна відповідати цим вимогам. Престиж, що притаманний юридичній професії у більшості країн світу, вказує на її високий авторитет серед усіх професій, що і зумовлює виділення її носіїв в елітну групу.

§ 3. Професійне мислення юриста

Для професії юриста, як і для будь-якої іншої, характерною є специфічність природи і змісту *професійного мислення* — інтелектуальної діяльності, метою якої є вирішення професійних завдань в конкретних ситуаціях на основі інформації, яка накопичена завдяки навчанню і практичній діяльності юриста-професіонала. Таким чином, вміння юриста мислити професійно означає можливість цілеспрямовано оперувати юридичними поняттями в умовах вирішення юридичних справ. Для того, щоб висвітлити самотність юридичної професії, необхідно визначитися із суттю професійного мислення її представників.

Професійне мислення юриста характеризують такі ознаки:

— наявність у юриста високої нормативної культури, яка полягає в твердій нормативності суджень, розумінні змісту правових норм і прийнятті конкретних рішень по справі. Таке мислення базується передусім на основі високої правової культури;

— відповідна визначеність, яка формується на основі глибоких знань права, умінні застосовувати

його приписи до конкретних життєвих ситуацій і проявляється в точності і чіткості суджень;

— **оперативність** професійного мислення юриста, тобто здатність швидко реагувати на зміну ситуації, приймаючи при цьому обґрунтовані, правильні рішення. У більшості своїй, це обумовлюється тим, що юрист не може розраховувати на довготривалий процес розгляду юридичної справи, так як її розгляд, як правило, обмежений строками, встановленими законодавством;

— **універсалізм і ерудованість** професійного мислення юриста — наявність у нього глибоких енциклопедичних знань з багатьох аспектів суспільного життя: економіки, політики, духовного життя, що дають змогу прийняти найбільш об'єктивне рішення по справі;

— **логічність** професійного мислення юриста, тобто відповідна послідовність процесу мислення. Це дає юристу змогу шляхом застосування прийомів формальної логіки робити правильні висновки на основі аналізу фактів, що мають значення для юридичної справи;

— **поєднання абстрактного з конкретним**. Найбільш очевидно це проявляється при прийнятті рішень по справі шляхом застосування абстрактних формулювань правових норм до конкретних життєвих ситуацій;

— **притаманність загостреного почуття справедливості**. Воно може виявлятися в двох взаємопов'язаних аспектах: критичній оцінці поведінки оточуючих людей, з одного боку, а також оцінці власних вчинків по відношенню до цих людей (своїх клієнтів, підлеглих тощо), з іншого.

Вище було подано загальну модель юриста як професіонала, розкриті його ознаки. Вони висвітлювалися з позицій його ідеалу, до якого слід прагнути. Проте слід зауважити, що необхідно враховувати реальний стан юридичної практики, розглядаючи ті недоліки, які мають місце при вирішенні конкретних юридич-

них справ. Одним із факторів, який призводить до того, що у деяких сферах юридичної практики її стан недостатньо задовільний, є наявність у юристів професійних деформацій правового мислення.

§ 4. Міжнародні стандарти професійної діяльності юристів

Необхідність закріплення на міжнародному рівні професійних стандартів виникла через важливість для суспільства і держави юридичної діяльності і має за мету встановити її певні нормативи або зразки.

Професійні стандарти є вираженням (втіленням) у сучасному суспільстві у концентрованому вигляді уявлень про місце, роль і завдання юристів певної професії, способи і порядок вирішення завдань, що стоять перед ними. Вироблення стандартів здійснюється з урахуванням ролі юристів у суспільстві, особливостей їх соціального, а відтак, і правового становища.

Під професійними стандартами юристів розуміють закріплену у відповідних актах сукупність вимог, які ставляться до них, покладених обов'язків і наданих юристам прав, що утворює допустимий зразок їх поведінки і діяльності. Іншими словами, такі стандарти — це зразок поведінки і діяльності юристів, відображений у відповідних нормативних приписах.

Міжнародне співтовариство через свої органи (ООН, Раду Європи, Міжнародну асоціацію юристів та інші) розробило і прийняло низку документів, що регламентують професійну діяльність та поведінку юристів. Деякі з цих документів є обов'язковими для впровадження в усіх державах, що є членами даних організацій, інші носять рекомендаційний характер.

Серед головних міжнародних документів слід виділити: Кодекс поведінки посадових осіб по підтриманню правопорядку (1979 р.), Основні принципи етики поліцейської служби (1979 р.), Основні принципи не-

залежності судових органів (1985 р.), Декларація основних принципів правосуддя для жертв злочину і зловживання владою (1985 р.), Кодекс правил здійснення адвокатської діяльності Європейського співтовариства (1988 р.), Стандарти незалежності юридичної професії Міжнародної асоціації юристів (1990 р.), Основні положення про роль адвокатів (1990 р.), Керівні принципи щодо ролі державних обвинувачів (1990 р.), Рекомендація R (94) 12 щодо незалежності, дієвості і ролі суддів (1994 р.), Європейська хартія про статус суддів (1998 р.), Стандарти професійної відповідальності та викладення основних обов'язків та прав прокурорів (1999 р.), Рекомендація R (2000) 19 щодо ролі прокуратури у системі кримінального судочинства (2000 р.), Європейські настанови з питань етики та поведінки прокурорів (2005 р.).

Безумовно, перелік вимог, які вказані у міжнародних документах, є узагальненим. Ці стандарти певною мірою знаходять своє відображення та конкретизацію у конституціях та актах національного законодавства, що регламентують окремі сфери юридичної діяльності. Сьогодні на міжнародному рівні ведуться роботи по приведенню в єдину систему міжнародних вимог щодо стандартизації юридичної діяльності. Вони повинні стати орієнтиром (зразком) для професійної діяльності юристів усіх країн.

Іншими словами, можна вести мову про підпорядкованість професійної діяльності юриста певним *принципам* — основним вимогам, що слугують орієнтирами в її здійсненні. Вони в концентрованому вигляді визначають головні властивості юридичної практики, конкретизуються в нормативних актах і професійних деонтологічних кодексах, повинні існувати в правосвідомості юристів, а відтак забезпечувати ціннісно-орієнтаційний, інформаційний, психологічний вплив на процес спілкування юриста з іншими суб'єктами юридичного процесу.

Слід звернути увагу на такі принципи професійної юридичної діяльності:

1. *Законність діяльності.* Професійні обов'язки повинні здійснюватися юристами виключно на підставі закону. Юристи під час здійснення власних функцій зобов'язані чітко виконувати приписи законодавства, дотримуватися прав та основних свобод людини і громадянина, що визначаються як національним, так і міжнародним правом. Незаконні розпорядження та накази не повинні виконуватися.

2. *Незалежність юридичної професії.* Вона є суттєвою гарантією для здійснення захисту прав людини і необхідною умовою для отримання якісної правової допомоги. Ця вимога полягає у тому, що при здійсненні своїх службових обов'язків юристи завжди повинні діяти вільно, без будь-якого втручання чи тиску з боку влади або суспільства. Незалежність юридичної професії повинна гарантуватися державою і закріплюватися в конституції і законах держави. Крім того, юристи самі повинні піклуватися про свою незалежність.

3. *Моральність в юридичній професії.* Згідно з міжнародними документами такі моральні якості, як чесність, порядність, справедливість та гуманізм, є обов'язковими для юриста. Правознавці повинні пам'ятати, що вони є об'єктом постійної і пильної уваги з боку громадськості і в цьому зв'язку добровільно брати на себе обмеження, які пересічним громадянам можуть здаватися обтяжливими. Адже бути готовим до підвищеної уваги означає необхідність постійної самооцінки юристами своїх вчинків і дій з позиції додержання моральних принципів та норм.

4. *Гласність в роботі.* Юридична діяльність повинна здійснюватися гласно. Це в більшості відноситься до роботи адвокатів і суддів, проте стосується певною мірою усіх працівників юридичної сфери. Юрист здійснює свою діяльність гласно, доручає забезпечувати гласність своєї діяльності іншим там і тоді, коли це не заборонено, наприклад, для недопущення розголошення різних видів таємниць (державної таємниці, таємниці особисто-

го життя і т.ін.), або ж для якісного здійснення своєї діяльності. Так, кримінально-процесуальним законодавством України передбачається таємниця досудового слідства, проте можуть розголошуватися відомості з приводу цієї справи у випадку, коли їх розголошення не несе загрозу самому слідству.

5. Професіоналізм юридичної професії. Юридична діяльність повинна здійснюватися на належному професійному рівні, у зв'язку з чим до працівників юридичної сфери пред'являються певні вимоги, зокрема, щодо освіти та якості знань. Створюються системи атестації як при доборі кадрів, так і для професіоналів. Крім того, у юристів (деяких професій) існує обов'язок систематичного підвищення свого професійного рівня.

Юрист — це професіонал, тобто, як слушно зауважують В.Г. Ігнатов та В.К. Белоліпецький: «... це глибоко поважаюча себе людина, яка високо цінує своє ремесло і невіддільний від нього спосіб життя. Останній цілком, без залишку покриває весь життєвий, тривалий шлях людини, не залишаючи місця й часу для всякого роду улюблених занять, пристрастей, «слабостей», які б надмірно відволікали від «вічного» ремесла. Звичайно, у житті будь-якої людини, у її суєтному круговороті справ є місце відпочинку «душі», але це не виключає, а, навпроти, запевняє нас у думці, що професіонал — це образ його життя, що включає в себе побут, суспільні справи, стиль і уклад життя, почуття власної гідності»¹.

6. Професійна таємниця. Професійна таємниця є природним атрибутом не тільки для адвокатів і суддів, але й для усіх юристів, у випадках, коли в силу службових обов'язків вони отримують конфіденційну інформацію. Без гарантій конфіденційності юрист не може користуватися довірою, її розголошення може

---

¹ Ігнатов В.Г., Белоліпецький В.К. Професіональна культура и профессионализм государственной службы: контекст истории и современность. — Ростов н/Д: Издательский центр «Март», 2000. — С.42–43.

завдати певної шкоди. Отже, збереження професійної таємниці є одним з основних обов'язків юристів. Закони повинні забезпечувати збереження професійної таємниці шляхом закріплення положень щодо гарантування її нерозголошення у відповідних нормах.

§ 5. Об'єднання юристів в Україні

Велике значення для формування політичної та правової культури відіграють об'єднання юристів. Основи їх правового статусу закріплюються Законом України «Про об'єднання громадян». Відповідно до Закону вони створюються у формі громадської організації. *Громадська організація — це об'єднання громадян для задоволення та захисту своїх законних соціальних, економічних, творчих, вікових, національно-культурних, спортивних та інших спільних інтересів.*

Спілка юристів України — громадська організація юристів, що була утворена у 1991 р. за ініціативою співробітників Верховного Суду, Генеральної прокуратури, Міністерства внутрішніх справ, Служби безпеки України. Зараз це одна з найбільших громадських організацій юристів, її членами є близько 120 тисяч юристів. У преамбулі статуту цієї організації сказано, що юристи в правовій державі повинні сприяти забезпеченню законності і правопорядку, що неможливо без підвищення загальної професійної підготовки юристів, їх громадської активності, високих моральних якостей і соціальної захищеності.

Основна мета Спілки юристів України — об'єднання на професійній основі зусиль юристів для сприяння процесу формування правової держави, охорони інтересів суспільства, захисту прав і свобод громадян, підприємств, установ, організацій, зміцнення законності і правопорядку, переборення видової роз'єднаності юристів і соціального захисту їх прав та інтересів.

Спілка юристів ставить перед собою такі завдання: брати участь у вдосконаленні діючого законодавства,

сприяти розширенню демократії і гласності в правотворчості, вивчати ефективність дій законів, ліквідувати недоліки в практиці застосування законодавства; брати участь у здійсненні юридичного всеобучу, пропаганді і роз'ясненню діючого законодавства, сприяти створенню і функціонуванню безперервної юридичної освіти, підвищенню престижу професії юриста, виховувати юриста в дусі неухильного дотримання розпоряджень закону, норм професійної етики; укріпляти міжнародну співдружність з юристами зарубіжних країн, національними, регіональними, міжнародними неурядовими організаціями (асоціаціями).

Спілка адвокатів України — громадська організація, що була створена у 1990 р. за ініціативою адвокатів України. Спілка має свої територіальні відділення в усіх областях України.

Метою Спілки є: об'єднання зусиль адвокатів України у сприянні формуванню демократичної правової держави; підвищення рівня правової допомоги, що надається громадянам, підприємствам, установам, організаціям, у тому числі іноземним фізичним і юридичним особам; підвищення ролі й авторитету адвокатури в суспільстві і державі; вдосконалення законодавчого регулювання діяльності адвокатури; сприяння досягненню адвокатурою повної самостійності і самоврядування; захисту законних інтересів членів Спілки; поширення історичних традицій української адвокатури; сприяння розвитку і поглибленню міжнародних зв'язків адвокатів.

Спілка ставить перед собою такі завдання: сприяти розвитку демократичних засад діяльності адвокатури, удосконаленню її організаційної структури, підвищенню престижу адвокатської професії, створенню належних умов для активної професійної і громадської діяльності адвокатів, впровадженню науково-технічних засобів у їх роботу; вносити пропозиції, що впливають з мети діяльності Спілки, до органів влади та управління; забезпечувати захист соціальних та професійних прав і законних інтересів членів Спілки;

захищати інтереси членів Спілки у державних органах, громадських та інших організаціях, зокрема у кваліфікаційно-дисциплінарних комісіях адвокатури і Вищій кваліфікаційній комісії адвокатури; сприяти підвищенню кваліфікації і обміну досвідом роботи адвокатів, вивчати й узагальнювати адвокатську практику, забезпечувати членів Спілки методичною літературою, що видається Спілкою; пропагувати неухильне дотримання норм адвокатської етики; сприяти науковій розробці питань, пов'язаних з діяльністю адвокатури, усуненню недоліків у правозастосовчій діяльності; розвивати міжнародні зв'язки, обмін професійним досвідом, співробітництво з різними міжнародними організаціями, всебічно сприяти імплементації міжнародних норм і стандартів адвокатської діяльності.

Українська правнича фундація — це об'єднання юристів, що було створено у формі благодійного фонду за ініціативою міжнародного фонду Сороса у 1992 р.

УПФ проголосила своєю метою сприяння побудові в Україні правової держави, реформування правової системи, здійсненню принципу верховенства права, створенню сучасної системи законодавства, відродженню української школи права, піднесення престижу професії юриста, розвитку наукової та освітньої діяльності в галузі права.

Основними напрямками та завданнями фонду є: сприяння законодавчому процесу, допомога у кодифікаційній роботі; сприяння проведенню реформи системи юридичної освіти, створення Українського центру правничих студій, сприяння розповсюдженню юридичних знань серед населення, підняття рівня правової інформованості суспільства та правосвідомості громадян; створення національного видавництва юридичної літератури, публічної правової бібліотеки, Центру прав людини; сприяння проведенню судової реформи.

Українська нотаріальна палата — громадська організація, що була створена у 1993 р. за ініціативою державних нотаріусів.

УНП має регіональні відділення в усіх областях України. У 1998 р. організація була прийнята спостерігачем у світову організацію нотаріусів.

Асоціація юристів фондового ринку — громадська організація, що була створена у 1998 р. за ініціативою юристів, що працюють на фондовому ринку.

Головна мета діяльності Асоціації полягає у сприянні розвитку та формуванні високоліквідного, цілісного, прозорого, справедливого та ефективного ринку цінних паперів в Україні, інтегрованого у світові фондові ринки, та престижу працівників, суб'єктів фондового ринку, розвитку і підтримки ініціативи, підприємництва та новаторства.

Основними завданнями Асоціації є: вироблення рекомендацій та сприяння втіленню у життя перспективної інвестиційної політики; сприяння вдосконаленню законодавчої та нормативної бази з питань функціонування фондового ринку, які б забезпечували подальший розвиток вітчизняного ринку капіталу; сприяння захисту персональних інвестицій; участь у розробці проектів нормативних і законодавчих актів; представництво інтересів акціонерів на зборах акціонерів; координація діяльності членів Асоціації; співробітництво з громадськими (неурядовими) організаціями, з міжнародними та національними фондами та подібними закладами інших країн; залучення на добровільних засадах об'єктів інтелектуальної власності; представництво та захист законних інтересів членів Асоціації в державних органах, судах і громадських організаціях; проведення виставок, конференцій, симпозіумів, семінарів, нарад з питань розвитку ринку цінних паперів; сприяння вдосконаленню та розвитку системи підготовки, перепідготовки і підвищення кваліфікації кадрів; здійснення інших видів діяльності, що не заборонені законодавством.

Всеукраїнська незалежна суддівська асоціація — громадська організація, що була створена у 2002 р. за ініціативою суддів України.

Асоціація створена з метою сприяння становленню громадянського суспільства в Україні, розвитку демократичного законодавства та правосуддя, підвищенню авторитету судової влади та зміцненню незалежності суддів, розвитку правової теорії та юридичної просвіти, підвищенню професійної кваліфікації суддів та організації обміну досвідом із суддями інших країн, задоволенню інформаційних, культурно-просвітницьких та інших потреб працівників суддівського корпусу та захисту спільних інтересів своїх членів.

Для досягнення поставленої мети Асоціація здійснює такі завдання: сприяє розробці та оприлюдненню пропозицій щодо розвитку громадянського суспільства в Україні; сприяє здійсненню незалежного моніторингу з питань розвитку та зміцнення суддівської незалежності; сприяє підготовці методичних розробок щодо сучасної судової практики; сприяє розвитку новітніх наукових досліджень права та розповсюдженню правових знань серед різних верств населення; сприяє підвищенню кваліфікації суддів України; сприяє організації міжнародного співробітництва суддів України.

Асоціація правників України — це громадська організація, що була створена українськими юристами у 2002 р.

Основною метою Асоціації є об'єднання правників для сприяння втіленню в життя принципу верховенства права в державному, суспільному та громадському житті, сприяння розбудові правової держави, сприяння розвитку правосвідомості суб'єктів права та розвитку юридичної професії, задоволення та захисту професійних та інших спільних інтересів правників, а також сприяння їх неформальному спілкуванню.

Для досягнення своєї мети Асоціація ставить перед собою такі завдання: сприяння процесу формування правової держави в Україні; сприяння гармонізації українського законодавства із законодавством Європейського Союзу та його реформуванню з використанням досвіду розвинених демократичних країн; спри-

яння розвитку ринку юридичних послуг в Україні; сприяння професійному розвитку правників та поширенню етичних стандартів поведінки серед правників; сприяння вдосконаленню системи підготовки та підвищення кваліфікації правників; сприяння підвищенню правової культури та правосвідомості громадян, сприяння підвищенню ролі права та юридичної професії в суспільстві; забезпечення захисту законних прав та інтересів членів Асоціації та зміцнення існуючих правових норм щодо правової захищеності правників та членів Асоціації.

Всеукраїнська асоціація представників у справах інтелектуальної власності (патентних повірених). Асоціація має своєю метою: сприяння розвитку патентної системи та правової охорони об'єктів інтелектуальної власності в Україні згідно з чинним законодавством, розширення міжнародних зв'язків в галузі правової охорони інтелектуальної власності, задоволення та захисту соціальних, економічних та професійних інтересів своїх членів.

Основними завданнями Асоціації є: створення умов для професійного спілкування, обміну досвідом і активної діяльності своїх членів; сприяння розвитку в Україні інституту патентних повірених; сприяння зростанню професійного рівня патентних повірених; сприяння організації інформаційного забезпечення своїх членів у галузі правової охорони інтелектуальної власності; вивчення міжнародного досвіду у галузі правової охорони об'єктів інтелектуальної власності, сприяння міжнародному співробітництву та обміну науковою та практичною інформацією з проблем захисту інтелектуальної власності; пропаганда та реклама правової охорони інтелектуальної власності; сприяння підвищенню рівня ділової та професійної підготовки своїх членів та участь у підготовці, навчанні і атестації нових кадрів; внесення пропозицій до законодавчих та виконавчих органів влади з питань удосконалення правової охорони інтелектуальної власності, а також участь у підготовці експертних оцінок проектів законодавчих та нормативних актів

України в галузі охорони інтелектуальної власності по запрошенню; взаємодія з Державним патентним відомством України, Державним агентством авторських та суміжних прав України, іншими установами, організаціями та об'єднаннями в галузі правової охорони інтелектуальної власності; підтримка морально-етичних принципів і традицій патентних повірених.

Контрольні питання

1. Поясніть походження терміна «юрист» та його сучасне значення.
2. Вкажіть основні риси юридичної професії.
3. Охарактеризуйте особливості професійного мислення юриста.
4. Визначте поняття професійних стандартів юристів та назвіть головні міжнародні документи, в яких вони одержали закріплення.
5. Назвіть принципи професійної юридичної діяльності.
6. Які об'єднання юристів існують в Україні?

ОСНОВНІ ВИДИ ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ЮРИСТА

§ 1. Суддя

Перші письмові свідчення про існування судової влади — ієрогліфічні написи на стінах гробниць суддів (візирів) з описом їх специфічних судових повноважень і деталізацією судової процедури — належать до епохи фараонів XVIII–XIX династій Давнього Єгипту XVII–XVI ст. до н. е. Суд вважався також одним з найважливіших елементів державного устрою давньогрецького полісу і Давнього Риму. Ідеї суспільної значущості судової діяльності, відокремленості судової влади від влади правителів містяться у Старому Заповіті, насамперед у «Книзі Суддів». Так, фахівці стверджують, що біблійне значення слова «суддя» є тотожним із загальноприйнятим і зводиться до висловлення остаточного судження в спорі і відправлення правосуддя. Суддею звався той, хто внаслідок спеціального призначення або морального авторитету вирішував спори між людьми і виносив рішення, що виконувалися.

Радикальні судові реформи, що відбулися в Європі у XVIII–XIX ст., призвели до становлення сучасного цивілізованого правосуддя. Епоха буржуазних революцій характеризується відмовою від теорії формальних доказів і запровадженням оцінки доказів за внутрішнім переконанням суддів. Судова влада була відокремлена від законодавчої і виконавчої, судді почали підкорятися тільки закону. Суд став гласним і змагальним, з'явилося право на захист і презумпція невинуватості.

Сьогодні необхідність існування незалежного судового органу є аксіомою. Зрозуміло, що без цього не можуть бути забезпечені права і свободи людини і

громадянина. Відповідні ідеї закріплено, зокрема, в Основних принципах незалежності судових органів, схвалених резолюціями 40/32 та 40/146 Генеральної Асамблеї ООН від 29 листопада та 13 грудня 1985 року. У них зазначається, що правосуддя вимагає, щоб кожен мав право на справедливий і публічний розгляд в компетентному, незалежному та об'єктивному суді відповідно до принципів, проголошених, зокрема, в Загальній декларації прав людини (стаття 10) і Міжнародному пакті про громадянські й політичні права (стаття 14). Для здійснення цього права і необхідно мати незалежний судовий орган. Основні принципи наполягають також на тому, що держава має гарантувати незалежність судових органів і закріпити це положення в конституції та законах країни.

Зазначимо, що Україна, в цілому, виконала ці зобов'язання. Так, в Конституції України проголошується, що правосуддя в Україні здійснюється виключно судами, незалежність яких гарантуються Конституцією і законами України.

Суди виконують *функцію захисту прав і свобод людини і громадянина*. Виходячи з положень ст. 3 Конституції України, ця функція має бути визнана провідною. Функція захисту прав і свобод людини і громадянина реалізується судовою системою насамперед шляхом здійснення іншої функції — *функції правосуддя*. Не випадково, що Закон України «Про судоустрій України» спеціально наголошує на тому, що одним з найважливіших завдань суду при здійсненні правосуддя є забезпечення захисту прав і свобод людини і громадянина, прав і законних інтересів юридичних осіб, інтересів суспільства і держави. Суди виконують також *функцію судового контролю*, яка містить такі різновиди: конституційний контроль; судовий контроль вищих судів за правильністю застосування правових норм нижчестоящими судами; судовий контроль за законністю і обґрунтованістю рішень державних органів та посадових осіб; судовий контроль за процесуальними рішеннями і діями органів дізнання та досудового слідства тощо.

Як відомо, правосуддя в переважній кількості випадків здійснюють професійні судді — носії судової влади (згідно зі ст. 127 Конституції України у визначених законом випадках правосуддя може здійснюватися також народними засідателями і присяжними).

Закон України «Про статус суддів» встановлює, що *судді* є посадовими особами судової влади, які відповідно до Конституції України наділені повноваженнями здійснювати правосуддя і виконувати свої обов'язки на професійній основі в Конституційному Суді України та судах загальної юрисдикції.

Згідно із Законом «Про статус суддів» на посаду судді може бути рекомендований громадянин України, не молодший двадцяти п'яти років, який має вищу юридичну освіту і стаж роботи в галузі права не менш як три роки, проживає в Україні не менш як десять років та володіє державною мовою і який склав кваліфікаційний екзамен. Не може бути суддею особа, яка має судимість, обмежена у дієздатності або визнана недієздатною за рішенням суду. Ще складніше зайняти посаду судді апеляційного суду, судді вищого спеціалізованого суду, судді Верховного Суду України. Наприклад, суддею Верховного Суду України може бути громадянин України, який досяг на день обрання 35 років, має вищу юридичну освіту, стаж роботи у галузі права не менш як десять років, в тому числі не менш як п'ять років на посаді судді.

У літературі вказують на наявність *соціальних стандартів професійної суддівської діяльності і поведінки*¹. Так, судді повинні мати *високі моральні якості*. Для заняття суддівською діяльністю необхідні чесність, порядність, гуманізм та ін. Судді зобов'язані додержуватися загальноновизнаних норм моралі і поведінки, що існують в суспільстві. Суддя повинен уникати будь-яких особистих зв'язків, що можуть

---

¹ Детальніше про соціальні стандарти суддівської діяльності і поведінки див.: Подкопаєв С.В. Дисциплінарна відповідальність суддів: сутність, механізм реалізації. — Х.: ВД «Інжек», 2003. — С. 16–38.

заподіяти шкоду його репутації, зачіпити його честь і гідність. Суддя завжди знаходиться в центрі уваги з боку громадськості і у зв'язку з цим добровільно приймає на себе певні обмеження, в тому числі і в приватному житті. Високі моральні якості необхідні судді ще й тому, що він звертається при вирішенні кожної справи до неписаного — морального — закону, до голосу своєї совісті. На думку А.Ф. Коні, совість є тією силою, що підтримує суддю і вносить особливий, піднесений зміст в його роботу. Суддя не є простим знаряддям зовнішніх правил, який діє з байдужою регулярністю механізму годинника. Суддя має вкласти в справу всю свою душу і поряд з приписами позитивного права керуватися беззаперечними і вічними вимогами людської моралі.

Без всяких сумнівів суддя має бути *справедливим*. Взагалі судова влада, правосуддя традиційно асоціюється зі справедливістю — таким станом речей, коли люди, як окремі індивіди, одержують те ставлення, на яке вони заслуговують. Право є втіленням справедливості, а суддя — її гарантією. Так, право вимагає, щоб покарання було справедливим, а суддя має це забезпечити. Для справедливості немає нічого страшнішого, ніж вивітрювання людяності з основних прийомів здійснення правосуддя. Як зауважував з цього приводу відомий англійський філософ Ф. Бекон: «Один несправедливий вирок спричиняє більше біди, ніж багато злочинів, скоєних приватними особами; останні шкодять лише струмкам, лише самотнім потокам води, тоді як несправедливий суддя псує саме джерело».

Суддя повинен бути об'єктивним та неупередженим. Ще Цицерон стверджував, що чесна людина, сідаючи в суддівське крісло, забуває про свої особисті симпатії. Суддя зобов'язаний вирішувати передані йому справи безсторонньо, на основі фактів і відповідно до закону, без будь-яких обмежень, неправомірного впливу, спонуки, тиску, погроз або втручання, прямого чи непрямого, з будь-якого боку і з будь-яких причин. Він повинен виходити із власного розуміння

та переконання, які ґрунтуються на всебічному, повному й об'єктивному дослідженні всіх обставин справи, бути незалежним як від правової позиції прокурорів, захисників, інших учасників судового процесу, так і від представників влади, юридичних чи фізичних осіб. Важливо, щоб і позаслужбова діяльність судді не викликала сумнівів в його об'єктивності, справедливості і непідкупності. Суддя повинен утримуватися від фінансових і ділових стосунків, що здатні порушити його неупередженість, заважати належним чином виконувати свої обов'язки.

Суддя повинен мати відповідну кваліфікацію в галузі права, яка забезпечує належний рівень його компетентності, зобов'язаний постійно підтримувати і підвищувати її. Вважається, що він добре проінформований про основні галузі і інститути законодавства. Такі вимоги, враховуючи надзвичайну суспільну значущість професії судді, є не випадковими. Нагадаємо, що на суддів покладається обов'язок приймати остаточне рішення з питань життя і смерті, свободи, прав, обов'язків і власності громадян. Суддя несе колосальну відповідальність за людські долі, а отже, не має права на юридичну помилку.

Суддівська посада вимагає високого рівня розумових здібностей, здатності до аналітичного і абстрактного мислення, інтелектуальної допитливості, ясного вираження своїх думок, наявності здорового глузду, вміння чітко і доступно обґрунтовувати власні рішення. Усі ці якості є дуже потрібними при тлумаченні законів — важливої складової суддівської діяльності. Як відомо, мова закону є сучасною і лаконічною, його стислі визначення потребують вдумливого тлумачення. Для того щоб прийняти правильне рішення у справі, суддя повинен відтворити думкою весь той шлях, яким певний закон склався, втілюючись у певну граматичну і логічну форму.

Суддя зобов'язаний зберігати професійну таємницю щодо своєї роботи та конфіденційної інформації, отриманої в ході виконання ним своїх обов'язків, за винятком відкритих судових розглядів.

Дуже важливою для судді є суспільна довіра до нього, тобто усвідомлення громадськістю того факту, що цей суддя здійснює правосуддя відповідно до права. Це та цінна якість, яку суддя повинен старанно охороняти. Відомий правознавець А. Барак зазначає, що необхідною умовою існування незалежної судової влади є впевненість суспільства в тому, що судова влада прагне до справедливості на основі права; впевненість у тому, що судочинство здійснюється чесно, нейтрально, при рівному ставленні до кожної із сторін і без будь-якого натяку на особисту зацікавленість у результаті процесу; впевненість у високому моральному рівні судочинства. Без цієї суспільної довіри судова влада не буде здатна функціонувати. Потреба в довірі з боку суспільства означає потребу не в популярності, а в підтриманні суспільного відчуття, що судові рішення приймається чесно, об'єктивно, нейтрально і неупереджено, що результат визначається не особистістю сторін, а обґрунтованістю їх вимог, силою їхніх аргументів. Це породжує усвідомлення, що суддя не є стороною правового конфлікту і бореться не за особисту владу, а за верховенство права.

§ 2. Прокурор

Слово «прокурор» має своїм корінням латинське «*procurator*», що в буквальному перекладі означає «підключаю», «управляю». Уже в Давньому Римі існувала посада прокуратора, який міг бути і довіреною особою римського громадянина в судових і комерційних справах, і намісником, який управляв провінціями, зосереджуючи в своїх руках всю повноту влади, в тому числі і судову.

Вважається, що як спеціальний орган по нагляду за розслідуванням і розглядом кримінальних справ прокуратура виникає у Франції в XIII–XIV ст. За правління короля Філіпа IV Красивого у 1302 р. закон вперше визначає положення королівських прокурорів у судах.

Як повноважна державна установа, прокуратура складається наприкінці XVII ст. Із Франції інститут прокуратури був запозичений Англією, Німеччиною та іншими європейськими державами, звідки посада прокурора перекочує і на схід — до Польщі та ін. В Україні посада прокурора існувала вже в XVI–XVII ст., наприклад, в Українському трибуналі (суді).

На території Росії прокуратуру було створено Петром I в 1722 році. Внаслідок судової реформи 1864 р. в Росії був сприйнятий західноєвропейський варіант організації прокуратури: її контрольно-наглядові функції були суттєво обмежені, і вона перетворилася на орган кримінального переслідування. У радянські часи прокуратура повертає собі функцію нагляду за виконанням законів, виконуючи її поряд з функцією кримінального переслідування¹.

У сучасний період в світі склалися *дві основні моделі прокуратури*: прокуратура як переважно орган кримінального переслідування і прокуратура як, насамперед, орган нагляду за законністю.

Перша модель є розповсюдженою в більшості країн романо-германської правової системи. Їй значною мірою відповідає інститут атторнейської служби в США. У цих країнах прокуратура є органом, функції якого полягають у кримінальному переслідуванні осіб, що вчинили злочини, в підтриманні публічного обвинувачення в суді, а також у надгляді за законністю досудового слідства і утримання осіб в місцях позбавлення волі.

Друга модель є характерною для соціалістичних і постсоціалістичних країн. Прокуратура виступає в цих країнах як багатофункціональний орган, що здійснює поряд із загальним надглядом за законністю і іншими наглядовими функціями також кримінальне переслідування, процесуальне керівництво слідством, підтримання обвинувачення в суді.

¹ Детальніше про становлення прокуратури можна дізнатися з роботи: Ключков В.Г. Історія прокуратури України.— К.: НТВ «Правник», 2004.— С. 11–73.

Під час державно-правової реформи Україна вирішила відмовитися від радянських традицій прокуратури і віддала перевагу західноєвропейському варіанту. Стаття 121 Конституції України закріплює за прокуратурою такі функції, як:

- 1) підтримання державного обвинувачення в суді;
- 2) представництво інтересів громадянина або держави в суді у випадках, визначених законом;
- 3) нагляд за додержанням законів органами, які проводять оперативно-розшукову діяльність, дізнання, досудове слідство;
- 4) нагляд за додержанням законів при виконанні судових рішень у кримінальних справах, а також при застосуванні інших заходів примусового характеру, пов'язаних з обмеженням особистої свободи громадян¹.

Проте реальна відмова від загального нагляду ще не відбулася. Згідно з «Прикінцевими положеннями» Конституції прокуратура продовжує виконувати функцію нагляду за додержанням і застосуванням законів та функцію попереднього слідства — до введення в дію законів, що регулюють діяльність державних органів щодо контролю за додержанням законів, та до сформування системи досудового слідства і введення в дію законів, що регулюють її функціонування. Отже, перехід української прокуратури на західноєвропейську модель — справа майбутнього.

Відповідно до Закону України «Про прокуратуру» органи прокуратури України становлять єдину централізовану систему, яку очолює Генеральний про-

---

¹ Законом України «Про внесення змін до Конституції України» від 8 грудня 2004 року № 2222-IV, який має набрати чинності з 1 січня 2006 року, передбачено закріплення за прокуратурою ще однієї функції — нагляду за додержанням прав і свобод людини і громадянина, додержанням законів з цих питань органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування, їх посадовими і службовими особами.

курор України, з підпорядкуванням нижчестоящих прокурорів вищестоящим.

Прокурор — це особа, яка перебуває на державній службі в органах прокуратури і виконує посадові обов'язки, передбачені Законом «Про прокуратуру» і наказами вищестоящего прокурора. Поняття «прокурор» — узагальнююче. У вузькому значенні під ним розуміються керівники прокуратур: Генеральний прокурор України, прокурор області, прокурор міста, прокурор району тощо. У широкому значенні цим поняттям охоплюються Генеральний прокурор України та його заступники, підпорядковані прокурори та їх заступники, старші помічники і помічники прокурора, начальники управлінь і відділів, їх заступники, старші прокурори і прокурори управлінь і відділів, які діють у межах своєї компетенції.

Прокурор — посадова особа, яка наділена *великими повноваженнями*. Так, він має право безперешкодно входити у приміщення органів державної влади та органів місцевого самоврядування, будь-яких підприємств, установ та організацій, вимагати для перевірки рішення, розпорядження, інструкції, накази та інші акти і документи, одержувати інформацію про стан законності і заходи щодо її забезпечення; викликати посадових осіб і громадян, вимагати від них усних або письмових пояснень щодо порушень закону.

При виявленні порушень закону прокурор має право опротестувати акти Прем'єр-міністра України, Кабінету Міністрів України, Ради міністрів Автономної Республіки Крим, міністерств та інших центральних органів виконавчої влади, виконавчих органів місцевих рад, підприємств, установ, організацій, громадських об'єднань, а також рішення і дії посадових осіб; давати приписи про усунення очевидних порушень закону.

Законні вимоги прокурора є обов'язковими для всіх органів, підприємств, установ, організацій, посадових осіб та громадян і виконуються невідкладно або у передбачені законом чи визначені прокурором строки.

Прокурор може вступити у судову справу в будь-якій стадії процесу, якщо цього вимагає захист конституційних прав громадян, інтересів держави та суспільства, і зобов'язаний своєчасно вжити передбачених законом заходів до усунення порушень закону, хоч би від кого вони виходили.

Сьогодні кожен прокурор повинен сприяти реалізації головної ідеї нової Конституції України: держава існує для людей. Він має з гідністю і повною віддачею виконувати своє призначення щодо захисту і зміцнення нашої державності та законності.

Важливою передумовою успішного виконання покладених на прокуратуру функцій є *компетентність та особиста дисципліна* прокурорів. Згідно із Законом «Про прокуратуру» прокурорами можуть призначатися громадяни України, які мають вищу юридичну освіту, необхідні ділові і моральні якості.

Так, Дисциплінарний статут прокуратури України встановлює, що прокурори повинні мати *високі моральні якості*, бути принциповими і непримиренними до порушень законів, поєднувати виконання своїх професійних обов'язків з громадянською мужністю, справедливістю та невідкупністю. Вони повинні особисто суворо додержуватися вимог закону, виявляти ініціативу в роботі, підвищувати її якість та ефективність і сприяти своєю діяльністю утвердженню верховенства закону, забезпеченню демократії, формуванню правосвідомості громадян, поваги до законів, норм та правил суспільного життя. Прокурору повинні бути властиві такі риси, як належний професіоналізм, відданість дорученій справі. Службовим обов'язком кожного прокурора вважається підвищення професійних знань і ділової кваліфікації.

Такі високі вимоги обумовлюються наявністю у прокурорів широких владних повноважень. Наприклад, прокурору надано право порушити кримінальну справу, пред'явити обвинувачення в скоєнні злочину тощо. Неправильне їх використання, а тим більш зловживання своєю владою, тягнуть за собою тяжкі на-

слідки. Прокурору слід завжди пам'ятати, що навіть незначне порушення ним закону може призвести до суттєвих обмежень прав і свобод громадян, нанести тяжку моральну травму як обвинуваченим, так і їх рідним і близьким. У літературі справедливо зазначається, що в питаннях порушення законності, особливо в сфері кримінального судочинства, не можна мислити категоріями великих чисел. І єдиного порушення закону достатньо, щоб ставити питання про відповідальність прокурора.

Прокурор повинен асоціюватися у громадян зі *справедливим захистником закону*. У кожному випадку необхідні об'єктивність, неупередженість, недопущення обвинувального ухилу. Робота прокурора нерозривно пов'язана з почуттям співчуття: він кожного дня зіштовхується з трагічними фактами в людських долях і при розслідуванні злочину, і при підтриманні державного обвинувачення в суді.

Прокурору слід мати не тільки необхідну правову підготовку, але й *високий рівень загальної і професійної культури*. Це особливо важливо, коли прокурори беруть участь в судовому розгляді кримінальних справ. Судовий процес, що відбувається в умовах гласності, вимагає від прокурора витримки, коректності і ввічливості.

§ 3. Слідчий

За однією з розповсюджених версій термін «слідчий» походить від слова «слід» і є однокореневим зі словами «слідкувати», «розслідувати», «висліджувати» тощо. В одному з найдавніших правових документів — індійській книзі законів Ману — слідство порівнюється з мисливством: як мисливець рухається за слідами крові, так і цар за допомогою слідства має розкрити, на чиему боці право.

Необхідно зазначити, що категорія людей, яка займалася розслідуванням злочинів, виділилася в су-

спільстві досить давно. Проте сучасного юридичного значення термін «слідчий» набув лише після видання в Російській імперії судових статутів 1864 року.

Слідчий апарат в Україні діє, як відомо, *в чотирьох відомствах*: в прокуратурі, в органах внутрішніх справ, в податковій міліції і в органах Служби безпеки України.

Основне завдання слідчих в усіх відомствах — *розслідування злочинів*. Проте ця діяльність є надзвичайно різноманітною. Так, Кримінально-процесуальний кодекс України встановлює підслідність, тобто коло злочинів, які повинні і мають право розслідувати слідчі певного органу. Підслідність визначається, виходячи з тих завдань, що стоять перед конкретним відомством, та умов його роботи. Так, слідчі прокуратури розслідують найбільш складні справи, слідчі Міністерства внутрішніх справ України — менш складні справи. Слідчі податкової міліції у свою чергу розслідують головним чином справи, пов'язані з ухиленням від сплати податків, а слідчі Служби безпеки України — справи щодо скоєння злочинів проти основ національної безпеки України, проти миру, людства і міжнародного правопорядку, справи про контрабанду, терористичні акти тощо.

Крім того, перед слідчими стоять і *інші завдання*, зокрема: притягнення винних до відповідальності і створення належних умов для розгляду справи судом; створення необхідних умов для реального відшкодування матеріальної шкоди, яка заподіяна злочином; виявлення причин і умов, що сприяли вчиненню злочину, і вжиття заходів для усунення цих причин і умов.

Слідча діяльність має певні особливості. Вона повинна здійснюватися *строго в межах закону* при додержанні всіх встановлених законом *процедур*. Закон жорстко регламентує усі слідчі дії. Наприклад, обшук проводиться тільки за наявності законних підстав після отримання згоди від відповідного органу. Закон чітко регламентує порядок і час проведення

обшуку, вказує на осіб, в присутності яких проводиться обшук, закріплює вимоги щодо порядку вилучення предметів і документів, встановлює правила складання протоколу обшуку.

Однією з характерних особливостей діяльності слідчого є її *творчий, пошуковий характер*. Слідча діяльність передбачає активне використання наукових рекомендацій, сучасних науково-технічних засобів, спеціальних знань в галузі медицини, психіатрії, психології, логіки тощо. Слідчі спрямовують свої зусилля на встановлення прихованої істини, на закріплення тих фактів, які раніше не були відомі правоохоронним органам. Злочинці зазвичай маскують злочин, приховують його сліди, намагаються направити слідство за невірним шляхом, що робить завдання слідчого ще складнішим. Тут на перший план висуваються майстерність, талант, наполегливість, творчий підхід. Отже, не випадково, розслідування нерідко порівнюється з науковим пошуком, а робота слідчого — з роботою вченого-дослідника.

Основа діяльності слідчого — *робота з доказами*. Закон вимагає, щоб при провадженні досудового слідства були встановлені подія злочину (час, місце, спосіб та інші обставини вчинення злочину); винність обвинуваченого у вчиненні злочину і мотиви злочину; обставини, що впливають на ступінь тяжкості злочину, а також обставини, що характеризують особу обвинуваченого, пом'якшують та обтяжують покарання; характер і розмір шкоди, завданої злочином, а також розмір витрат закладу охорони здоров'я на стаціонарне лікування потерпілого від злочинного діяння. Безперечно, що ці завдання не можуть бути вирішені без глибокої, коніткої, ретельної роботи з доказами. Слідчий оцінює докази за своїм внутрішнім переконанням, що ґрунтується на всебічному, повному і об'єктивному розгляді всіх обставин справи в їх сукупності, керуючись законом.

Закон наділяє слідчого *процесуальною самостійністю*. Згідно зі ст. 114 Кримінально-процесуального

кодексу при провадженні досудового слідства всі рішення про спрямування слідства і про провадження слідчих дій слідчий приймає самостійно, за винятком випадків, коли законом передбачено одержання згоди від суду або прокурора, і несе повну відповідальність за їх законне і своєчасне проведення.

Постанови слідчого є обов'язковими для виконання всіма підприємствами, установами і організаціями, посадовими особами і громадянами. Слідчий по розслідуваних ним справах має право давати органам дізнання доручення і вказівки про провадження розшукових та слідчих дій і вимагати від органів дізнання допомоги при провадженні окремих слідчих дій.

Без всяких сумнівів, від якості слідства дуже часто залежить доля людини. Держава наділила слідчого важливими повноваженнями, дала йому владу над людьми, дозволила йому втручатися в їх життя аж до обмеження волі, особистої недоторканності і недоторканності житла. Тому він повинен мати такі риси, як об'єктивність, добросовісність, гуманність, почуття відповідальності. Особлива риса слідчого — вміння працювати з людьми. Він повинен знаходити підходи до дорослих і до дітей, до робочих і до вчених, бути комунікабельним, вміти викликати особу на відверту розмову.

Професія слідчого — одна з найскладніших, вона потребує певних схильностей, спеціальних навичок. Слідчий часто вимушений працювати в умовах надзвичайної напруги розумових і фізичних сил, у стресових ситуаціях. Обставини можуть вимагати від слідчого сміливості і мужності. Слідчий повинен бути вольовою людиною, знаходити в собі сили протистояти різному, в тому числі неправомірному, впливу на нього. Його розум має відзначатися глибиною, широтою, мобільністю, швидкістю, самостійністю, цілеспрямованістю, критичністю і гнучкістю. Слідчий повинен бути здатним тверезо оцінювати свою поведінку, результати роботи. У зв'язку з цим традиційно заслуго-

нують на увагу питання професійної орієнтації, професійного відбору і професійної підготовки слідчих.

§ 4. Адвокат

Слово «адвокат» походить від латинського слова «advocatus», що в перекладі означає «запрошений». Адвокатура існує як особлива юридична інституція, починаючи з давніх часів. Старі автори навіть приписують їй божественне походження, стверджуючи, наприклад, що адвокатська професія бере початок від Божественного Слова, яке захищало перед Господом потомство Адама, більш нещасне, ніж винне. У Давньому Римі адвокатами іменувалися рідні або друзі позивача, які супроводжували його до суду, давали поради, висловлювали підтримку і співчуття. Згодом назву «адвокат» було поширено на осіб, які допомагали сторонам вести процес, збирали документи, підшукували засоби захисту. За часів Римської імперії термін «адвокат» почав застосовуватися до судових захистників. Появу адвокатів як особливої групи осіб, що надають юридичну допомогу, можна пояснити ускладненням правового регулювання, заміною звичаєвого права, що існує в свідомості народу, писаним правом, виникненням потреби в спеціальних юридичних знаннях для успішного ведення судових процесів.

Протягом XVI–XIX ст. європейська адвокатура поступово набуває сучасного вигляду: стає незалежною професійною організацією, до основних функцій якої належить захист по кримінальних справах, представництво по цивільних справах і юридичні консультації.

У Росії і в Україні професійна адвокатура в розумінні, що наближене до сучасного, виникає внаслідок правових реформ 1864 року. У радянські часи адвокатура в значній мірі втратила риси самокерованої організації і знаходилася під суттєвим впливом органів держави.

Сьогодні існують визнані світовим співтовариством загальні вихідні засади, принципи організації і здійснення адвокатської діяльності, утворення і функціонування адвокатури. Вони містяться, зокрема, в Основних положеннях про роль адвокатів (прийняті Восьмим Конгресом ООН по запобіганню злочинам у серпні 1990 р. у Нью-Йорку). Світові стандарти діяльності адвокатури передбачають незалежність адвокатів у процесі виконання ними своїх функцій, насамперед від державних органів, законність і конфіденційність адвокатської діяльності, компетентність адвокатів, їх чесність і гідність. Вони особливо наголошують на тому, що діяльність адвокатури спрямована головним чином на адекватне забезпечення прав і свобод людини і громадянина шляхом надання якісної і ефективної юридичної допомоги.

Українське законодавство про адвокатуру в цілому відповідає зазначеним міжнародним стандартам. Так, стаття 59 Конституції України проголосила щонайважливішу соціальну функцію адвокатури — *забезпечення права на захист від обвинувачення та надання правової допомоги* при вирішенні справ у судах та інших державних органах.

Згідно із Законом України «Про адвокатуру» *адвокатура* є добровільним професійним громадським об'єднанням адвокатів, що здійснює свою діяльність на принципах верховенства закону, незалежності, демократизму, гуманізму і конфіденційності.

Адвокат має право займатись адвокатською діяльністю індивідуально, відкрити своє адвокатське бюро, об'єднуватися з іншими адвокатами в колегії, адвокатські фірми, контори та інші адвокатські об'єднання.

Відповідно до законодавства України адвокатом може бути громадянин України, який має вищу юридичну освіту, стаж роботи за спеціальністю юриста або помічника адвоката не менше двох років, склав кваліфікаційні іспити, одержав свідоцтво про право на заняття адвокатською діяльністю та прийняв Присягу адвоката України.

Виконуючи свої функції, адвокати дають консультації та роз'яснення з юридичних питань, усні і письмові довідки щодо законодавства; складають заяви, скарги та інші документи правового характеру; посвідчують копії документів у справах, які вони ведуть; адійснюють представництво в суді, інших державних органах; виконують свої обов'язки відповідно до кримінально-процесуального законодавства у процесі дізнання та попереднього слідства.

Ті високі вимоги, що висуваються до адвоката, яскраво проявляються в тексті Присяги, що складає особа, яка бере на себе обов'язки адвоката. Адвокат урочисто клянеться у своїй професійній діяльності суворо додержуватися законодавства України, міжнародних актів про права і свободи людини, правил адвокатської етики, з високою громадянською відповідальністю виконувати покладені на нього обов'язки, бути завжди справедливим і принциповим, чесним і уважним до людей, суворо зберігати адвокатську таємницю, всюди і завжди берегти чистоту звання адвоката, бути вірним присязі.

При здійсненні своїх професійних обов'язків адвокат зобов'язаний використовувати всі передбачені законом засоби захисту прав і законних інтересів громадян та юридичних осіб і не має права використовувати свої повноваження на шкоду особі, в інтересах якої прийняв доручення, та відмовитись від прийнятого на себе захисту підозрюваного, обвинуваченого, підсудного.

Необхідною наріжною передумовою повноцінного функціонування адвокатури виступає дотримання адвокатами *особливих деонтологічних вимог і правил*. Так, Правила адвокатської етики вимагають від адвоката протистояти будь-яким спробам посягання на його незалежність, бути мужнім і принциповим у виконанні своїх професійних обов'язків, відстоюванні професійних прав та їх ефективному використанні в інтересах клієнтів. Правила закріплюють, що адво-

кат не може давати клієнту поради, свідомо спрямовані на полегшення скоєння правопорушень, або іншим чином зумисно сприяти їх скоєнню його клієнтом або іншими особами.

Від адвоката вимагається *високий рівень професійної підготовки*, фундаментальне знання чинного законодавства, практики його застосування, опанування тактики, методів і прийомів адвокатської діяльності, ораторського мистецтва.

Адвокатура — *шляхетна професія*, що керується піднесеними ідеалами. Істинна велич адвоката, за вдалим висловом Ж. Фавра, полягає у невтомній відданості пошукам всього, що справедливо, захисті того, що законно. Як зауважують самі адвокати, вони коштують стільки, скільки коштує право, яке вони захищають. Покинути його, значить знищувати себе; зрадити йому — зганьбити себе! Адвокатура повинна постійно пам'ятати про небезпеку перетворення із шляхетної професії, що присвятила себе безкорисливому і чесному служінню суспільству і правосуддю, в нікчемне ремесло, що підкоряється лише негідному інстинкту грошової наживи.

Особливістю професії адвоката є її *висока моральність*. Адвокат має бути чесним і порядним; не вдаватися до омани, погроз, шантажування, підкупу, використання тяжких матеріальних чи особистих обставин інших осіб або інших протизаконних засобів для досягнення своїх професійних чи особистих цілей.

Адвокат повинен, дбаючи про престиж свого звання, забезпечувати *високий рівень культури поведінки*, поводити себе гідно, стримано, тактовно, по можливості зберігати самоконтроль і витримку, при здійсненні своєї професійної діяльності мати пристойний зовнішній вигляд.

Ж. Фавр виразно зазначав: адвокат — медик душі, на якого покладено тонке завдання: вирішити труднощі, визначити невідоме, вказати шлях до істини — і ще більш складне завдання: заспокоїти, потішити,

укріпити. Адвокат ніжною і твердою рукою зондує таємні рани серця, заспокоює муки засоромленої совісті. Він співчуває всім стражданням, підвищує мужність, вириває посмішку надії серед сліз.

Ще на початку XVIII століття Фіо-де-ля-Марш писав, що ця професія без зброї жахає силу; без особливих зусиль зупиняє насильство; без пристосувань вводить могутність і пихатість до скромності і боязі. Відність шукає її як свого притулку; багатство — як свою опору; честь — як своє світло; репутація — як допомогу; саме життя — як спосіб збереження. Справедливість зробила її одним із головних знарядь своїх вироків; красномовність любить її як рідну дочку; добродішність є дивним чином її спонукачем і винагородою; наука служить їй дороговказом і законом; а чутки розносять повсюду блиск її успіху та її слави. Вона зачіпає за живе байдужих; вона підбадьорює слабких; вона стримує сильних; і в той час, як громадяни дивуються їй, судді її поважають, підтримують і люблять. Насамкінець, брати в полон без примусу, вести за собою без наказування, проявляти себе без марнославства, нападати і захищати без небезпеки, уступати без ганьби і святкувати без погорди, — ось її якості; збагачуватися без крадіжки, здобувати довіру без підступності, возвеличуватися без покровительства, втримуватися без підлості, старіти без псування, — ось її переваги; насолоджуватися чесними радощами, незаплямованою славою, безмежною репутацією, недоступною для заздросців заслугою, — ось її щастя і досконалість.

§ 5. Нотаріус

Професія нотаріуса з'являється в ті давні часи, коли на зміну усному доказу прийшов доказ письмовий як більш об'єктивний, переконливий, надійний. Нотаріус

стає центральною постаттю в створенні письмових доказів, надаючи документам доказової сили. Вважається, що попередниками нотаріусів в усіх давніх цивілізаціях були писці, а перші органи, що виконували нотаріальні функції, виникли в Давньому Римі¹.

У сучасному світі існує дві основні моделі нотаріату: нотаріат латинського і англосаксонського типів. Нотаріат латинського типу сформувався в державах, що відчували суттєвий вплив римського права (Франція, Іспанія, Португалія, Швейцарія, Бельгія, Нідерланди, Німеччина, Італія, Японія, Туреччина, східноєвропейські країни, у тому числі Україна, країни Східної і Центральної Америки тощо). У цих країнах, де існує латинський нотаріат, нотаріус є посадовою особою, що наділена державною владою, і фахівцем вільної юридичної професії. Як посадова особа, нотаріус наділений державними повноваженнями, і його діяльність має публічний, офіційний характер. Вільний характер діяльності нотаріуса полягає в тому, що він не знаходиться на державній службі і організує здійснення своєї діяльності на власний розсуд, але в межах закону.

Головне завдання нотаріуса в цих державах — забезпечення юридичної коректності правочинів, дій, документів тощо. Виконуючи свої професійні функції, нотаріус надає сторонам гарантію того, що їх договірні зобов'язання відповідають закону і можуть бути виконані. Отже, він виступає як гарант юридичної безпеки. Нотаріус нерідко виступає, виразно кажучи, як «акушер» угоди, умови якої до зустрічі з ним можуть бути досить розмитими в свідомості клієнтів. Саме нотаріус надає угоді правильну юридичну форму, убирає її в належний юридичний одяг. Він є юристом, який «олюднює» норми права, інтерпретує волю сто-

¹ З історією нотаріату в Західній Європі і в Україні можна познайомитися в роботі: Комаров В.В., Баранкова В.В. Нотариат и нотариальный процесс. — Х.: Консум, 2000. — С. 3–29.

рін, перекладаючи її на юридичну мову. Це дає підстави деяким юристам стверджувати, що нотаріус знаходиться саме в тому місці, де зустрічаються право і людина.

У державах, що належать до англосаксонської правової сім'ї (Англія, США, чимало держав — колишніх колоній Великобританії), серед доказів переважають свідчення свідків, а не письмові документи. Тому в цих країнах не існує необхідності в системі нотаріату латинського типу. Юридична безпека забезпечується тут іншими методами: шляхом надання юристами правових послуг, головним чином — щодо представництва в суді. До компетенції нотаріальних органів цих держав належить лише засвідчення документів і підписів.

В Україні *нотаріус* — це особа, на яку покладено обов'язок вчиняти нотаріальні дії з метою надання юридичної вірогідності правам, а також фактам, що мають юридичне значення.

У нашій державі діяльність нотаріусів регулюється Законом України «Про нотаріат» та актами, прийнятими відповідно до цього Закону. Вчинення нотаріальних дій покладається головним чином на нотаріусів, які працюють в державних нотаріальних конторах (державні нотаріуси) або займаються приватною нотаріальною діяльністю (приватні нотаріуси).

Згідно із Законом «Про нотаріат» нотаріусом може бути громадянин України, який має вищу юридичну освіту і пройшов стажування протягом шести місяців в державній нотаріальній конторі або у нотаріуса, що займається приватною нотаріальною практикою, склав кваліфікаційний іспит та одержав свідоцтво про право на заняття нотаріальною діяльністю. Не може бути нотаріусом особа, яка має судимість.

Серед найбільш розповсюджених нотаріальних дій, що вчиняються нотаріусами, відзначимо посвідчення правочинів (договорів, заповітів, доручень, шлюбних контрактів та ін.); засвідчення вірності копій докумен-

тів і виписок з них, справжності підпису на документах; видачу свідоцтв про право на спадщину; накладання заборон відчуження жилого будинку, квартири, дачі, садового будинку, гаража, земельної ділянки, іншого нерухомого майна; приймання на зберігання документів, а грошові суми та цінні папери у депозит; передавання заяв фізичних і юридичних осіб іншим фізичним і юридичним особам.

Нотаріус від імені держави наділяється правом засвідчувати правочини, яким сторони зобов'язані або бажають надати автентичної юридичної форми. Так, згідно з Цивільним кодексом України нотаріальне посвідчення є обов'язковим для договорів купівлі-продажу земельної ділянки, єдиного майнового комплексу, житлового будинку (квартири) або іншого нерухомого майна, договору дарування нерухомої речі, договору найму будівлі або іншої капітальної споруди (їх окремої частини) строком на один рік і більше тощо.

Нотаріус виступає гарантом юридичної вірогідності правочинів і таким чином забезпечує своїм клієнтам необхідну безпеку їх договірних відносин. Наприклад, кожна людина, яка бажає придбати будинок, зацікавлена в тому, щоб її придбання було законним і ніхто не зможе вимагати повернення будинку в майбутньому. Для того, щоб гарантувати людині юридичну бездоганність угоди, нотаріус перевіряє, чи відповідає зміст посвідчуваної ним угоди вимогам закону і дійсним намірам сторін. Так, угоди про відчуження майна, що підлягає реєстрації, посвідчуються за умови подання документів, що підтверджують право власності на це майно. При посвідченні такої угоди нотаріусом також перевіряється відсутність заборони відчуження або арешту майна.

Нотаріус повинен вміти поставити право на службу людині і адаптувати угоду відповідно до приватних інтересів.

Проте роль нотаріуса полягає не тільки в забезпеченні юридичної коректності правочинів, дій і документів. Нотаріус нерідко виступає як консультант тих,

хто стоїть перед прийняттям важливих рішень — складанням заповіту, укладанням угоди. Великий особистий досвід і належні юридичні знання нотаріуса дозволяють людині, яка звертається до нього, небезпідставно розраховувати на його добру пораду. Нотаріус попереджає спори між суб'єктами права завдяки своїм розумним породам, відповідно до закону, виступаючи в ролі миротворця.

Нотаріус повинен відповідати як найменше двом умовам: *мати визнану юридичну компетентність і беззаперечну моральну порядність*. Перша умова передбачає базову професійну (юридичну) освіту і її постійне удосконалення, а друга вимагає від нотаріуса абсолютної чесності, неупередженості, строгого зберігання чужої таємниці, незацікавленості тощо.

Контрольні питання

1. Які деонтологічні вимоги пред'являються до суддів і їх поведінки?
2. Які моральні і правові стандарти регулюють діяльність прокурора?
3. Назвіть особливості професійної діяльності слідчого.
4. Які деонтологічні вимоги пред'являються до адвокатів?
5. Визначте особливості професії нотаріуса.

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ ДІЯЛЬНОСТІ ЮРИСТА

§ 1. Професійна атестація юристів

Загальні положення про атестацію юристів. Для якісного покращення кадрового складу осіб, що займаються юридичною діяльністю, проводиться низка заходів. Одним з них є *атестація юристів* — комплекс визначених законодавством дій, які спрямовані на визначення кваліфікації юридичних кадрів. Вони сприяють забезпеченню оптимальної розстановки кадрів та є важливим засобом оцінки їх ділових і особистих якостей, а відтак усунення недоліків у роботі і поведінці. Не випадково в програмі діяльності Кабінету Міністрів України «Назустріч людям», зокрема, щодо проведення судової реформи, зазначається на необхідність підвищення загальної кваліфікованості суддівського корпусу через систему підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації суддів, а так само на запровадження прозорої процедури добору суддів на конкурсній основі.

Порядок проведення професійної атестації працівників юридичної сфери визначається законодавчими актами окремо для кожної із професій. Наприклад, для суддів це закони: «Про статус суддів», «Про судоустрій України»; для співробітників органів прокуратури — положення «Про атестування прокурорсько-слідчих працівників прокуратури України» і т.ін.

Аналіз нормативних актів, які регламентують проведення атестації юридичних кадрів, вказує на основні завдання цих заходів:

— визначення рівня професійної кваліфікації юриста для зайняття ним відповідної посади чи можливості займатися певною діяльністю в юридичній сфері (нотаріальною, адвокатською тощо);

— визначення відповідності професійної кваліфікації юриста тій посаді, яку він вже займає;

— вирішення питання про можливість підвищення по посаді; переводу на іншу рівноцінну посаду; переводу на нижчу посаду; звільнення з посади у разі неможливості виконувати посадові обов'язки (недостатні знання і навички тощо).

Атестацію умовно можна розділити на два види:

1) атестація, яка передуює зайняттю відповідної посади чи визначає можливість зайняття певною юридичною діяльністю;

2) поточна атестація юристів-практиків, що проводиться через встановлені законодавством проміжки часу чи в інших необхідних випадках.

Сам процес атестації передбачає: перевірку рівня знань особи, що атестується, та уміння застосовувати їх щодо конкретних життєвих випадків; вивчення результатів практичної роботи; аналіз особистих і моральних якостей особи.

Особливості атестації осіб різних юридичних професій. Розглянемо порядок атестації окремих категорій працівників у юридичній галузі.

Найперше звернемо увагу на порядок *атестації суддів в Україні*. Формування суддівського корпусу здійснюється через кваліфікаційні комісії суддів України та Вищу раду юстиції. Система кваліфікаційних комісій суддів, їх склад, порядок формування і повноваження, а також інші питання їх діяльності визначаються Законом «Про судоустрій України».

Завданнями кваліфікаційних комісій є забезпечення формування корпусу професійних суддів, здатних кваліфіковано, сумлінно і неупереджено здійснювати правосуддя, шляхом: (а) відбору і рекомендування осіб для зайняття посади професійного судді та (б) визначення рівня фахової підготовленості професійних суддів. Кваліфікаційні комісії розглядають питання і про дисциплінарну відповідальність суддів та надання висновків про звільнення їх з посади.

Кваліфікаційна атестація проводиться кваліфікаційними комісіями і полягає в оцінці професійного рівня судді (кандидата на посаду судді) та прийнятті комісією рішення щодо присвоєння судді відповідного кваліфікаційного класу, рекомендації для зайняття посади судді, в тому числі у суді вищого рівня. Вирішуючи питання про рекомендацію кандидата для призначення (обрання) на посаду судді, кваліфікаційна комісія суддів враховує як рівень його професійних знань, так і особисті та моральні якості кандидата.

Кваліфікаційна атестація проводиться у формі *кваліфікаційного іспиту, кваліфікаційної співбесіди або повторного (додаткового) іспиту.*

Кваліфікаційний іспит є атестуванням особи, яка виявила бажання бути рекомендованою для призначення на посаду судді вперше, і полягає у виявленні знань та рівня професійної підготовки кандидата в судді, ступеня його готовності здійснювати правосуддя з питань юрисдикції відповідного суду. Кваліфікаційна співбесіда полягає у перевірці знань професійного судді, встановленні рівня кваліфікаційної підготовленості судді, його здатності підвищувати свій фаховий рівень і здійснювати правосуддя, в тому числі у судах більш високого рівня. Повторний (додатковий) іспит — це складання кваліфікаційного іспиту особою, яка за рішенням кваліфікаційної комісії суддів не рекомендується до обрання суддею безстроково. Повторний (додатковий) іспит може бути призначений Вищою кваліфікаційною комісією суддів України за скаргою судді, який не згоден з рішенням кваліфікаційної комісії суддів про відмову в рекомендації до обрання його суддею безстроково. Повторний (додатковий) іспит складається суддею перед Вищою кваліфікаційною комісією суддів України в місячний строк з дня прийняття рішення про дозвіл на складання повторного іспиту.

За результатами атестації приймаються рішення про: рекомендацію кандидата на посаду судді у відповідному суді або відмову в рекомендації для зайняття посади судді; присвоєння судді відповідного кваліфі-

каційного класу; залишення судді у раніше присвоєному кваліфікаційному класі; відкладення атестації (у разі недостатнього рівня професійних знань судді) на строк не більше шести місяців; рішення про поновлення кваліфікаційного класу.

Атестація прокурорсько-слідчих працівників прокуратури. Відповідно до ч.4 ст. 46 Закону України «Про прокуратуру» прокурори і слідчі прокуратури підлягають атестуванню один раз у п'ять років.

Молоді спеціалісти підлягають атестуванню після закінчення стажування. Атестація повинна відбивати ступінь підготовки спеціаліста до самостійної роботи слідчим або помічником прокурора, його організаторські та практичні навички, отримані під час стажування, ініціативу й активність, особисті якості. Атестаційна комісія у присутності молодого спеціаліста розглядає його атестацію, звіт про виконання індивідуального плану, заслуховує повідомлення відповідного прокурора чи керівника стажування про роботу молодого спеціаліста в період стажування і робить висновок про його підготовленість до самостійної роботи на посаді слідчого або помічника прокурора. Одночасно розглядається питання про присвоєння йому класного чину.

Особи, які мають досвід роботи в правоохоронних органах, але вперше призначені на прокурорсько-слідчі посади, підлягають атестуванню не раніше, ніж через 6 місяців роботи на цих посадах.

Достроково атестування проводиться за пропозицією керівника відповідної прокуратури або її структурного підрозділу при вирішенні питання про: (а) висунення на вищу посаду; (б) пониження в посаді; (в) наявність серйозних недоліків у роботі або поведінці прокурорів і слідчих.

При Генеральній прокуратурі України утворюється **Вища атестаційна комісія**, що проводить атестування всіх прокурорсько-слідчих працівників Генеральної прокуратури України (крім членів колегії), прокурорів областей, міст Києва і Севастополя, прирівняних до них прокурорів та їх заступників, заступ-

ників прокурора Автономної Республіки Крим, керівників учбових закладів Генеральної прокуратури України.

Прокурорами Автономної Республіки Крим, областей, міст Києва і Севастополя та прирівняними до них, ректором Інституту підвищення кваліфікації Генеральної прокуратури України, а також за погодженням з Генеральною прокуратурою України прокурорами окремих великих міст з районним поділом утворюються відповідні *атестаційні комісії*. Вони проводять атестування прокурорсько-слідчих працівників та працівників навчального закладу, за винятком тих, що атестуються Вищою атестаційною комісією.

В атестаційних документах зазначаються основні біографічні дані працівника, дається оцінка і характеристика його ділових і особистих якостей, вказуються нагороди та заохочення, дисциплінарні стягнення протягом періоду, за який працівник підлягає атестуванню (крім тих, які зняті в установленому порядку). Оцінка роботи працівника, характеристика його ділових і особистих якостей мають бути конкретними, обґрунтованими, об'єктивними. У характеристиці вказуються як позитивні якості працівника, так і недоліки у його роботі та поведінці.

Атестування розпочинається з доповіді одного із членів комісії чи відповідального секретаря або безпосереднього керівника атестуемого, який викладає основний зміст атестаційних документів, після чого члени комісії можуть ставити запитання до доповідача та працівника, який атестується. Після відповідей на запитання та обговорення відкритим голосуванням приймається рішення комісії.

У висновку атестації вказується про відповідність або невідповідність працівника займаній посаді чи про неповну службову відповідність з умовою повторного атестування через шість місяців чи через рік. Комісія може також внести рекомендації про заохочення, присвоєння позачергового класного чину, зарахування в резерв чи призначення на вищу посаду, вивчення та розповсюдження досвіду роботи, направлення на ста-

жування чи навчання з метою підвищення кваліфікації, пониження в класному чині.

Працівник, який визнаний комісією таким, що не відповідає займаній посаді, протягом місяця після ознайомлення з рішенням може бути переведений за його згодою на іншу роботу. За відсутності такої згоди в ним може бути розірвано трудовий договір згідно з законодавством про працю.

Атестація адвокатів. Професійна атестація адвокатів здійснюється *кваліфікаційно-дисциплінарними комісіями*, які створюються на трьохрічний строк у Автономній Республіці Крим, областях, містах Києві і Севастополі. Цей орган діє в складі двох палат — *атестаційної та дисциплінарної*. Атестаційна палата кваліфікаційно-дисциплінарної комісії адвокатури:

- розглядає заяви осіб, які мають намір займатися адвокатською діяльністю;
- допускає осіб або відмовляє їм у допуску до складання кваліфікаційних іспитів;
- приймає кваліфікаційні іспити;
- ухвалює рішення про видачу або відмову у видачі свідоцтва про право на заняття адвокатською діяльністю.

Рішення кваліфікаційно-дисциплінарних комісій адвокатури може бути оскаржено в місячний строк до *Вищої кваліфікаційної комісії адвокатури*.

Кваліфікаційні іспити включають відповіді на запитання з галузей права, Правил адвокатської етики, історії адвокатури, законодавства про адвокатуру, внесені до екзаменаційних білетів, запитання членів комісії, а також виконання практичних завдань і складання правових документів відповідно до програми кваліфікаційних іспитів.

За результатами складання кваліфікаційних іспитів атестаційна палата приймає рішення про:

- видачу свідоцтва про право на заняття адвокатською діяльністю;
- про відмову у видачі свідоцтва.

Особа, яка не склала кваліфікаційні іспити, має право складати їх повторно через рік.

Особи, яка успішно склала кваліфікаційні іспити, на підставі рішення атестаційної палати у строк до одного місяця з моменту його прийняття кваліфікаційно-дисциплінарна комісія видає свідоцтво про право на заняття адвокатською діяльністю, якщо для цього немає перешкод, пов'язаних з несумісністю. Під час одержання свідоцтва особа складає Присягу адвоката України. Якщо особа протягом вказаного строку не одержить зазначене свідоцтво і не складе Присягу адвоката України, рішення про видачу свідоцтва кваліфікаційно-дисциплінарною комісією в установленому порядку анулюється.

До повноважень кваліфікаційно-дисциплінарної комісії відноситься також і щорічний запит від адвокатських об'єднань звітів про якість надання правової допомоги, які складаються за результатами проведених ними перевірок. У разі потреби комісії мають право перевірити достовірність цих звітів. Результати перевірки розглядаються на засіданні кваліфікаційно-дисциплінарної комісії і використовуються при плануванні заходів щодо підвищення кваліфікації адвокатів.

Професійна атестація нотаріусів та осіб, які мають намір займатися нотаріальною діяльністю, провадиться кваліфікаційними комісіями нотаріату. Кваліфікаційні комісії утворюються при Міністерстві юстиції Автономної Республіки Крим, обласних управліннях юстиції, управліннях юстиції Київської та Севастопольської міських державних адміністрацій на строк три роки.

Кваліфікаційна комісія відповідно до покладених на неї завдань:

- розглядає заяви та проводить конкурсний відбір для визначення професійного рівня осіб, які мають намір займатися нотаріальною діяльністю;
- зараховує до резерву на заміщення посади стажиста;
- визначає керівника стажування;

- допускає осіб або відмовляє їм у допуску до складання кваліфікаційного іспиту;
- приймає кваліфікаційний іспит;
- приймає рішення про можливість чи неможливість допуску особи до нотаріальної діяльності.

Особа, яка має намір займатися нотаріальною діяльністю, подає особисто або надсилає поштою до кваліфікаційної комісії заяву, засвідчену в установленому порядку копію диплома про вищу юридичну освіту та висновок про результати проходження стажування. Кваліфікаційна комісія розглядає одержані документи протягом місяця з дня їх надходження. За результатами розгляду заяви кваліфікаційна комісія приймає рішення про допуск особи, яка має намір займатися нотаріальною діяльністю, до складання кваліфікаційного іспиту або про відмову у допуску. У рішенні кваліфікаційної комісії про відмову у допуску до кваліфікаційного іспиту повинні бути викладені причини, з яких особа не може бути допущена до його складання.

Кваліфікаційний іспит приймається кваліфікаційною комісією, проводиться протягом місяця з моменту подання заяви про намір займатися нотаріальною діяльністю на підставі відповідної програми і містить відповіді на усні запитання, вирішення практичних завдань тощо.

За результатами складання кваліфікаційного іспиту кваліфікаційна комісія приймає рішення про можливість чи неможливість допуску особи до нотаріальної діяльності.

Рішення кваліфікаційних комісій нотаріату про відмову в допуску особи до нотаріальної діяльності може бути оскаржено до **Вищої кваліфікаційної комісії нотаріату**, яка утворюється при Міністерстві юстиції України. До повноважень цього органу також належить вирішення питання про можливість складання повторного кваліфікаційного іспиту комісії особою, яка подала скаргу; розробка і затвердження програм і порядку складання кваліфікаційних іспитів

особами, які виявили намір займатися нотаріальною діяльністю.

Скарги на рішення кваліфікаційних комісій нотаріату розглядаються у місячний термін за участю особи, яка подала скаргу, і представника комісії нотаріату, рішення якої оскаржується.

За результатами розгляду справи комісія може ухвалити такі рішення:

— про залишення рішення кваліфікаційної комісії нотаріату без зміни, а скарги без задоволення;

— про допущення до складання повторного іспиту комісії особи, яка подала скаргу;

— про скасування рішення кваліфікаційної комісії нотаріату і про можливість допуску особи до заняття нотаріальною діяльністю.

Атестація працівників органів внутрішніх справ проводиться на підставі «Інструкції про порядок проведення атестації особового складу органів внутрішніх справ» (23.02.2001 р.) у таких випадках: через кожні чотири роки; при призначенні на вищу посаду; при переміщенні на нижчу посаду і звільненні із органів внутрішніх справ, якщо переміщення по службі або звільнення провадиться по закінченні року з дня останньої атестації.

Для проведення атестації створюються такі **атестаційні комісії**:

— центральна атестаційна комісія;

— комісія з атестування особового складу Апарату Міністра, Головного штабу, Центру громадських зв'язків, Департаменту управління справами та режиму, Департаменту інформаційних технологій;

— комісія з атестування особового складу кримінальної міліції;

— комісія з атестування особового складу міліції громадської безпеки, Державного департаменту пожежної безпеки, Державного департаменту у справах громадянства, імміграції та реєстрації фізичних осіб, Департаменту Державної служби охорони;

— комісія з атестування особового складу Департаменту ресурсного забезпечення, Департаменту медичного забезпечення та реабілітації, Департаменту капітального будівництва та інвестицій, Департаменту фінансових ресурсів та економіки, Департаменту адміністративно-господарського забезпечення;

— комісія з атестування особового складу слідчих підрозділів, дізнання, Державного науково-дослідного експертно-криміналістичного центру;

— комісія з атестування особового складу підрозділів Головного управління по боротьбі з організованою злочинністю;

— комісія з атестування особового складу Департаменту роботи з персоналом та інших підрозділів апарату міністерства, де атестаційні комісії не створюються;

— комісія з атестування командного складу внутрішніх військ.

Склад цих комісій затверджується Міністром внутрішніх справ України.

На підставі всебічного розгляду показників роботи, професійної компетентності працівника і його ділових та особистих якостей комісія шляхом відкритого голосування приймає один з таких висновків:

— займаній посаді відповідає;

— займаній посаді не відповідає.

Одночасно комісія може приймати одну з таких рекомендацій:

— заслуговує на висування на вищу посаду (на яку саме);

— заслуговує на зарахування до резерву кадрів на висування;

— заслуговує на направлення на навчання до навчального закладу системи МВС України;

— підлягає переміщенню на рівнозначну посаду (ротації) (на яку посаду і причини переведення);

— підлягає переведенню до іншого підрозділу із зазначенням мотивів переведення та обґрунтування можливої потреби в направленні на перепідготовку;

— підлягає переведенню з вищої посади на нижчу з викладенням причини і на яку саме посаду доцільно призначити;

— підлягає звільненню з органів внутрішніх справ (через службову невідповідність, за віком, станом здоров'я згідно з висновком військово-лікарської комісії чи з інших причин).

Затверджені атестаційні листи у тижневий термін надсилаються до органів внутрішніх справ за місцем служби осіб, які атестувалися, для оголошення результатів. Безпосередні начальники зобов'язані відразу після отримання атестаційних листів оголосити їх результати за місцем служби особам рядового і начальницького складу, які атестувалися. Особа, яка атестувалася, ознайомившись із рішенням, ставить під ним свій підпис і дату.

§ 2. Дисциплінарна відповідальність юристів

Загальні положення про дисциплінарну відповідальність юристів. Професійна діяльність юристів своїм результатом має певні наслідки щодо інших суб'єктів правових відносин. Враховуючи, що ці наслідки можуть мати дуже серйозний характер, діяльність юристів достатньо чітко регламентують нормами права та належним чином контролюють. Невиконання чи неналежне виконання службових обов'язків тягне за собою юридичну відповідальність. Дисциплінарна відповідальність є найчастіше застосовуваним видом юридичної відповідальності і настає за вчинення дисциплінарного проступку, тобто порушення службової дисципліни. Крім того, вона може бути наслідком порушення визнаних та визначених моральних норм, дотримання яких є обов'язковим для юристів.

Дисциплінарна відповідальність має як загальні риси, що характерні для всіх юридичних професій,

так і особливості, які обумовлені специфікою певної юридичної професії.

Загальні правила притягнення юристів до дисциплінарної відповідальності в цілому такі ж самі, що і для інших категорій працюючих, а саме:

— за один дисциплінарний проступок може бути накладене лише одне стягнення;

— дисциплінарне стягнення накладається, як правило, не пізніше шести місяців з моменту вчинення проступку і не пізніше одного місяця з моменту його виявлення;

— якщо протягом року з моменту накладення дисциплінарного стягнення особу не буде піддано новому дисциплінарному стягненню, то вона вважається такою, що не мала дисциплінарного стягнення;

— дисциплінарне стягнення може бути зняте достроково;

— рішення про дисциплінарне стягнення можливо оскаржити.

Питання про дисциплінарну відповідальність юристів вирішуються органами, що приймають участь в призначенні юриста на посаду, як, наприклад, кваліфікаційні комісії суддів; вищестоящими посадовими особами або ж суб'єктами, що мають право прийому юриста на роботу (наприклад, вищестоящими прокурорами).

Аналіз нормативних актів, що регламентують порядок притягнення до дисциплінарної відповідальності юристів, дозволяє вирізнити такі **види дисциплінарних стягнень**:

— попередження;

— догана;

— пониження кваліфікаційного класу (рангу, чину);

— пониження у посаді чи звільнення з посади;

— зупинення на певний строк дії чи анулювання ліцензії (свідоцтва) про право на заняття певною юридичною діяльністю.

Розгляд дисциплінарної справи юриста проводиться згідно з встановленими нормативно-правовими актами порядком і включає в себе наступні *стадії*:

— відкриття дисциплінарного провадження та перевірку відомостей про дисциплінарний проступок (отримання усних і письмових пояснень, перевірка документації тощо);

— розгляд дисциплінарної справи (розгляд фактів і обставин, які мають відношення до справи) та прийняття рішення (про накладення дисциплінарного стягнення чи відмову в його накладенні);

— виконання рішення по дисциплінарній справі;

— оскарження рішення по дисциплінарній справі (факультативна стадія).

Дисциплінарна відповідальність різних категорій юристів-професіоналів.

Звернемо увагу на особливості дисциплінарної відповідальності окремих працівників юридичної сфери — суддів, працівників прокуратури, адвокатів, співробітників органів внутрішніх справ та нотаріусів.

Дисциплінарна відповідальність суддів регламентується низкою нормативно-правових актів: Конституцією України; законами України «Про статус суддів» (15.12.1992 р.), «Про Вищу раду юстиції» (15.01.1998 р.), «Про судоустрій України» (07.02.2002 р.). Зважаючи на значимість даного виду відповідальності носіїв судової влади, про необхідність її вдосконалення йдеться в програмі діяльності Уряду України «Назустріч людям».

Суддю може бути притягнуто до дисциплінарної відповідальності в порядку дисциплінарного провадження за вчинення дисциплінарного проступку, а саме, за порушення:

— законодавства при розгляді судових справ;

— вимог щодо несумісності: суддя не може належати до політичних партій та профспілок, брати участь у будь-якій політичній діяльності, мати представницький мандат, обіймати будь-які інші оплачувані по-

сади, виконувати іншу оплачувану роботу, крім наукової, викладацької та творчої;

— розпорядку роботи суду;

— обов'язку щодо не розголошення відомостей, що становлять різні види таємниць, у тому числі відомостей, про які вони дізналися під час розгляду справи в судовому засіданні;

— обов'язку не допускати вчинків та будь-яких дій, що порочать звання судді і можуть викликати сумнів у його об'єктивності, неупередженості та незалежності.

Важливою обставиною є те, що скасування або зміна судового рішення не тягне за собою дисциплінарної відповідальності судді, який брав участь у винесенні цього рішення, якщо при цьому не було допущено навмисного порушення закону чи несумлінності, що потягло за собою істотні наслідки.

Право ініціювати питання про дисциплінарну відповідальність судді належить: народним депутатам України; Уповноваженому Верховної Ради України з прав людини; Голові Верховного Суду України; головам вищих спеціалізованих судів; Міністру юстиції України; голові відповідної ради суддів; членам Ради суддів України.

Дисциплінарне провадження здійснюють спеціальні колегіальні органи:

— кваліфікаційні комісії суддів — щодо суддів місцевих судів;

— Вища кваліфікаційна комісія суддів України — щодо суддів апеляційних судів України;

— Вища рада юстиції — щодо суддів вищих спеціалізованих судів та суддів Верховного Суду України.

До суддів застосовуються такі дисциплінарні стягнення: догана; пониження кваліфікаційного класу. Крім того, за наслідками дисциплінарного провадження відповідна кваліфікаційна комісія суддів може прийняти рішення про направлення рекомендації до Вищої ради юстиції для вирішення питання про внесення подання про звільнення судді з посади.

Дисциплінарна відповідальність працівників прокуратури. Правовою базою дисциплінарної відповідальності працівників прокуратури є Дисциплінарний статут прокуратури України, затверджений постановою Верховної Ради України від 6 листопада 1991 року.

Працівники прокуратури повинні мати високі моральні якості, бути принциповими і непримиренними до порушень законів, поєднувати виконання своїх професійних обов'язків з громадянською мужністю, справедливістю та непідкупністю. Вони повинні особисто суворо додержувати вимог закону, виявляти ініціативу в роботі, підвищувати її якість та ефективність і сприяти своєю діяльністю утвердженню верховенства закону, забезпеченню демократії, формуванню правосвідомості громадян, поваги до законів, норм та правил суспільного життя.

Будь-які порушення прокурорсько-слідчими працівниками законності та службової дисципліни підривають авторитет прокуратури, завдають шкоди інтересам держави та суспільства.

Дисциплінарні стягнення щодо прокурорсько-слідчих працівників застосовуються за невиконання чи неналежне виконання службових обов'язків або за проступок, який порочить його як працівника прокуратури.

Слід наголосити, що винесення виправдувального вироку, повернення кримінальної справи для додаткового розслідування, скасування запобіжного заходу та інших процесуальних рішень тягнуть за собою дисциплінарну відповідальність прокурорів і слідчих тільки у випадках, коли ними в процесі слідства були допущені недбалість або несумлінність.

На працівників прокуратури можуть бути накладені такі стягнення:

- догана;
- пониження в класному чині;
- пониження в посаді;

— позбавлення нагрудного знака «Почесний працівник прокуратури України»;

— звільнення;

— звільнення з позбавленням класного чину.

Генеральний прокурор України має право застосовувати дисциплінарні стягнення в повному обсязі, за винятком випадку позбавлення або пониження в класному чині державного радника юстиції 1, 2, 3 класів, яке провадиться Президентом України за поданням Генерального прокурора України.

Прокурори АР Крим, областей, міста Києва та прирівняні до них прокурори мають право застосовувати такі дисциплінарні стягнення: догану, пониження в посаді, звільнення, крім пониження на посаді і звільнення працівників, які призначаються Генеральним прокурором України. При необхідності застосування заходу дисциплінарного стягнення, що перевищує повноваження зазначених прокурорів, вони вносять подання Генеральному прокурору України.

Міські і районні прокурори, інші прирівняні до них прокурори вносять подання вищестоящому прокурору про накладення дисциплінарного стягнення на підлеглих їм прокурорсько-слідчих працівників.

Дисциплінарна відповідальність адвокатів регулюється Законом України «Про адвокатуру» (19.12.1992 р.) та Положенням про кваліфікаційно-дисциплінарні комісії адвокатури (05.05.1993 р.). Рішення про накладення на адвоката дисциплінарного стягнення приймає дисциплінарна палата кваліфікаційно-дисциплінарної комісії адвокатури або у певних випадках вказаний орган в цілому.

За порушення адвокатом вимог Закону України «Про адвокатуру», інших актів законодавства, що регулюють діяльність адвокатури, і Присяги адвоката України рішенням дисциплінарної палати кваліфікаційно-дисциплінарної комісії до адвоката можуть бути застосовані такі дисциплінарні стягнення:

— попередження;

— зупинення дії свідоцтва про право на заняття адвокатською діяльністю на строк до одного року;

— анулювання свідоцтва про право на зайняття адвокатською діяльністю. При цьому рішення про припинення адвокатської діяльності та про анулювання свідоцтва кваліфікаційно-дисциплінарною комісією може бути прийнято лише у випадках: засудження адвоката за вчинення злочину — після набрання вироком законної сили; обмеження судом дієздатності або визнання адвоката недієздатним; втрати громадянства України; грубого порушення вимог Закону України «Про адвокатуру» та інших актів законодавства України, які регулюють діяльність адвокатури, Присяги адвоката України.

В Присязі адвоката України безпосередньо передбачається, що особа, беручи на себе обов'язки адвоката, зобов'язується у своїй професійній діяльності суворо дотримуватися законодавства України, міжнародних актів про права і свободи людини, правил адвокатської етики, бути завжди справедливою і принциповою, чесною і уважною до людей, суворо зберігати адвокатську таємницю, всюди і завжди берегти чистоту звання адвоката.

Дисциплінарна відповідальність нотаріусів передбачається Законом України «Про нотаріат» від 02.09.1993 року. Проте слід зазначити, що належним чином це питання на сьогодні законодавством не вирішене.

На нотаріусів за вчинення правопорушень накладається стягнення у вигляді анулювання свідоцтва на право заняття нотаріальною діяльністю.

Свідоцтво про право на заняття нотаріальною діяльністю може бути анульоване Міністерством юстиції України за поданням Управління юстиції Ради міністрів Автономної Республіки Крим, обласних, Київської та Севастопольської міських державних адміністрацій, зокрема, у випадках:

— неодноразового порушення нотаріусом чинного законодавства при вчиненні нотаріальних дій або гру-

бого порушення закону, яке завдало шкоди інтересам держави, підприємств, установ, організацій, громадян;

— порушення нотаріусом вимог щодо несумісності;

— порушення таємності нотаріальних дій.

Рішення про анулювання свідоцтва про право на заняття нотаріальною діяльністю може бути оскаржено до суду в місячний строк з дня його одержання.

Дисциплінарна відповідальність працівників органів внутрішніх справ регулюється насамперед Дисциплінарним статутом органів внутрішніх справ України (29.07.1991 р.).

Дисципліна осіб рядового і начальницького складу в органах внутрішніх справ полягає в додержанні порядку і правил, встановлених законодавством, присягою, статутами, нормативними актами Міністерства внутрішніх справ і наказами начальників органів внутрішніх справ, що видаються в межах їх повноважень, та зобов'язує кожну особу рядового і начальницького складу, зокрема:

дотримуватися законодавства, виконувати вимоги присяги, статутів і наказів начальників;

захищати життя, здоров'я, права і свободи громадян, власність, природне середовище, інтереси суспільства і держави від протиправних посягань;

у службовій діяльності бути чесною, об'єктивною і вільною від рішень політичних партій і масових громадських рухів;

дотримуватися норм професійної етики, не вчиняти дій, що можуть призвести до втрати незалежності й об'єктивності при виконанні службових обов'язків;

поважати людську гідність, проявляти турботу про людей і бути готовою у будь-який час надати їм допомогу;

з гідністю і честю поводити себе поза службою, бути прикладом у додержанні громадського порядку, утримувати інших від порушень правопорядку;

суворо зберігати державну і службову таємницю; берегти довірені зброю, майно і техніку.

За порушення дисципліни (вчинення дисциплінарного проступку) до працівників органів внутрішніх справ можуть застосовуватися такі стягнення: зауваження; догана; сувора догана; затримка у присвоєнні чергового спеціального звання або у поданні до його присвоєння на строк до одного року; попередження про неповну посадову відповідність; пониження в посаді; пониження в спеціальному званні на один ступінь; звільнення з органів внутрішніх справ.

Накладати дисциплінарні стягнення можуть тільки прямі начальники. Прямими начальниками є начальники, яким особи рядового і начальницького складу підлеглі за службою, хоча б тимчасово. Звільнення осіб з органів внутрішніх справ є крайнім заходом дисциплінарного стягнення і може провадитись за систематичне порушення дисципліни або вчинення проступку, несумісного з перебуванням на службі в органах внутрішніх справ.

§ 3. Оплата праці юристів, їх правовий та соціальний захист

Оплата праці різних категорій юристів має певні особливості. Необхідно розмежовувати оплату праці юристів — державних службовців (наприклад, суддів, працівників прокуратури) і юристів, що займаються приватною практикою (наприклад, адвокатів).

Грошове утримання юристів — державних службовців складається з посадових окладів, надбавок за класи, класні чини, спеціальні звання, вислугу років тощо. Оплата праці цієї категорії юристів має забезпечувати достатній матеріальний рівень для належного виконання службових обов'язків, збереження у цих органах кваліфікованих юридичних кадрів.

Правовий та соціальний захист юристів — державних службовців передбачає цілий ряд гарантій їх ді-

альності. Заходи правового і соціального захисту юристів-державних посадових осіб передбачають їх захист згідно з законодавством, а саме:

— встановлення відповідальності за нанесення тілесних ушкоджень, образу, погрозу щодо них чи їх близьких родичів, знищення їх майна, інші насильницькі дії у зв'язку з виконанням ними своїх службових обов'язків або їх виконанню у минулому;

— відшкодування державою у повному обсязі за рахунок державного бюджету збитків, що заподіяні знищенням або пошкодженням майна їм, членам їх сімей і близьким родичам у зв'язку з виконанням службових обов'язків;

— обов'язкове державне страхування їх життя і здоров'я за рахунок коштів відповідних бюджетів;

— виплата їм компенсації у разі каліцтва чи інвалідності, отриманих під час виконання службових обов'язків;

— виплата членам сім'ї чи утриманцям одноразової допомоги у випадку загибелі, що пов'язана з виконанням службових обов'язків, а також призначення пенсії у зв'язку з втратою годувальника та збереження права на одержання житлового приміщення на умовах і підставах, які існували на час загибелі, що сталася у зв'язку з виконанням службових обов'язків;

— щорічна відпустка згідно із законодавством;

— надання додаткової оплачуваної відпустки;

— оплата проїзду до місця відпочинку і у зворотному напрямку;

— призначення пенсії за вислугу років за особливими правилами;

— безкоштовне користування за службовими посвідченнями на території України всіма видами транспорту міського, приміського і місцевого сполучення (крім таксі);

— користування під час службового відрядження правом бронювання місць у готелях і на всіх видах транспорту, а також позачергового придбання проїзних документів;

— забезпечення житловою площею місцевими органами влади в першочерговому порядку протягом визначеного законодавством строку.

Особи, що займаються приватною юридичною практикою, отримують плату своєї праці за рахунок доходів, які одержані від здійснення професійної діяльності після сплати встановлених законом податків. Оплата їх праці здійснюється на підставі домовленостей між громадянином, юридичною особою та юристом (юридичним об'єднанням), розмір якої встановлюється цими домовленостями, але не може бути нижчою від встановленого державою мінімального розміру заробітної плати. Оплата праці юриста проводиться за фактично виконану роботу, якщо договір розривається достроково.

У випадках звільнення громадян від оплати юридичної допомоги через їх малозабезпеченість, праця юриста може винагороджуватися за рахунок держави.

Приватні юристи та їх помічники мають згідно із законодавством право на відпустку, всі види допомоги по державному соціальному страхуванню та призначення пенсій з коштів Пенсійного фонду України.

Контрольні питання

1. Які завдання вирішуються за допомогою атестації юристів?
2. Назвіть форми кваліфікаційної атестації суддів і органи, що її проводять.
3. Які особливості притаманні атестації прокурорсько-слідчих працівників прокуратури, працівників органів внутрішніх справ, адвокатів і нотаріусів?
4. Які повноваження мають кваліфікаційно-дисциплінарні і кваліфікаційні комісії щодо прокурорсько-слідчих працівників прокуратури, працівників органів внутрішніх справ, адвокатів і нотаріусів?

5. Сформулюйте загальні правила притягнення юристів до дисциплінарної відповідальності.
6. Назвіть основні нормативно-правові акти, які регламентують порядок застосування дисциплінарних стягнень до суддів, працівників прокуратури, адвокатів, нотаріусів, працівників органів внутрішніх справ.
7. Вкажіть основні заходи, спрямовані на правовий і соціальний захист юристів.

ЮРИДИЧНА ПРАКТИКА

§ 1. Поняття та риси юридичної практики

Виникнення та існування юридичної практики як специфічного виду соціальної діяльності пов'язане з необхідністю правової регламентації суспільних відносин. Без діяльності юридичних установ, юристів, без запровадження правових інститутів та процедур право не може функціонувати в суспільстві.

Практика (від грецьк. *praktikos* — активний, діяльний) — це матеріальна, цілеспрямована діяльність людей; освоєння і перетворювання об'єктивної дійсності; всезагальна основа розвитку людського суспільства і пізнання¹.

Юридична практика — це діяльність юристів-професіоналів по вирішенню будь-яких юридичних справ: реалізації правового статусу громадян, розгляду скарг, спорів, правопорушень тощо.

У процесі правового регулювання соціальна практика набуває юридичних властивостей («юридичності»²): вона здійснюється професіоналами-юристами, для яких право стає основним об'єктом діяльності; в своїй роботі вони використовують переважно юридичні засоби; практична діяльність здійснюється для досягнення певної правової мети, і її наслідки завжди мають юридичне значення. Дії суб'єктів і учасників юридичної практики, використання ними певних засобів, способів оформлення прийнятих рішень, закріплення накопиченого досвіду чітко врегульовані нор-

¹ Большой энциклопедический словарь. Т.2. — М., 1991.

² Термін запропонований А.Е.Жалинським. Див.: Профессиональная деятельность юриста. Введение в специальность. — М., 1997. — С.40–44.

мативними актами. Юридична практика виконує інтегруючу роль в правовій системі, вона зв'язує в єдине ціле нормативно-правові і індивідуально-правові приписи, суб'єктивні права і юридичні обов'язки, правові ідеї і практичні рішення. Юридична практика сприяє цілеспрямованим юридичним змінам суспільного життя за допомогою прийняття нових або зміни існуючих нормативних приписів, їх тлумачення і конкретизації, використання і застосування.

Юридична практика характеризується такими рисами:

1. Вона є *видом соціальної діяльності*. Соціальна діяльність як більш узагальнююче поняття є способом організації та існування соціального організму, в процесі чого, шляхом перетворення та споживання оточуючого світу, відбувається задоволення життєвих потреб та інтересів соціальних суб'єктів. Різноманітність суспільних потреб та інтересів обумовлена багаторівневою структурою і неоднорідним складом суспільства, передбачає різноманітність засобів та дій, які б задовольняли соціальний інтерес. Тому, разом з юридичною, виділяють економічну, політичну, організаційно-управлінську, культурну та інші види соціальної діяльності.

Юридичній практиці, як будь-якій соціальній діяльності, притаманні такі ознаки, як предметність, упорядкованість, цілеспрямованість, системність, планомірність, самоорганізованість та інші.¹ У той же час, реалізуючись у сфері правового регулювання, юридична практика набуває цілого ряду ознак, які дозволяють виокремити її серед інших видів соціальної діяльності.

2. Юридична практика має *конкретно-історичний характер*. Так, професійна діяльність римських юристів складалася з трьох основних видів роботи: *causa* — вироблення найкращих формул для різних юридичних актів (договорів, заповітів тощо); *respon-*

¹ Див., напр.: Фофанов В.П. Социальная деятельность как система. — Новосибирск, 1981.

der — відповідей на запитання приватних осіб з приводу різних юридичних сумнівів; ager — надання порад щодо подання позовів та процесуального ведення справи. Одночасно з розвитком практики розвивалася і римська юридична освіта, основним методом якої було практичне навчання шляхом участі в юридичних процесах. З ускладненням законодавства виділяється такий напрям юридичної роботи, як консультування, роз'яснення текстів законодавчих актів. З часом римські юристи почали осмислювати питання юридичної практики на теоретичному рівні, закладали основи юридичної науки (юриспруденції).

Юридична діяльність виникає разом з виникненням права і держави, залежить від них в своїй еволюції, слугує дієвим засобом впливу на всю систему суспільних відносин. На зміст юридичної практики суттєво впливають зміни в сутності права і держави, формі держави, функціях держави і права, структурних елементах правової системи.

3. Юридична практика здійснюється у правовому середовищі, яке включає всі елементи, пов'язані з генезисом права, впливом правових норм на суспільні відносини, на життєдіяльність людей в державно-правовій сфері. Правове середовище — це системне утворення, основною ланкою якого є людина, її соціально-правова активність спрямована на сприйняття і реалізацію правових установлень. Склад правового середовища включає нормативний блок: право, форми його зовнішньої об'єктивації, загальні і спеціальні правові статуси, суб'єктивні права, свободи і юридичні обов'язки; функціональний блок: юридичну практику, правові стани (стан законності, правопорядку, правової культури, правової активності громадян і посадових осіб); систему ідеологічного правового впливу і державно-правового забезпечення в сфері дії права. Дії індивідів, колективів людей щодо використання ними прав і свобод, виконання покладених на них обов'язків приводять до утворення цілісної системи правових зв'язків і відносин, які в свою

чергу об'єднують інші елементи правового середовища в єдиний, взаємодіючий механізм.

4. Юридична практика *здійснюється професіоналами-юристами*, які володіють спеціальними правовими знаннями і термінологією юридичного спілкування, кваліфіковано застосовують норми права, мають значний досвід юридичної практики. В якості її основних суб'єктів виступають державні установи, організації, але в той же час вона може реалізовуватися і недержавними структурами.

5. Юридична практика — це *нормативно схвалена, позитивна діяльність*. Вона чітко регламентується нормативними актами, які закріплюють компетенцію суб'єктів і правовий статус учасників юридичного процесу, межі здійснення ними своїх повноважень, перелік можливих засобів і прийомів юридичної діяльності, шляхи досягнення поставлених цілей, способи закріплення й оформлення отриманих результатів. Процесуальним законодавством детально врегульована юридична процедура. Існують окремі закони про діяльність і функції судових органів, органів прокуратури, адвокатури, міліції, нотаріату, служби безпеки. Крім правових норм, діяльність юристів регулюється також корпоративними нормами (наприклад, статутами громадських об'єднань юристів) і нормами моралі (наприклад, кодексами професійної етики).

6. Юридичній практиці притаманна *соціально-перетворююча, регулятивна спрямованість*, вона виступає важливим засобом вирішення соціальних конфліктів, суперечностей між учасниками правових відносин. Конфліктні ситуації заважають суб'єктам реалізовувати свої права, отримувати соціальні блага, задовольняти життєві інтереси. У процесі юридичної роботи конкретизуються межі можливої і необхідної поведінки суб'єктів, встановлюються гарантії від протиправного втручання з боку інших суб'єктів, відбувається притягнення винних осіб до юридичної відповідальності.

7. Юридична практика *спрямована на організацію роботи і життєдіяльності суспільства*. Юристи

беруть участь в розробці і прийнятті нормативних актів, які регламентують правовий статус значної частини населення; вирішують юридичні справи, застосовують норми права до конкретних суб'єктів правових відносин. Нотаріальне посвідчення договору, реєстрація шлюбу, поділ майна, купівля-продаж квартири, стягнення аліментів, складання заповіту, призначення пенсії та багато інших життєво важливих ситуацій потребують участі «третьої», не зацікавленої в справі, сторони, роль якої виконують юридичні установи або окремі спеціалісти-юристи.

Вище перераховані риси юридичної практики дозволяють розглядати її в якості особливого виду соціальної діяльності, самостійного елемента правової системи, відмінного від суміжних правових явищ і процесів.

§ 2. Структура юридичної практики

Структура юридичної практики — це її побудова, розташування основних елементів, які забезпечують її цілісність, збереження властивостей і функцій. Системний підхід у дослідженні юридичної практики дозволяє розглянути її не тільки як процес, а й як сукупність складових елементів статичного та динамічного походження.

Серед структурних елементів юридичної практики виділяють суб'єкт, об'єкт, юридичні дії і операції, засоби, способи, методи (технологію) та результати юридичної практики.

Одним із центральних, інтегруючих елементів юридичної практики є її *суб'єкт*, природа якого може розглядатися в організаційно-структурному та особистісному аспектах.

В *організаційно-структурному* плані в якості суб'єктів юридичної практики виступають професійні юристи, їх об'єднання й організації як державного, так і недержавного характеру, з чітко визначеним

правовим статусом, наділені компетенцією приймати юридично значущі рішення і виконувати публічні завдання та функції. Органи та установи юридичного профілю створюються і діють на основі Конституції, законів, інших нормативно-правових актів, статутів, якими визначаються цілі, завдання та основні напрями їхньої діяльності.

Особистісний підхід передбачає наявність професійно-правових, соціально-психологічних, моральних та інших властивостей у робітників установ юридичного профілю. Законотворчість, застосування і тлумачення норм права та інші види юридичної практики потребують відповідних правових знань, високого рівня загальної і правової культури, досвіду роботи, вміння вирішувати соціальні конфлікти, додержання моральних принципів, норм службового етикету. Крім того, юристи повинні мати й іншу спеціальну підготовку і професійно орієнтуватися в питаннях економіки, фінансів, бухгалтерії, екології, знати сучасні методи управління і господарювання.

Об'єкт юридичної практики — це те, на що спрямована юридична діяльність, тобто численні і різноманітні суспільні відносини. Оскільки основна мета юридичної практики — перетворення, закріплення, охорона, відновлення відносин між людьми, то ці відносини, включені до конкретного юридичного процесу, є первинним, безпосереднім об'єктом. Але у зв'язку з тим, що люди вступають у взаємні відносини з метою задоволення своїх потреб (кожна з яких предметна і конкретна), необхідно виокремлювати вторинні об'єкти практики, а саме: предмети об'єктивної та суб'єктивної реальності, процеси, стани природного середовища, матеріальні і нематеріальні блага. Це можуть бути, наприклад, юридичні документи, правовий статус суб'єктів права, правосвідомість, дії суб'єктів права, щодо яких здійснюється правовий вплив.

Динамічну, активну сторону юридичної практики складають юридичні дії та операції. *Юридичні дії* — це виражені зовні, соціально-перетворюючі акти

суб'єктів, які тягнуть певні юридичні наслідки. Юридичні дії складають основу юридичної практики і вимагають наявності спеціальних знань, навичок, професіоналізму. Найважливішими юридичними діями є: *складання юридичних документів* (позов до суду, договір, протест прокурора, протокол про адміністративне правопорушення та ін.); *виступи в юридичних установах* (наприклад, виступ в якості захисника або обвинувача, експерта, представника юридичної особи та ін.); *юридичне консультування* (надання порад, рекомендацій, визначення перспектив розгляду юридичної справи тощо); *тлумачення текстів юридичних документів* (уясування їх істинного змісту, роз'яснення термінів, словосполучень, теоретичних конструкцій, конкретизація вимог правових норм); *правове виховання і пропаганда правових знань* (виступи з лекціями перед населенням, правова агітація, відповіді на юридичні питання в засобах масової інформації) та ін.

Сукупність пов'язаних між собою дій, об'єднаних загальною чи локальною метою і спрямованих на вирішення відносно відокремленого в межах юридичного процесу завдання, складає юридичну операцію. Так, розгляд і вирішення юридичної справи передбачають цілий комплекс юридично значущих дій — операцій: аналіз фактичних обставин і юридичну кваліфікацію справи, тлумачення норм права, які застосовуються в даному випадку, обґрунтування і винесення рішення, доведення його до відома зацікавлених суб'єктів тощо.

Із змістовної сторони юридичні дії та операції бувають правотворчими, правотлумачними, правореалізуючими, правозастосовними та ін. За способом здійснення розрізняють: гносеологічні дії (спрямовані на отримання знань про реальну дійсність); соціально-комунікативні дії (власно-комунікативні та організуючі); реально-перетворюючі та інші дії. Поділ норм права на матеріальні і процесуальні дає підстави для виокремлення матеріальних і процесуальних дій.

Серед останніх можна виділяти групи слідчих, судових та інших дій. Дії та операції можуть здійснюватися безпосередньо суб'єктом або за його дорученням іншим компетентним органом. Значна частина юридичних дій та операцій реалізується за допомогою анакових систем — усних та письмових.

Засоби юридичної практики — це предмети (явища, процеси), за допомогою яких забезпечується досягнення мети, отримання необхідного результату. Прикладами засобів є норми права, правові категорії, юридична техніка. Вони застосовуються при здійсненні юридичних дій та операцій, прийнятті та оформленні рішень, вивченні матеріалів юридичної практики, дослідженні конкретних соціальних ситуацій, для задоволення інших потреб та інтересів в юридичній діяльності. Ці предмети виступають також як засоби збору та обробки інформації, засоби захисту чи охорони (аудио-, відеотехніка, речові докази, зброя тощо). Вибір засобів детермінований видом юридичної практики. Окремі з них мають статус, закріплений нормативними актами, є обов'язковими для використання в певних ситуаціях (наприклад, застосування звукозапису і відеозапису під час досудового і судового слідства регламентується Кримінально-процесуальним кодексом України). Значна кількість засобів юридичної діяльності розробляється юридичною наукою (наприклад, правові категорії, засоби законодавчої техніки, правила тлумачення норм права розробляються теорією держави і права) і сприймається юридичною практикою. Усе більш широке використання отримують комп'ютерні засоби юридичної діяльності, які дозволяють значно підвищити інформаційний рівень суб'єктів, оперативно орієнтуватися в законодавчій базі і практиці вирішення юридичних справ.

Засоби юридичної роботи поділяють на спеціально-юридичні та технічні; матеріальні та інтелектуальні; прості та складні; усні та письмові; імперативні та диспозитивні. У своїй сукупності вони складають

важливий компонент змісту законотворчої, інтерпретаційної, правозастосовної, контрольної техніки.

В якості самостійних елементів структури юридичної практики виступають способи здійснення дій та операцій. *Спосіб* — це конкретний шлях досягнення поставленої мети (результату) за допомогою конкретних засобів і за наявності певних умов юридичної діяльності. Способи можуть бути обов'язковими і рекомендаційними; буденними і науковими; забороняючими і стимулюючими; таємними і гласними; індивідуальними і колективними. Система способів юридичної практики складає *юридичну тактику* (законодавчу, контрольно-наглядову, слідчу, судову та ін.). Способи і прийоми, які використовуються для досягнення юридично значущого результату, є характеристикою *методу здійснення юридичної практики*.

Сукупність засобів, способів і методів є важливою частиною *технології юридичної практики*. Їх коло, характер застосування, результативність обумовлені природою діяльності, завданнями, які поставлені перед суб'єктами, а також конкретними умовами, в яких вона відбувається. Засоби і способи, які обираються, повинні бути достатніми для досягнення поставленої мети. Порушення цієї рівноваги приводить до порушень законності, зниження ефективності юридичної діяльності.

Результат юридичної практики — це підсумок відповідних дій, операцій суб'єктів та учасників юридичної діяльності, досягнення поставлених цілей. Цілі — важливий системоутворюючий фактор юридичної практики; вони об'єднують, організують, упорядковують, надають спрямованості різним елементам і процесам юридичної практики. У структурі юридичної практики існують кілька видів цілей (перспективні, найближчі, проміжні; основні і другорядні). Тому завданням суб'єктів є забезпечення узгодженості цілей різних видів і рівней, і, передусім, цілей правових норм з цілями конкретних суб'єктів діяльності, цілей суб'єктів з цілями учасників.

Починаючи з ідеального (формального) передбачення результату, юридична діяльність закінчується отриманням фактичного результату. Залежно від ступеня їх відповідності вирішується питання про досягнення суб'єктом поставленої мети, про ефективність його дій, використаних методів і засобів. Відхилення між наслідками і метою-завданням можуть бути як позитивними (в разі досягнення додаткових позитивних результатів, не передбачених первинними цілями), так і негативними (недовиконання ідеальної і формальної програми юридичних дій).

Причин тому декілька: по-перше, протиріччя між суб'єктивними і об'єктивними факторами в процесі здійснення юридичної діяльності; по-друге, розбіжності інтересів і цілей суб'єктів і учасників юридичної діяльності; по-третє, недосяжність мети в силу її неправового або ілюзорного характеру (наприклад, коли будь-які проблеми намагаються вирішити тільки шляхом прийняття нових законів); по-четверте, відсутність на даний момент економічних та інших ресурсів, необхідних для вирішення поставленого завдання; по-п'яте, недобросовісність або небажання досягати мети (за умов наявності всіх потрібних для цього засобів) з боку самих суб'єктів і учасників юридичної діяльності.

Охарактеризовані вище статичні та динамічні елементи юридичної практики дозволяють сприймати й аналізувати її як цілісне системне правове явище.

§ 3. Види юридичної практики

Юридична практика — різноаспектне явище. За основу класифікації її видів можна взяти кілька критеріїв:

1. За суб'єктами здійснення юридичної практики або спеціальностями, які склалися в межах юридичної професії, виділяють:

• *суддівську практику* — із змістовної сторони діяльність судді включає насамперед дії, пов'язані з

розглядом юридичних справ і прийняттям по них рішень — вивчення матеріалів справи, витребування документів, що стосуються справи, призначення експертиз, організація і проведення судового засідання, заслуховування сторін юридичного процесу та їх представників, підготовка та винесення рішення по справі, забезпечення його виконання. Крім того, вона охоплює дії, не пов'язані з розглядом конкретної справи — здійснення прийому громадян, узагальнення судової практики, роз'яснення змісту правових норм, внесення подання про усунення порушень закону та умов, що сприяли вчиненню правопорушень, надання допомоги в межах своїх повноважень іншим судовим органам у питаннях правильного застосування законодавства, координація їх роботи тощо;

• *прокурорську практику* — її основним завданням є здійснення контрольних-наглядових функцій, які сприяють забезпеченню верховенства правового закону, зміцненню правопорядку і захисту суспільних відносин від протиправних посягань. Органами прокуратури здійснюється нагляд за додержанням законів різними суб'єктами: державними органами (Кабінет Міністрів, міністерства, правоохоронні органи), посадовими особами, органами місцевого самоврядування, громадськими організаціями, політичними партіями, громадянами. Прокурор виконує різні види робіт: вивчає матеріали конкретних справ, які знаходяться у провадженні органів дізнання та попереднього слідства, підписує обвинувачувальні висновки, здійснює особистий прийом громадян, розглядає скарги та пропозиції, вимагає для перевірки документи і матеріали, відвідує державні установи, організації, підприємства; видає розпорядження щодо усунення порушень закону, узагальнює результати роботи правоохоронних органів тощо. Прокурор виступає в якості учасника судового процесу, підтримує державне обвинувачення при розгляді справ у судах;

• *слідчу практику* — представляє собою діяльність працівників органів слідства як спеціалізованих під-

розділів, утворених в системі органів Служби безпеки, Міністерства внутрішніх справ, прокуратури, податкової міліції. Вони розслідують і розкривають злочини, здійснюють досудову підготовку матеріалів;

• *адвокатську практику* — вона покликана сприяти захисту прав, свобод і законних інтересів громадян та юридичних осіб. Основними видами юридичної допомоги є надання консультацій та роз'яснень з юридичних питань, складання за дорученням клієнтів юридичних документів, представництво інтересів у процесі дізнання та досудового слідства, у суді та інших державних органах, правове забезпечення організації і діяльності підприємств, організацій, установ, усні та письмові довідки щодо законодавства;

• *нотаріальну практику*, яка забезпечує виконання посвідчувально-реєстраційної функції під час вирішення юридичних справ. Основне завдання нотаріусів — перевірка справжності документів, фактів, дій, засвідчення їх реальності та надання їм юридичної сили. Перелік нотаріальних дій, які можуть вчинятися нотаріусами, включає: посвідчення угод (договорів, заповітів, шлюбних контрактів та ін.); вжиття заходів щодо охорони спадкового майна; накладання заборон на відчуження жилих будинків, квартир, іншого нерухомого майна; засвідчення вірності копій документів; посвідчення факту, що громадянин є живим, або факту перебування громадянина в певному місці; прийняття у депозит грошових сум та цінних паперів, документів на зберігання; вчинення виконавчих написів, протестів векселів; видача свідоцтв про право власності на частку в спільному майні подружжя тощо;

• *юридичну консультативну практику* — її основною функцією є правове забезпечення різноманітних форм та методів діяльності тієї організаційної структури, яка користується правовими послугами юрисконсульта. Робота юридичного консультанта на підприємстві тісно пов'язана з господарсько-виробничими відносинами і включає: підготовку проектів документів, їх візування; представлення та захист інтересів підприємства у судах, інших органах під час розгляду

правових питань і спорів; організацію позовної і претензійної роботи; сприяння додержанню законності у реалізації прав трудового колективу, участь у підготовці колективного договору, надання правової допомоги працівникам підприємства; забезпечення правильного застосування норм трудового, житлового, пенсійного, екологічного, іншого законодавства тощо.

2. За видами юридичних дій, які складають основу юридичної практики, можна виокремити:

- *юридичне консультування* (роз'яснення змісту правових норм, незрозумілих для суб'єкта права питань щодо реалізації його прав і обов'язків; оцінка ситуації, в якій перебуває суб'єкт права; пропонування правомірних варіантів вирішення юридичної справи);

- *складання юридичних документів* (позовів, заяв, скарг, договорів, контрактів, проектів нормативних актів, актів застосування норм права);

- *виступи в юридичних установах* (підтримка державного обвинувачення, захист інтересів громадян та організацій у судових органах);

- *тлумачення текстів юридичних документів* (достовірне встановлення змісту і обсягу правил, встановлених в нормативних та індивідуальних правових приписах);

- *пропаганду правових знань і правове виховання* (організація і проведення роботи, пов'язаної з підвищенням рівня правосвідомості і правової культури громадян).

3. За кількістю суб'єктів, які виконують юридичну роботу, існують:

- індивідуальна (одноособова) практика;

- колегіальна (колективна) практика.

4. Залежно від того, яка сфера суспільного життя опосередковується юридичною діяльністю, розрізняють юридичну практику:

- в сфері економіки;

- в сфері політики;

- в соціальній сфері;

- в сфері екології;

- в культурній сфері;
- в сфері освіти, науки та ін.

5. За змістом інтелектуальної роботи є:

- організаційна;
- координаційна;
- реєстраційна;
- комунікативна;
- пошукова та інша юридична практика.

§ 4. Функції юридичної практики

Функції юридичної практики — це відносно самостійні напрямки її впливу на об'єктивну і суб'єктивну реальність, в яких проявляється її природа, сутність і соціальне призначення. Функції безпосередньо пов'язані із завданнями і цілями, які стоять перед юридичною діяльністю. У функціях конкретизуються окремі сторони і властивості юридичної практики, її зміст і форми. У них проявляються владна природа, конструктивний характер юридичної практики, її здатність об'єднувати всі елементи правової системи, формувати нормативну базу цієї системи, пояснювати юридичні приписи, забезпечувати реалізацію прав і обов'язків, контроль за їх здійсненням. Функції юридичної практики об'єктивно обумовлені конкретно-історичними факторами розвитку суспільства, його економічною, соціальною і політичною структурою, рівнем культури тощо.

Юридична практика — багатофункціональне явище. Її функції можна поділити на дві великі групи — загальносоціальні і спеціально-юридичні.

Загальносоціальні функції предметно розкривають управлінську природу юридичної практики, відображають її вплив на економічні, політичні, соціальні, культурні та інші суспільні відносини. Найбільш значущими серед них є: економічна, політична, соціальна, виховна.

Спеціально-юридичні функції — це основні напрямки впливу на суспільні відносини, в яких роз-

кривається зміст юридичної практики та відбувається досягнення наміченого юридичного результату. До них відносять:

- *реєстраційно-посвідчувальну функцію* — юридичне закріплення існуючих суспільних відносин, конкретних соціальних ситуацій, посвідчення договорів, угод, фактів, які мають юридичне значення, офіційна реєстрація документів, засвідчення їх достовірності і т.ін.;

- *правореалізуючу функцію* — забезпечення умов для використання суб'єктами своїх прав, виконання обов'язків, дотримання встановлених нормами права заборон;

- *правовідновлюючу функцію* — розробка і закріплення в законодавстві мір захисту, скасування незаконних рішень і юридичних актів, фактичне і юридичне поновлення порушеного правопорядку, правових відносин, суб'єктивних прав;

- *правоконкретизуючу функцію* — перетворення абстрактного змісту юридичного акта (нормативного, правозастосовного, інтерпретаційного, розпорядчого та ін.) на більш конкретний рівень шляхом обмеження понять, які містяться в даних актах;

- *правороз'яснювальну функцію* — пояснення змісту юридичних документів, умов набуття ними чинності, поширення їх дії на певне коло суб'єктів і відповідну територію;

- *карну функцію* — застосування до конкретних осіб (організацій) мір примусового впливу, пов'язаних з позбавленнями матеріального, особистого чи організаційного характеру;

- *превентивну функцію* — загальносоціальне та індивідуальне попередження правопорушень, яке здійснюється за допомогою законотворчих, правозастосовних, контрольних, установчих, розпорядчих, організаційно-управлінських та інших засобів і заходів;

- *виховну функцію* — сприяння підвищенню рівня правової свідомості і правової культури громадян і суспільства в цілому, заохочення правової активності, забезпечення населення юридичними знаннями;

• дослідницьку функцію — виявлення й аналіз закономірностей функціонування державно-правової дійсності, прогнозування тенденцій її подальшого розвитку, розробка рекомендацій щодо удосконалення окремих елементів правової системи, ефективності правового регулювання.

Кожна з наведених функцій юридичної практики охарактеризована лише в загальних рисах і наповнюється змістовно практичними діями у межах конкретної юридичної спеціальності, конкретного виду юридичної роботи.

§ 5. Форма юридичної практики

Форма юридичної практики дає можливість продемонструвати способи організації, існування і зовнішнього виразу її змісту. Доцільно виокремлювати внутрішню і зовнішню форми юридичної практики.

Внутрішня форма — це способи організації і зв'язку елементів змісту юридичної практики, які знаходять свій вираз в процесуальній (процедурно-організаційній) формі діяльності.

Питання про поняття і зміст процесуальної форми в юридичній літературі вирішується неоднозначно. Існує вузьке її розуміння як сукупності умов, встановлених процесуальним законом, для здійснення органами слідства, прокуратури і суду дій, необхідних для вирішення кримінальних справ; як врегульованого законом порядку діяльності суду та інших осіб, які беруть участь в процесі¹. При широкому підході під процесуальною формою розуміють специфіку системи нормативних основ процесуальної діяльності, яка виражається в особливостях суб'єктивних прав

¹ Див.: Строгович М.С. Курс советского уголовного процесса. — М., 1968. — С.51; Якуб М.Л. Процессуальная форма в советском уголовном праве. — М., 1981. — С.9; Советское гражданское процессуальное право. — М., 1964. — С.12 та ін.

і обов'язків її учасників, режиму, розпорядку діяльності, процедури видання та реалізації процесуальних актів¹; встановлені процесуальним законодавством і засновані на принципах процесуального права правила процедури, виконання яких приводить до точного і раціонального досягнення цілей процесуальної діяльності².

Найбільш оптимальним уявляється визначення *процесуальної форми як сукупності однорідних процедурних вимог, які пред'являються до дій учасників юридичної діяльності, і спрямованих на досягнення юридично значущого результату*³. Ці вимоги об'єднують різні властивості і сторони юридичної діяльності в єдине ціле.

Існування процесуальної форми юридичної діяльності обумовлене об'єктивними факторами. В основі юридичної практики — багаторазова повторюваність певних юридичних дій і операцій, прийомів і способів їх здійснення, їх стабільність і навіть стереотипність при наявності відповідних суспільних відносин і передумов.

Процесуальна форма визначає:

— завдання, цілі, принципи, функції окремих видів юридичної діяльності;

— коло суб'єктів і учасників юридичної практики, обсяг їх прав і обов'язків, умови участі в юридичному процесі (наприклад, процесуальний статус осіб та організацій, які беруть участь в розгляді цивільних і кримінальних справ, регламентований Цивільним процесуальним і Кримінально-процесуальним кодексами України);

— зміст і характер дій і операцій суб'єктів і учасників юридичної практики (так, обвинувачений має пра-

¹ Див.: Галаган И.А., Глебов В.П. Процессуальные нормы и отношения в советском праве. — Воронеж, 1985. — С.61.

² Див.: Лукьянова Е.Г. Теория процессуального права. — М., 2003. — С.102.

³ Див.: Юридическая процессуальная форма: теория и практика/ Под ред. П.Е.Недбайло и В.М.Горшенева. — М., 1976. — С.13.

но на дії, передбачені ст. 43 Кримінально-процесуального кодексу України, захисник — на дії, передбачені ст. 48 цього ж Кодексу). Відокремлені у часі групи дій, які поетапно і послідовно розкривають зміст практики, утворюють *процесуальні стадії* — один з важливих структурних елементів процесуальної форми;

— предметний характер юридичних дій, який пов'язаний з необхідністю вирізнити *процесуальні провадження*;

— перелік засобів і способів юридичної практики, оптимальних шляхів їх використання, порядок здійснення з ними відповідних операцій (наприклад, вирок суду згідно зі ст. 323 КПК повинен засновуватися тільки на фактах, встановлених і доведених певними засобами і способами, встановленими кримінально-процесуальним законом, тобто в судовому засіданні за допомогою показань свідків, потерпілих, підсудних, висновків експертів);

— процесуальні гарантії, які дозволяють забезпечувати права і законні інтереси суб'єктів і учасників юридичної практики є складовою *процесуального режиму*;

— строки і час здійснення юридичних дій і операцій;

— систему процесуальних актів, в яких закріплюються результати юридичної практики, їх структуру та вимоги, яким вони повинні відповідати;

— порядок оскарження дій суб'єктів юридичної практики та винесених ними рішень, офіційних актів-документів;

— умови і процедуру виконання прийнятих рішень, контроль за їх реалізацією.

Деякі види юридичної практики (судова, слідча) мають розвинуту внутрішню форму, інші (координуюча, інтерпретаційна, конкретизуюча) — спрощену. Але в будь-якому випадку ця форма є атрибутом юридичної практики, який забезпечує упорядкованість, стабільність, доцільність і чітку її спрямованість на досягнення певного результату.

У літературі існує класифікація процедурно-процесуальних форм за різними критеріями. Так, залежно від *ступеня їх розвиненості* виділяють: а) прості (коли відсутня докладна регламентація дій суб'єктів і учасників, наприклад, при посвідченні нотаріусом довіреностей або деяких видів договорів) і б) складні форми (коли передбачена чітка і детальна регламентація всіх сторін діяльності, наприклад, в законотворчому процесі або в кримінальному судочинстві).

Існують також інші класифікації:

за сферою охоплення правових відносин виділяють: а) процесуальні форми індивідуального типу (створені для правових відносин певного типу, наприклад, реєстрації шлюбу), б) галузевого типу (виробництво по трудових спорах), в) загальноправового типу (законотворчий процес);

за характером юридичної практики: законотворчу, оперативно-виконавчу, правоохоронну та ін.;

за галузевою належністю норм, які закріплюють процесуальні вимоги: форми, опосередковані конституційним, адміністративним, фінансовим, кримінально-процесуальним, цивільним процесуальним та іншими галузями права;

за суб'єктами юридичної практики: судову, прокурорську, слідчу, адвокатську, нотаріальну та ін.

Зовнішня форма юридичної практики — це способи існування і виразу зовні її змісту. До такої форми відносять численні і різноманітні юридичні акти-документи як нормативного, так і ненормативного характеру (законодавчі і підзаконні нормативні акти, акти застосування і реалізації норм права, інтерпретаційні акти тощо)¹.

¹ У літературі юридичні акти часто ототожнюються з їх різновидом — правовими актами. Див, напр., про правові акти-документи: Тихомиров Ю.А., Котелевская И.В. Правовые акты: Учебно-практическое и справочное пособие. — М., 1999. — С.17–22; Конституция, закон, подзаконный акт. — М., 1994; Васильев Р.Ф. Правовые акты органов управления. — М., 1980 та ін.

Юридичним актам притаманні спільні риси: це офіційні, письмові документи, які приймаються компетентними органами (посадовими особами); мають владний характер; закріплюють в документальній формі юридичні дії, операції, використані способи і засоби, результати діяльності; породжують юридично-значущі наслідки. Це специфічні знакові системи, які роблять доступними прийняті рішення. У них знаходять відображення всі основні елементи змісту і внутрішньої процесуальної форми юридичної діяльності.

Разом з тим юридичні акти мають і суттєві відмінності, обумовлені специфікою того чи іншого виду юридичної діяльності. Так, *нормативні акти* виступають в якості джерела права; містять норми права, змінюють чи скасовують дію вже існуючих норм; адресуються неперсоніфікованим суб'єктам; регламентують певне коло суспільних відносин; багаторазово застосовуються до передбачених нормою типових ситуацій.

Акти застосування норм права зв'язані з конкретним казусом, життєвою ситуацією, мають персоніфікований (за учасниками, юридичними фактами, наслідками та ін.) характер; забезпечують індивідуальну регламентацію (закріплення, охорону) суспільних відносин.

Інтерпретаційні акти, закріплюючи результати з'ясування і роз'яснення норм права, діють разом з нормативними актами, зміст яких вони тлумачать; адресуються суб'єктам, які застосовують норми права; не містять нових норм права і не змінюють зміст правового регулювання.

Крім актів правотлумачення і правозастосування до юридичних актів відносять праводелегуючі, правохвалюючі, контрольні, наглядові акти, акти ратифікації, вето, запити, подання, інформаційні та консультативні акти та ін. Юридичні акти ненормативного характеру по відношенню до правових нормативних актів визнаються вторинними, допоміжними. Вони

виконують процедурні, конкретизуючі, індивідуалізуючі функції, функції означення умов, строків, характеру дії нормативних актів, функції оперативного управління тощо.¹

Однією з тенденцій розвитку зовнішньої форми є поширення типових і зразкових актів-документів, що свідчить про процес уніфікації і стандартизації ділових документів.

Форма і зміст юридичної практики тісно взаємопов'язані. Так, зусилля суб'єктів юридичної практики щодо досягнення запланованого результату можуть виявитися марними, якщо недостатньо розроблена процедура прийняття і виконання рішень. А порушення процедурних вимог і неправильне оформлення юридичних актів є підставою для скасування прийнятих рішень і визнання недійсними юридичних дій і наслідків.

Суб'єкти юридичної практики повинні дотримуватися вимог, які пред'являються до офіційного тексту юридичного документа.² Це стосується, насамперед, реквізитів, структури, мови і стилю викладення юридичних документів.

Реквізити юридичного акта містять найменування акта, час і місце його прийняття, найменування суб'єкта, який склав документ, зміст питань, що розв'язуються, підписи і т.п.

Структура юридичного документа включає вступ і основну частину. Вступ (преамбула) закріплює мету, завдання, предмет регулювання. В основній частині

---

¹ Див.: Цвік М. Про систему юридичних актів // Вісник Академії правових наук України. — 2003. — №4(31). — С.19.

² Вимоги до юридичних документів закріплюються нормативними актами. Напр.: Цивільним процесуальним кодексом України, Кримінально-процесуальним кодексом України (до судових рішень і вироків), Законом України «Про прокуратуру» (до протестів, подань, приписів, постанов прокурора).

містяться нормативні або індивідуальні правила поведінки певних суб'єктів. Об'ємний, складний документ поділяється на розділи, глави, статті, абзаци тощо.

При написанні текстів юридичних документів використовуються *особлива мова, стиль, юридична термінологія, прийоми і способи викладення змісту*¹, що потребує від юриста-професіонала відповідних знань і навичок. Мова безпосередньо не впливає на зміст юридичних документів, але ступінь їх досконалості, точність, ясність значною мірою залежать від мови, якою вони написані, від рівня розвитку мовних норм. Невдалі формулювання, неточні вживання термінів, невірні посилання та інші термінологічні помилки породжують додаткові питання, суперечки, необхідність тлумачення. В юриспруденції неточна передача змісту або помилка можуть спричинити серйозні наслідки. Багатозначність виразу, граматична помилка, інколи описка в даті чи імені можуть призвести до помилок у правозастосуванні, що відбивається на долі людей, на діяльності установ, організацій.

Стиль юридичних документів характеризується особливими нормами, певною сукупністю мовних засобів. З одного боку, стилістична норма юридичної мови перебуває під впливом нормативності самого права, з іншого — вона не може відступати від норм літературної мови, від її лексичних та граматичних норм.

Юридична мова відрізняється своїм офіційним формалізованим характером, логічністю, навмисною стриманістю, максимальною точністю, ясністю і простотою формулювання юридичних приписів, завер-

---

¹ Див. докладніше про вимоги до мови і стилю нормативних актів: Язык закона. — М., 1990; про використання юридичної термінології в текстах праводілової сфери: Корж А.В. Ділова українська мова для юристів. — К., 2002. — С.80–100.

шеністю і послідовністю викладення, лаконічністю вираженої думки. На відміну від загальноновживаних або спеціально-наукових термінів, юридичні терміни мають особливий сенс, зміст і обсяг, тому що позначають юридичні поняття, які, в свою чергу, виражають природу, структуру і зміст права, юридичних конструкцій. Правильне використання юридичної термінології передбачає необхідність для позначення одних і тих самих правових понять застосовувати тривалий час єдині терміни, що отримали визнання як в юридичній науці, так і в юридичній практиці. В юридичній мові неприпустимі розриви думок, внутрішні суперечності, тавтологія, лексична та смислова абсурдність, використання слів у переносному значенні. Юридичні документи, написані або надруковані в офіційно-діловому стилі, не повинні містити підчисток, дописок, закреслених слів, виправлень, скорочених назв. Вони складаються з урахуванням норм орфографії, пунктуації та граматики.

Культура мови при написанні текстів документів, знання загального діловодства і особливостей юридичних документів забезпечують ефективність юридичної роботи, досягнення поставлених нею цілей, свідчать про професіоналізм і освіченість юристів.

§ 6. Юридичний процес як комплексна система

Теорія юридичного процесу покликана уніфікувати і узагальнити всі види юридичної практики як комплексної системи, дати інтегративну картину понятійного апарату процесуальної юридичної науки. **Юридичний процес** — це сукупність правових дій уповноважених органів, посадових осіб, а також інших зацікавлених суб'єктів права, які спрямовані на вирішення юридичних справ, породжують юридичні наслідки, регулюються процесуальними нормами, резуль-

тати яких закріплюються у відповідних юридичних актах — офіційних документах¹.

Ознаки юридичного процесу наступні:

1. Юридичний процес — це *розгляд (вирішення) певної юридичної справи*: правопорушення, спору про право, скарги та ін. Юридична справа — це передбачена нормами чинного законодавства конкретна життєва обставина, яка розглядається і вирішується на підставі закону компетентним суб'єктом і породжує певні юридичні наслідки.² Юридична значущість таких життєвих обставин полягає в тому, що вони закріплені законом і потребують відповідної юридичної кваліфікації. Так, передбачені кримінальним законом злочини — суспільно небезпечні винні діяння (дії чи бездіяльність), скоєні суб'єктом злочину, тягнуть за собою застосування мір кримінального покарання. У разі невиконання (неналежного виконання) цивільно-правових зобов'язань настають правові наслідки, встановлені договором або законом, зокрема: припинення зобов'язання або зміна його умов, розірвання договору, сплата неустойки, відшкодування збитків та моральної шкоди. Незаконні рішення, дії чи бездіяльність органів державної влади, місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб при здійсненні ними своїх повноважень є підставою для реалізації громадянами права на відшкодування за рахунок держави чи органів місцевого самоврядування матеріальної та моральної шкоди.

2. Юридичний процес — це правова форма діяльності *уповноважених на те органів та посадових осіб*. Конкретний склад, обсяг повноважень кожного з учасників процесу чітко закріплюється законодав-

¹ Таке широке поняття юридичного процесу було запропоноване проф. Горшеньовим В.М. Див.: Юридическая процессуальная форма / Под ред. П.Е.Недбайло, В.М.Горшенева. — М., 1976; Теория юридического процесса / Под ред. В.М. Горшенева. — Х., 1985 та ін.

² Теорія держави і права: Навч. посіб. / За заг. ред. В.В.Копейчикова. — К., 2002. — С.267.

ством, в якому вказано, хто може бути суб'єктом процесу, що він повинен робити і яким чином здійснювати свої посадові (службові) функції. Наприклад, ст.124 Конституції України закріплює, що правосуддя здійснюється тільки судами. Делегування функцій судів, а також привласнення цих функцій іншими органами чи посадовими особами не допускаються. Змістовну сторону діяльності судді складає розгляд кримінальних, цивільних, адміністративних справ і прийняття по них законних і справедливих рішень. Суддя організовує і спрямовує весь процес розгляду справи. Від загальної психологічної атмосфери, яку формує суддя, його професіоналізму залежить ефективність виконання функцій і іншими учасниками процесу (адвокатом, прокурором, представником слідства), нормальний рух і закінчення справи, яка розглядається. У законодавстві передбачено і коло суб'єктів, уповноважених проводити дізнання і досудове слідство (ст. 101, 102 Кримінально-процесуального кодексу України), підтримувати державне обвинувачення, здійснювати виконання вироків і рішень і т.п.

Специфіка юридичного процесу полягає в тому, що провадження в справі (цивільній, кримінальній та ін.) здійснюється безпосередньо *в інтересах суб'єктів*, по відношенню до яких застосовуються конкретні норми матеріального права, тобто в інтересах позивача, потерпілого, заявника. Для організаторів процесу (судді, слідчого, прокурора, адвоката та ін.) ніяких наслідків в результаті застосування норм матеріального права не настає. Наслідки виникають тільки для тих учасників процесу, в чиїх інтересах він здійснюється. Юридичний процес характеризується чітким поділом функцій між його учасниками: компетентні органи, посадові особи виконують організаторські функції, відповідають за результати справи, що розглядається; позивачі, потерпілі, правопорушники та інші учасники процесу мають права, законні інтереси і можуть звернутися до суду за захистом порушених

або оспорюваних прав чи законних інтересів і розраховувати на сприятливий, справедливий розгляд справи.

3. Юридичний процес — *це діяльність по здійсненню операцій з нормами права*. Оперування з нормами права виражається в інтелектуальній діяльності по вибору і аналізу норми права, яку треба застосувати. При виборі норми права, що передбачала б обставини, які слід урегулювати, необхідно встановити автентичність правової норми; впевнитися, що її текст не був змінений у встановленому порядку; перевірити, чи була вона чинною на момент, коли стався випадок, що досліджується, і на момент розгляду справи, чи поширюється її дія на суб'єктів, пов'язаних з цією справою, чи має вона юридичну силу на території, де розглядається справа. Для цього треба користуватися лише офіційно виданими текстами нормативних актів. Застосування норми права потребує тлумачення її змісту, визначення лінгвістичних особливостей нормативного обсягу, з'ясування духу і букви закону. Перераховані операції є обов'язковими в діяльності судді, слідчого, прокурора, інших суб'єктів, які вирішують юридичні справи. Відступ від них породжує несприятливі наслідки, аж до визнання юридично незначущим всього рішення по справі. Більш складними є операції з нормами права, коли має місце прогалина в правовому регулюванні. Тут використовується аналогія закону і аналогія права, субсидіарне застосування норм права, що потребує від суб'єктів відповідних знань, навичок, високого рівня професійної правової культури. Предметом юридичних операцій виступають одночасно норми матеріального і процесуального права. Тому органи чи посадові особи повинні оперувати і нормами, які визначають характер юридичної справи, і нормами, які забезпечують оптимальний порядок досягнення юридичного результату.

4. Результати юридичного процесу оформлюються *процесуальними документами*, які мають офіційний

характер і встановлену законом форму. Процесуальні документи виконують роль важливого засобу, інструменту в технології застосування права, сприяють оптимальній реалізації в поведінці людей приписів правової норми. Об'єктивація результатів кожного етапу процесуального провадження здійснюється саме в таких документах, що гарантує дотримання законності. Сутність процесуальних документів полягає в тому, що вони оформлюють владне волевиявлення суб'єктів юридичного процесу. За допомогою правозастосовних процесуальних актів загальне правило, сформульоване в нормі права, переводиться в конкретний припис, безособові права і обов'язки трансформуються в суб'єктивні права і обов'язки учасників конкретних правових відносин.

За своїм функціональним призначенням та юридичною значимістю процесуальні акти суттєво розрізняються. Особливе значення серед них мають акти застосування норм права, що містять приписи підсумкового висновку стосовно результатів розгляду юридичної справи. Це, насамперед, обвинувальний висновок слідчого, вирок і рішення суду, протест прокурора. Розрізняють також допоміжні (постанова слідчого про проведення різних слідчих дій, ухвала судді про забезпечення позову), проміжні (постанова слідчого про визнання потерпілим, обвинуваченим, законним представником), інформаційні (протоколи судових засідань) процесуальні акти. Процесуальні документи виконують загальну для них функцію: вони визначають динаміку розгляду справи з моменту її надходження до компетентних органів і до моменту встановлення юридичних наслідків. Офіційного характеру зазначені документи набувають не тільки тому, що приймаються уповноваженими суб'єктами, а й тому, що природа цих документів, їхня структура, головні реквізити передбачені чинними законодавчими актами. Найбільш загальними вимогами, які пред'являються до процесуальних актів, є їх відповідність закону, що передбачає найменування, форму і

міст таких актів; відповідність процесуального документа фактичним обставинам, встановленим матеріалами справи; логічність, стислість, ясність, грамотність і культурність викладення інформації.

5. Юридичний процес безпосередньо пов'язаний з необхідністю *використання різних методів і засобів юридичної техніки*. Юридична техніка — це сукупність засобів, прийомів, правил, які використовуються для створення і оформлення як нормативних, так і правозастосовних, інтерпретаційних та інших юридичних актів. Для отримання достовірних висновків у справі і обґрунтування рішення, що приймається, учасникам-організаторам юридичної діяльності доводиться встановлювати фактичні дані і умови юридичної справи, тобто шукати і доводити істину у справі. Обставини юридичної справи встановлюються в процесі складної юридичної діяльності — доказування, яка включає збирання і процесуальне закріплення доказів, їх дослідження і перевірку, а також оцінку доказів. Найефективнішими засобами добування істини володіє така юридична наука, як криміналістика. Вона не тільки розробляє і використовує технічні і тактичні прийоми, засоби добування і закріплення доказів, а й документально закріплює правила, технічні норми (наприклад, норми дактилоскопії), дотримання яких обов'язкове в діяльності всіх посадових осіб процесу.

За функціональною ознакою, змістом і юридичними наслідками розрізняють такі види (форми) правової діяльності держави:

1. *Правотворча діяльність* уповноважених суб'єктів по розробці нових, доповненню і скасуванню чинних правових норм. За допомогою правотворчої діяльності формується правова основа функціонування суспільства і держави, відбувається розширення або звуження сфери правового регулювання, в правову систему вводяться певні способи, засоби, методи юридичного впливу, встановлюються або змінюються правові режими регулювання суспільних відносин.

Суб'єктами правотворчості виступають державні органи і посадові особи (правотворчість державних органів), народ (референдумна правотворчість), в деяких випадках — громадські об'єднання. Правотворчість спрямована не тільки на прийняття, а й на упорядкування (систематизацію) нормативних актів, тому в якості самостійних її видів виокремлюють кодифіковану і поточну правотворчість. Правотворча діяльність здійснюється шляхом прямого встановлення правових норм (прийняття законів Верховною Радою України), укладання нормативних договорів (наприклад, міжнародно-правових) або санкціонування (надання юридичної сили) вже існуючих в суспільстві правил поведінки (звичаїв). Вона може бути первинною (наприклад, прийняття нормативних постанов Кабінетом Міністрів України) і делегованою (наприклад, прийняття нормативних рішень органами місцевого самоврядування в межах делегованих їм від державних органів повноважень).

2. *Правозастосовна діяльність* — державно-владна, творчо-організуюча діяльність державних органів (посадових осіб) і уповноважених державою інших суб'єктів, спрямована на вирішення конкретних справ шляхом видання індивідуальних правових приписів (правозастосовних актів). За допомогою правозастосовної діяльності досягається безперервність правового регулювання, підведення приватного випадку, факту під загальну норму права. Правозастосування є засобом переводу загальних нормативних вимог закону в фактичну поведінку суб'єктів в разі, коли вони з певних причин не можуть здійснювати надані їм суб'єктивні права або не бажають добровільно виконувати покладені на них юридичні обов'язки. Різновидами правозастосовної діяльності є *оперативно-виконавча* діяльність, пов'язана з реалізацією регулятивних норм права (правонаділяюча, реєстраційно-посвідчувальна, заохочувальна), і *правоохоронна (юрисдикційна)* діяльність, метою якої є захист суб'єктивних прав, забезпечення виконання юридичних

обов'язків, реалізація конкретних заходів державного примусу, попередження і припинення правопорушень (компенсаційна, правозабезпечувальна, превентивна, карна).

3. *Контрольна діяльність* — правова форма діяльності державних органів по нагляду і перевірці виконання і дотримання підпорядкованими суб'єктами (організаціями, установами, громадськими об'єднаннями) нормативно-правових приписів і попередженню правопорушень. Контроль може бути внутрішнім (галузевим, відомчим) — проводиться в самій системі органів, і зовнішнім (міжгалузевим, міжвідомчим) — здійснюється органом, який не входить в систему даного відомства. Державний контроль реалізується в формі ревізій, перевірок, інспектування, нагляду і може бути попереднім, поточним і перспективним. Залежно від того, хто здійснює державний контроль, розрізняють парламентський контроль, контроль глави держави, контроль органів виконавчої влади (загальний, відомчий, міжвідомчий), прокурорський нагляд, судовий контроль. Обсяг контрольних повноважень, зміст та юридичні наслідки контрольної діяльності неоднакові і визначаються нормативно-правовими актами.

4. *Установча діяльність* — специфічна державно-владна діяльність уповноважених органів, їх структурних підрозділів, посадових осіб, пов'язана з формуванням, ліквідацією, реорганізацією або перетворенням інститутів влади, органів держави або інших управляючих суб'єктів (наприклад, виборчий процес, заснування суб'єктів підприємницької діяльності).

Контрольні питання

1. Визначте поняття юридичної практики як специфічного виду соціальної діяльності і назвіть її основні риси.
2. Назвіть основні структурні елементи юридичної практики.

3. Назвіть види юридичної практики за суб'єктами її здійснення і за видами юридичних дій.
4. Перелічіть загальносоціальні і спеціально юридичні функції юридичної практики.
5. Охарактеризуйте внутрішню форму юридичної практики.
6. Дайте поняття процесуальної (процедурно-організаційної) форми діяльності.
7. Назвіть основні види юридичних актів, що утворюють зовнішню форму юридичної практики.
8. Визначте поняття юридичного процесу та вкажіть його ознаки.
9. Назвіть види (форми) правової діяльності держави.

ПРАВОВА КУЛЬТУРА ЮРИСТА

§ 1. Правова культура юриста: загальна характеристика

Як відомо, стан права і законності багато в чому належить від юристів — тих людей, які за своїми професійними обов'язками повинні займатися правовими питаннями. На думку західних вчених, у праві відображається насамперед культура юристів, особливо законодавців і суддів, тобто осіб, які мають контроль над існуючим механізмом правових змін. І взагалі правовий розвиток у державі визначається їх культурою. Слід мати на увазі, що соціальні, економічні і політичні фактори впливають на цей розвиток тільки через свідомість юристів. Тому висвітлення питання про правову культуру юристів є вкрай необхідним.

Правова культура юриста — важлива складова його професійної культури, вона є, по суті, концентрованим виразом професійної культури юриста, її серцевиною.

Правова культура юриста є невід'ємною від правової культури суспільства. З одного боку, рівень правової культури суспільства суттєво впливає на правову культуру юриста. З іншого боку, від професійного рівня юриста залежить стан правової культури суспільства і громадянина.

Правова культура суспільства — це різновид загальної культури, що відображає систему цінностей, які належать до правової дійсності цього суспільства.

Нагадаємо, що рівень правової культури суспільства характеризують такі показники:

1) стан охорони і захисту прав і свобод людини правовими засобами;

2) ступінь здійснення принципу верховенства права в практиці державного і суспільного життя;

3) рівень правосвідомості суспільства;

4) стан законодавства, ступінь його досконалості за змістом і формою;

5) стан законності в суспільстві;

6) стан практичної роботи суду, прокуратури, інших правозастосовних і контрольно-наглядових органів;

7) ступінь сприйняття правового історичного досвіду як національної правової системи, так і правових систем інших держав;

8) рівень правової активності громадян;

9) рівень розвитку юридичної науки і освіти.

Правова культура суспільства не існує поза *правовою культурою його членів* (особи, груп). Вона є умовою, формою та результатом культурно-правової діяльності громадян та їх професійних груп, в тому числі і насамперед юристів та їх об'єднань. Правова культура особи включає:

1) знання права (інтелектуальний зріз);

2) ставлення до права, оцінка його необхідності та соціальної корисності (емоційно-психологічний зріз);

3) використання правового інструментарію — законів та інших юридичних актів — у практичній діяльності (поведінковий зріз).

Ці показники є фундаментальними і для характеристики правової культури юриста — особи, діяльність якої тісно пов'язана з правом.

Принципові особливості правової культури юриста у порівнянні з культурою інших осіб полягають у тому, що вона належить до правової культури професійного рівня. Цей особливий рівень правової культури формується завдяки безпосередньому, щоденному зіткненню з правовими явищами, що має місце під час виконання юристами своїх посадових обов'язків. Цим особам властивий більш високий ступінь знання і розуміння правових явищ, ніж пересічним громадя-

нам, а також особлива професійна поведінка. Усі правові рішення і дії юристів-професіоналів є більш компетентними, усвідомленими і мотивованими, ніж у громадян, які не мають системних юридичних знань. Професійний рівень культури відрізняється від побутового також інтенсивністю, гостротою прояву правових знань, правових настанов та ціннісних орієнтацій.

Рівень правової культури професійної групи — юридичної спільноти — визначається ступенем розвинутості професійної культури кожного із її членів. Юрист повинен відповідати своїй професії і зміцнювати свій авторитет і авторитет правників у суспільстві. Слід пам'ятати, що правова культура є важливим компонентом ефективності професійної діяльності юриста.

Рівень правової культури багато в чому залежить від конкретно-історичних умов громадського життя, від правової політики, що здійснюється державою, економічного становища суспільства, стану законності і правопорядку.

Отже, правова культура юриста — це єдність його професійних знань про право, особистого ставлення до нього і практичних дій з врахуванням правових вимог.

Зміст правової культури юриста складають такі основні елементи:

— *професійно-правова майстерність*, всебічне і глибоке знання правових норм, специфіки їх практичної реалізації, висока нормативна культура, якісний рівень правового мислення, навички і вміння, необхідні для юридичної діяльності, оптимальна професійна підготовка і ефективне використання спеціальних юридичних засобів;

— *ціннісно-правові орієнтації* в сфері права, належний рівень загальної правової культури, ступінь готовності послідовно і цілеспрямовано проводити в життя принципи права, вимоги конкретних правових норм, ставлення до чинного законодавства та практи-

ки його застосування, оцінка їх ефективності, стану і перспектив боротьби з правопорушеннями, мотиви вибору власної професії;

— високі моральні якості юриста, професійна бездоганність, службова дисциплінованість, добросовісність та чесність;

— соціально-політична і громадянська відповідальність за забезпечення прав і свобод громадян, які виступають не тільки як особисті цінності, але й як загальний суспільний інтерес;

— ґрунтовні знання у різних галузях суспільного життя, належний ступінь глибини політичного і економічного мислення, кругозір в сфері специфічних проблем.

Особливостями правової культури юриста є підвищена повага до закону, схильність до порядку і законслухняності, загострене почуття справедливості тощо. Вона передбачає максимально високий ступінь згоди з правовою нормою, розуміння корисності, необхідності і справедливості її застосування, звичку додержуватися законів.

Велику роль у формуванні правової культури юриста відіграє юридична освіта. Вона повинна забезпечити юридичні знання, необхідні для практикуючого юриста, включаючи розуміння його правових і моральних обов'язків, прав і основних свобод людини, розуміння права і сутності механізму правового регулювання. Знання, навички і вміння, які юрист-професіонал одержує під час навчання у вищому юридичному навчальному закладі, повинні значною мірою відповідати сучасному рівню юридичної науки.

Юрист повинен постійно підвищувати власну професійну культуру, опановувати досягнення теоретичної та практичної юриспруденції. Це важлива передумова переходу особистої правової культури юриста на більш високий рівень. Далі формуються умови для засвоєння нових підходів і запозичення досвіду інших юристів для пошуку права, його розвитку й удосконалення. Правова культура юриста полягає в критично-

му, творчому осмисленні правових норм, законів, правових явищ з точки зору їх гуманістичного, демократичного і морального змісту.

Разом з тим кожна юридична професія має свою специфіку, що обумовлює і особливості професійної правової культури різних її представників (суддів, юрисконсультів, адвокатів, прокурорів, працівників міліції тощо). Крім того, в літературі виділяються напрямки правової культури, орієнтовані на цивільне, кримінальне, адміністративне право, на судовий процес. Тому йдеться про існування цивілістичної, криміналістичної, адміністративної, судово-процесуальної правової культури тощо.

Слід підкреслити, що для побудови правової, демократичної держави дуже важливе значення має проблема подолання деформацій професійної свідомості юристів¹, їх некомпетентності, низького професіоналізму, неуміння розібратися в конкретних життєвих ситуаціях, дати їм вірну юридичну оцінку, внаслідок чого з'являються незаконні і необґрунтовані рішення. Як відомо, громадяни страждають більш за все від протиправних дій злочинців, а іноді також і від тих, хто має захистити їх від злочинів. Різниця полягає в тому, що захист від злочинців можна чекати від працівників суду, прокуратури, міліції. Захист же від низької правової культури юристів шукати значно важче.

Отже, підбиваючи підсумки сказаному вище, можна зазначити, що процес демократизації суспільства, розбудови правової держави на перший план висуває проблему формування високої правової культури юридичних кадрів. Вона виступає як необхідний засіб їх ефективної діяльності в справі забезпечення законності та правопорядку.

---

¹ Про деформації професійної правосвідомості юристів — детальніше див. наступний підрозділ підручника.

§ 2. Деформації професійної правосвідомості юристів

Через різні причини (психологічні, культурні, соціальні, політичні, економічні тощо) під час професійної діяльності у деяких юристів відбувається втрата їх первісних правових поглядів, почуттів, переконань, виникають нові псевдоправові і неправові конструкції, що негативно впливають на професійну поведінку юристів. Інакше кажучи, в юристів виникають *деформації професійної свідомості* (від лат. *deformatio* — викривлення) — *негативні зміни якостей особистості (стереотипів сприйняття, ціннісних орієнтацій, характеру, способів спілкування і поведінки), що настають під впливом виконання професійної діяльності.*

Прикладами деформацій професійної правосвідомості юристів можуть бути:

— *використання в роботі підзаконних нормативних актів і вказівок керівництва, що суперечать Конституції і законам.* Так, робітники податкової служби часто керуються в своїй роботі наказами і листами Державної податкової адміністрації України, що не відповідають законам з податкових питань;

— *кон'юнктурність в роботі, яка проявляється в прагненні за будь-що досягнути позитивних результатів в роботі, навіть шляхом порушення закону.* Наприклад, в органах внутрішніх справ досить розповсюдженою є практика досягнення високих показників у розкритті злочинів, заради чого співробітники вдаються до штучного (незаконного) зменшення кількості зареєстрованих злочинів, а також до притягнення до відповідальності невинних осіб;

— *зловживання владою або службовим становищем* — умисне використання особою свого службового становища всупереч інтересам служби (наприклад, прокурор на прохання своїх знайомих або керівництва припиняє кримінальну справу без достатніх на це під-

став), *перевищення влади або посадових повноважень* — здійснення службовою особою своїх функцій, якщо особа виходить за межі наданих їй повноважень або діє при цьому незаконними методами (наприклад, використання слідчим при допиті недозволених (силових) методів для отримання необхідних свідчень), *одержання хабарів*;

— *вчинення юристами* — державними службовцями *корупційних діянь*: наприклад, сприяння фізичним та юридичним особам у здійсненні ними господарської діяльності з метою незаконного одержання за це матеріальних благ, послуг, пільг або інших переваг; неправомірне втручання у діяльність інших державних органів чи посадових осіб з метою перешкодити виконанню ними своїх повноважень; надання незаконних переваг фізичним або юридичним особам під час підготовки і прийняття нормативно-правових актів чи рішень;

— *схильність до бюрократизму*, тобто до забезпечення додержання єдиних, загальних для всіх формальних правил як самоцілі, відриву від суспільних інтересів і потреб, внаслідок чого раціональна в своїй основі форма набуває рис беззмістовного ритуалу, а зміст замінюється формою;

— *наявність обвинувального чи виправдовувального ухилу* при розслідуванні і розгляді кримінальних справ.

Деформації правової свідомості і правової культури юриста можуть набувати *різних форм*. До них належать:

— *правовий нігілізм*, який полягає у запереченні соціальної цінності права, у скептичному, зневажливому ставленні до нього, свідомому ігноруванні вимог закону. Як правило, нігілістом є такий юрист, який випадково обрав свою професію, а під час навчання не усвідомив інструментальну і власну цінність права;

— *правовий інфантилізм*, коли викривлення правової свідомості полягає в несформованості, недостат-

ній глибині правових поглядів, знань, уявлень, наявності в них численних прогалин. Ці недоліки, на жаль, зустрічаються у юристів і, як правило, є наслідками отримання неякісної вищої юридичної освіти;

— *правова демагогія* — підміна права його видимістю, маніпуляції з правом, зловживання правом, використання права для досягнення власних цілей, задоволення своїх інтересів при посиленні на суспільне благо, авторитет права тощо. Ця деформація є найбільш розповсюдженою саме серед юристів — через наявність у них професійних знань і навичок, що дозволяють їм вміло маніпулювати правом;

— *правовий ідеалізм (романтизм)*, тобто переоцінка цінності права, його можливостей як регулятора суспільних відносин, нерідко зустрічається у юристів-початківців, проте, як правило, швидко зникає з появою у них необхідного професійного досвіду;

— *правове переродження* свідомості юриста в злочинну форму. Це — одна з найнебезпечніших деформацій. Сьогодні, на жаль, непоодинокими є випадки входження до організованих злочинних угруповань юристів-професіоналів, у тому числі тих, які займають посади в державному апараті. Досить розповсюдженими є корупція, свідоме порушення закону у власних злочинних інтересах судьями, прокурорами, слідчими. Таке становище, без всяких сумнівів, загрожує нормальному розвитку суспільства, держави. Тому не випадково боротьба з цими негативними явищами є одним з найважливіших завдань, що стоїть сьогодні перед Україною;

— така форма деформації, як *правовий дилетантизм*, тобто заняття правом без спеціальної підготовки, при поверховому знайомстві з предметом, не є характерним для юристів. Окремі її прояви можна зустріти лише у випадках, коли з тих правових питань, що потребують спеціальної підготовки і досвіду, легковажно консультиє юрист, який не має необхідних знань (наприклад, юрист, що працює в управлінні

земельними ресурсами, без належної підготовки надає правову допомогу в сфері банківського законодавства або авторського права і суміжних прав).

Подолання деформацій професійної свідомості повинне здійснюватися насамперед через підвищення загальної та правової культури, правової та моральної свідомості юристів, покращення підготовки юридичних кадрів, постійне підвищення їх кваліфікації. Подоланню деформацій сприятиме успішне проведення правової, адміністративної і судової реформ, вдосконалення законодавства, зміцнення режиму законності і правопорядку, забезпечення реального захисту прав і свобод людини і громадянина. Для вирішення проблеми деформацій професійної свідомості необхідне підсилення контрольної-наглядової роботи, належне проведення професійної атестації, притягнення юристів-правопорушників до відповідальності тощо.

§ 3. Функції правової культури юриста

Правова культура юриста виконує кілька *функцій*, які в цілому ґрунтуються на загальних функціях правової культури.

Так, правова культура виконує *пізнавально-перетворюючу функцію*. Як відомо, сьогодні перед українським суспільством стоїть важливе завдання реформування національної правової системи. Проте воно не може бути вирішене без кардинальних змін правової культури, насамперед культури юриста. Йдеться про кардинальне переосмислення засад права, перебудови всієї сфери юриспруденції, орієнтацію на незаперечний пріоритет прав людини. Це завдання в першу чергу повинні вирішувати саме юристи.

Регулююча функція правової культури юриста спрямована на забезпечення сталого, динамічного та ефективного функціонування усіх елементів правової системи. Завдяки їй упорядковуються відносини між

людьми в суспільстві. Правова культура пронизує саме право, правосвідомість, правові відносини і правопорядок. Саме вона є тим важливим фактором, що визначає характер законотворчої, правозастосовної, а також іншої правової діяльності, усієї позитивної юридичної дійсності, обумовлює вектори їх розвитку.

Правові норми, що створюються в процесі правотворчості, завжди втілюють в собі певні уявлення, ідеї, правові цінності, що моделюють необхідний правопорядок в конкретних соціальних відносинах. При цьому в позитивному праві, в його принципах і засадах насамперед «матеріалізуються» ідеї, правові цінності, що є надбаннями професійної культури юристів. Правова культура відіграє регулюючу роль і при вирішенні юридичних справ, прийнятті правозастосовних актів, усіх видів конкретних юридичних рішень. Її особливості виражаються також у професійному розсуді, що є джерелом пропозицій щодо удосконалення правового регулювання, подолання суперечностей, що виникають у процесі застосування права.

Ціннісна функція правової культури проявляється при вивченні оціночного ставлення юриста до правової дійсності. Оцінюванню підлягає правова дійсність у самому широкому діапазоні — від конкретної юридичної ситуації до правової системи в цілому. Оціночна діяльність у правовій культурі полягає у «вимірюванні» юристом права, законності, правопорядку, правовідносин, механізму правового регулювання шляхом співставлення з відповідними правовими цінностями. Крім того, вона дає можливість оцінити різні суспільні явища і процеси, пропонуючи з цією метою специфічні правові критерії і оцінки.

Завдяки *правосоціалізаторській функції* правова культура юриста істотно впливає на формування правових якостей інших осіб. Цей вплив відбувається за допомогою цілеспрямованої правовиховної роботи, заходів з подолання правового нігілізму населення,

надання йому юридичної допомоги тощо. Подібна діяльність є важливою складовою професії юриста і особливо помітна в роботі слідчого, прокурора, судді, адвоката.

Правова культура виконує й *функцію передавання правового досвіду*. Вона акумулює правові цінності даного суспільства, зберігає і передає їх іншим поколінням, формує необхідні правові традиції. Фактично йдеться про так звану професійну наступність, яка проявляється, наприклад, у створенні відповідних професійних шкіл, династій. Ця функція забезпечує також зв'язок різних правових культур, в тому числі тих, що існують у світі в різні історичні часи. Так, зарубіжний досвід запозичується національною правовою системою, переломлюючись насамперед через свідомість вітчизняних юристів.

Функція прогнозування включає аналіз тенденцій, характерних для всієї правової системи, у пророкуванні можливих наслідків, поясненні необхідності виникнення нових правових цінностей. Ця функція є найпомітнішою в роботі вчених-юристів, одне з головних завдань яких — наукове прогнозування шляхів подальшого розвитку державно-правових явищ. Проте ця функція присутня і в практичній юридичній роботі, наприклад, в законотворчості. Як відомо, законотворча діяльність є одним із способів випереджального відображення дійсності, оскільки передбачає створення правил, розрахованих на застосування в майбутньому. Законотворчість — надзвичайно складний процес, що потребує великого запасу різнобічних знань, життєвого досвіду, серйозніших спостережень над явищами суспільного буття, їхнього ретельного аналізу, вивчення і неупередженої, об'єктивної оцінки. Якісне здійснення цієї діяльності є неможливим без високої правової культури.

Контрольні питання

1. Визначте зміст правової культури суспільства, особи, юриста.
2. Назвіть особливості правової культури юриста.
3. Визначте поняття деформацій професійної свідомості юристів та назвіть їх приклади.
4. Охарактеризуйте основні форми деформацій правової свідомості і правової культури юристів.
5. Назвіть функції правової культури юриста.

ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА ЮРИСТА

§ 1. Поняття політичної культури юриста та її структура

Політична культура — є однією з складових загальної культури юриста. Вона є досить важливою складовою, тому що, по-перше, сучасний світ розвивається у напрямку демократизації влади, де особа має все більше важелів впливу на політику, а, по-друге, професійна діяльність юристів досить часто пов'язана з вирішенням питань, які мають безпосередній вихід на політичні процеси у державі.

Політична культура юриста — це сукупність знань юриста про політику, наявність у нього певної політичної орієнтації, вміння та звичка реалізувати їх на практиці.

Політична культура як комплексне утворення має свою внутрішню структуру, яку складають такі елементи:

1. Сукупність знань про політику. Першим обов'язковим елементом політичної культури юриста є наявність у нього знань про всі аспекти політики — суб'єктів політики, політичну систему, політичні відносини, політичні норми, політичну культуру та ідеологію тощо.

Вихідним в системі цих знань є *поняття політики*. Одним з перших, хто намагався сформулювати визначення політики, був давньогрецький філософ Аристотель (384–322 рр. до н. е.). На його думку, політика — це вміння керування державою. Політика в сучасній науковій літературі визначається у вузькому та широкому розумінні. У вузькому розумінні — це сфера діяльності, пов'язана з відносинами між класами,

націями й соціальними групами, ядром якої є проблема завоювання, збереження й використання державної влади. А в широкому — це сфера суспільної діяльності, змістом якої є організація, регулювання, контроль діяльності й відносин людей, соціальних груп, класів, націй¹. Політику як складне неоднорідне явище за своєю структурою, поділяють на первинну, яку здійснюють суб'єкти громадянського суспільства, та вторинну, яку здійснюють державні органи. Політичні партії як представники інтересів громадянського суспільства акумулюють політичні очікування й настрої населення, на їх основі визначають шляхи й напрямки можливого розвитку держави та суспільства (це — первинна політика). У результаті конкурентної боротьби політичних партій на виборах, підтримки певних напрямків розвитку держави й суспільства народом політична програма партії здійснюється на державному рівні через завоювання більшості в парламенті, формування уряду, прийняття відповідних законів тощо (це — вторинна політика).

Юрист повинен також чітко уявляти, що таке *політична система*, з чого вона складається, які *суб'єкти* в ній діють. Існують точки зору, що до неї, зокрема, належать: держава, політичні партії, профспілки, молодіжні, жіночі й релігійні організації, підприємства, трудові колективи та навіть злочинні угруповання. Але практично всі науковці визнають головними елементами сучасної демократичної політичної системи державу й політичні партії. Саме ці організації є суто політичними, створеними з метою здійснення політики. Усі інші організації створюються для досягнення інших цілей: підприємства — для виробничої, науково-дослідницької й комерційної діяльності з метою отримання прибутку; професійні спілки — з метою представництва, здійснення й захисту трудових, соціально-економічних прав та інтересів членів

¹ Словарь терминов по теории государства и права / Рук. авт. кол. Н.И. Панов. — Х.: Основа, 1997.

профспілки; громадські організації — для задоволення й захисту соціальних, економічних, творчих, вікових, національно-культурних, спортивних та інших інтересів; релігійні організації — з метою задоволення релігійних потреб громадян сповідувати й поширювати віру. Таким чином, головною ознакою партії, якою вона відрізняється від усіх інших громадських організацій, є політична мета. На наш погляд, саме вона повинна бути критерієм відбору елементів політичної системи суспільства.

Історія констатує, що часто неполітичні за цілями утворення організації втягуються в політичну боротьбу, але це свідчить про політичну неструктурованість суспільства, його нерозвинутість. У деяких країнах на конституційному рівні закріплено заборону всім суб'єктам, окрім партій, здійснювати політичну діяльність. Так, ч. 2 ст. 12 Конституції Болгарії встановлює, що об'єднання громадян, включаючи профспілки, не можуть висувати політичних цілей і проводити політичну діяльність, що притаманне лише політичним партіям.

На нашу думку, у правовій, демократичній державі інтереси, які, безперечно, є в кожного суб'єкта соціальної системи, мають відбивати створені з цією метою інститути — політичні партії. *Політична партія* — це спеціалізований інститут громадянського суспільства, покликаний формувати первинну політику, реалізовувати її на державному рівні й контролювати її здійснення. Саме через конкуренцію між собою політичних партій за підтримку з боку виборців і через взаємодію з державою розробляються напрямки та шляхи розвитку суспільства й держави.

Таким чином, юрист для того, щоб бути політично освіченою людиною, повинен знати, які політичні партії діють в державі, які цілі й за допомогою яких методів вони прагнуть здійснити. Юрист також повинен мати уяву про лідерів цих партій, їх політичні, моральні та особисті якості. Для того, щоб мати ще більш високий рівень політичної культури, юрист по-

винен добре орієнтуватися не тільки в політичних процесах, що відбуваються зараз в Україні, але й мати знання про політичні відносини в інших державах та історію політичного розвитку різних країн світу.

Ці знання є об'єктивними за своєю природою, тобто вони існують незалежно від суб'єктивного ставлення до них з боку людини. Людина лише може опанувати їх або ж ні. Для студента-юриста вибору нема. Він зобов'язаний опанувати ці знання. У разі відсутності у юриста цих знань він ніколи не стане вважатися політично культурною людиною.

2. Певна політична орієнтація. На основі об'єктивних знань про політику, про діяльність різних політичних сил юрист має сформулювати своє особисте ставлення до політичних процесів, що відбуваються в державі. Стаття 15 Конституції закріплює, що суспільне життя в Україні ґрунтується на засадах політичної та ідеологічної багатоманітності. Визнання принципу політичного та ідеологічного плюралізму означає, що громадяни, зокрема, юристи, можуть бути прихильниками різних напрямків політичного розвитку своєї країни, відповідних цим напрямкам політичних сил та вільно відстоювати свої погляди. Держава не має права встановлювати будь-яку обов'язкову ідеологію, закріплювати монопольне становище однієї політичної партії та забороняти всі інші.

Політологічна наука дещо умовно поділяє всі політичні партії, що діють в державі, на три загальні напрями: праві, ліві, центристські. Кожен з них, у свою чергу, поділяється ще на кілька напрямів. Так, наприклад, Комуністична та Соціалістична партії належать до лівих партій; Українська республіканська партія — до правих, а Народна партія України — до центристських.

Проте політичний плюралізм не означає, що можна проголошувати та відстоювати абсолютно всі політичні ідеї. У правовій демократичній державі повинні бути встановлені певні правові обмеження щодо існування деяких політичних напрямів. Конституція України (ч.4 ст.15) проголошує, що держава гарантує

свободу політичної діяльності, не забороненої Конституцією і законами України.

Конституція України (ст.37) закріплює такі обмеження: «Утворення і діяльність політичних партій та громадських організацій, програмні цілі або дії яких спрямовані на ліквідацію незалежності України, зміну конституційного ладу насильницьким шляхом, порушення суверенітету і територіальної цілісності держави, підрив її безпеки, незаконне захоплення державної влади, пропаганду війни, насильства, на розпалювання міжетнічної, расової, релігійної ворожнечі, посягання на права і свободи людини, здоров'я населення, забороняються». З такими політичними та ідеологічними напрямками, як фашизм, расизм, антисемітизм тощо, юрист повинен боротися за допомогою всіх правових засобів.

3. Уміння та звичка реалізувати свої політичні знання та погляди на практиці. Щоб юрист був політичнокультурною людиною, замало мати знання та особисте ставлення до політичних процесів. Необхідно, щоб він умів та мав звичку реалізовувати свої знання та переконання у практичну політичну діяльність, мав активну політичну позицію.

Відповідно до особистих потреб індивіда вона може проявлятися в самих різних формах: від особистої участі у політичній боротьбі до підтримки інших осіб. Головне, щоб юрист не був байдужим до тих політичних процесів, які відбуваються в його державі. Історія свідчить, що байдужість особи до розвитку політичних процесів є передумовою формування недемократичного політичного режиму, де порушуються права всіх громадян.

Мінімальною формою участі в політичному житті є голосування на виборах до органів державної влади та місцевого самоврядування. Голосування повинно розглядатися як моральний обов'язок людини перед своєю державою та її народом тому, що демократія не може існувати без інституту легітимної передачі державної влади. Визнання важливості інституту вільно-

го волевиявлення громадян на виборах для існування демократії призвело до того, що деякі науковці запропонували визнати участь у виборах не правом, а обов'язком громадянина¹.

Юристи як представники одного з найбільш освічених прошарків суспільства у всьому світі пропонують свої кандидатури на виборах до всіх органів влади. Практика діяльності парламентів різних країн показує, що чим більше юристів обрано до вищого законодавчого органу, тим більш результативна та якісна його діяльність. У розвинутих західних країнах майже половина парламентарів — юристи. Юристи неодноразово обиралися на вищу державну посаду — Президента країни — та мали велику суспільну підтримку з боку населення. Юристом за фахом є колишній Президент США Б. Клінтон, Президент Росії В. Путін та багато інших глав держав.

§ 2. Види політичної культури

Класифікувати політичну культуру можна за різними критеріями. Одним з найбільш розповсюджуваних є поділ, залежно від суб'єктів, на індивідуальну, групову та суспільну політичну культуру.

Індивідуальна політична культура — це політичні знання, уподобання та звички окремої особи. Будь-яка особа має власну політичну культуру, що формується у неї під впливом як внутрішніх особливостей, так і зовнішнього впливу — рівня освіти, професійної приналежності, життєвого досвіду та ін. Немає двох осіб, що мали б абсолютно однакову політичну культуру. Індивідуальна політична культура найбільш рухлива серед всіх видів.

¹ Цвік М.В. *Форми безпосередньої демократії // Конституційне право України / За ред. В.Я. Тація, В.Ф. Погорілка, Ю.М. Тодики. — К.: Укр. центр правн. студій, 1999. — С. 152, 156.*

Групова політична культура — це схожі риси у політичних знаннях, уподобаннях та звичках групи осіб, що було виокремлено за самими різними критеріями (національними, релігійними, професійними тощо). Ця категорія дозволяє дослідити схожі риси у ставленні до політичних процесів різних осіб — носіїв індивідуальної політичної культури. Залежно від завдання дослідника група може бути виокремлена за будь-якими критеріями. Так, наприклад, вчені досліджують правову культуру молоді, аналізують її характерні риси, засоби впливу та ін¹. Крім того, аналізується політична культура певних груп юристів, досліджуються методи впливу для її підвищення². Групову політичну культуру змінити вже більш важко у порівнянні з індивідуальною тому, що в цьому випадку необхідно змінити свідомість більшості з цієї групи.

Суспільна політична культура — це схожі риси у політичних знаннях, уподобаннях та звичках всього суспільства (його більшості). Ця категорія дозволяє дослідити схожі риси у ставленні до політичних процесів не окремих груп, а всього суспільства в межах певної держави. Практика показує, що різні народи мають досить різну політичну культуру та ставлення до однакових політичних процесів.

Так, наприклад, дослідники проаналізували досить цікаві риси політичної культури японців. Завдяки їм, зокрема, небажанню японців втручатися в державні справи, в Японії спостерігається збочення змісту багатьох західних інститутів. Нерідкістю для Японії є ситуація, коли замість вибулого депутата парламенту обирають його дружину чи сина, незалежно від їх осо-

¹ Остапенко М.А. Політична культура сучасної української молоді в Україні (на прикладах вузів м. Києва): Автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.03. — К., 2000. — 19 с.

² Матяшевич Н.Н. Воспитание политической культуры у сотрудников органов внутренних дел: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. — К., 1991. — 18 с.

бистих якостей. Таким чином, близько 25% парламентських місць передається «у спадщину»¹. Без уяви про японську політичну культуру західному дослідникові незрозумілою залишається ситуація фактичного монопартійного режиму ліберально-демократичної партії, що існував майже 40 років (1955–1993 рр.) в умовах законодавчо закріпленої багатопартійності й вільних виборів.

Досліджуючи політичну культуру українського суспільства, вчені традиційно виокремлювали такі негативні її риси, як відсутність у більшості населення глибоких знань про політику, відсутність довіри до державних та громадських структур, зневіра у питанні побудови демократичної, соціальної, правової держави, пасивність у реалізації своїх конституційних прав і свобод, байдужість до порушення своїх законних інтересів з боку різних суб'єктів політичного процесу. Формулювання цих рис дозволяє аналізувати причини та умови їх існування, досліджувати шляхи зміни та підвищення рівня політичної культури.

Але оцінка політичної культури українського суспільства значно змінилася після революційних подій, під час виборів Президента України наприкінці 2004 року. Гостре політичне протистояння могло привести до громадянської війни та масового кровопролиття. Цивілізоване вирішення конфлікту стало можливим завдяки розуму, волі та витримці мільйонів наших співвітчизників, які не змирилися з масовими фальсифікаціями та спромоглися мирними засобами захистити свій вибір.

Значний вклад в боротьбу з фальсифікаціями під час виборів внесли юристи. На різних ланках своєї діяльності — в виборчих комісіях, правоохоронних органах, судах, громадських правозахисних органі-

---

¹ Конституционное (государственное) право зарубежных стран: Учебник: В 4 т. Т. 4. Часть Особенная: страны Америки и Азии / Отв. ред. проф. Б. А. Страшун. — М.: Норма-Инфра-М, 2001. — С. 513.

заціях тощо, вони робили все можливе для захисту виборчих прав громадян України.

Для того, щоб зіставити та оцінити політичні культури, що існують у різних народів, в політології було запропоновано кілька їх класифікацій. Одна з найбільш розповсюджених була запропонована Г. Алмондом і С. Верба¹. Вони виокремлюють три основних типи політичної культури: патріархальну, підданську та активістську, розрізняючи їх за політичними цінностями, мірою участі населення у політиці, способами організації та здійснення державної влади.

Патріархальна політична культура. Її основною ознакою є відсутність у суспільстві, де вона панує, інтересу до політичної системи. У цій системі у населення майже повністю відсутні знання про політику та її складові елементи, немає інтересу до політичної діяльності, відповідно особа не має власних політичних поглядів та переконань. Особа не має ніяких засобів впливу на розвиток політичних процесів та не приймає в них участі. Юристи в цій системі також не мають активної політичної позиції та майже не впливають на політичне життя. Цей історично перший тип політичної культури колись був характерним для усіх держав світу. У сучасному світі подібний тип культури зустрічається вже рідко, він досі є характерним, головним чином, для окремих держав Африки.

Підданська політична культура характеризується певними знаннями суспільства про політику та наявністю певних ідеологічних та політичних уподобань. Але сильна орієнтація на ідеологічні цінності політичної системи поєднується зі слабкою участю в її функціонуванні. Ця слабка участь є наслідком свідомого обмеження більшості населення у політичних правах та репресивної політики держави стосовно осіб, які намагаються впливати на неї. У подібних системах

---

¹ Див: Антология мировой политической мысли. В 5-ти томах / Рук. проекта Г.Ю. Семиригин. — М.: Мысль, 1997. — Т. II. — С. 598–600.

або взагалі заборонено існування політичних партій, або закріплюється монопольне існування однієї партії. Участь у діяльності заборонених політичних організацій є злочином. Проголошується існування однієї офіційної ідеології і на реалізацію якої повинні бути зосереджені всі сили суспільства. Усі інші ідеології не визнаються, а за їх розповсюдження застосовуються юридичні санкції. Роль юристів в цій системі вже більша чим в патріархальній, але вона обмежується перш за все ідеологічним впливом на суспільство, створенням певних правових та політичних концепцій. Юристи грають у цих системах й негативну роль — їх використовують як знаряддя у репресивних заходах щодо опозиції. Подібний тип політичної культури є характерним насамперед для тоталітарних та авторитарних держав.

Активістська політична культура характеризується наявністю у особи знань про політику, зацікавленістю та активною участю у діяльності політичної системи. Держава законодавчо закріплює та забезпечує реалізацію широких політичних прав населення. У цих системах реально існують розвинута багатопартійна система та вільні вибори, за допомогою яких формуються вищі органи державної влади, законодавчо закріплюються принципи політичного та ідеологічного плюралізму. Роль юристів в такій системі є найбільшою. Вони є однією з найвпливовіших груп населення, що активно впливає на розвиток всіх політичних процесів. По-перше, маючи високі професійні знання, юристи приймають участь у розробці політичних та ідеологічних концепцій, створенні законопроектів, які держава намагається реалізувати. По-друге, юристи, що працюють у державному апараті, приймають участь у безпосередній реалізації схвалених концепцій. По-третє, основним призначенням юриста є захист в разі необхідності демократичної політичної системи за допомогою всіх правових засобів.

Необхідно зазначити, що будь-який поділ є завжди дещо умовним. У чистому вигляді подібні типи полі-

тичної культури виокремити важко — найчастіше вони мають змішаний характер. Тому якщо спробувати охарактеризувати політичну культуру в Україні, то необхідно зробити висновок про її змішаний та перехідний характер. Політична культура в Україні знаходиться в стані трансформації від підданської до активістської. Цей процес йде важко, тому що менталітет населення змінюється досить повільно. У такій ситуації юристи відіграють досить важливу роль. Вони, як одна з еліт суспільства, є своєрідним зразком формування нової політичної культури для всіх інших прошарків суспільства. Якщо юристи будуть мати низьку політичну культуру, то це загальмує розбудову правової, демократичної держави. Практика діяльності багатьох країн показує, що юристи, які не мають своїх твердих політичних переконань, є основою репресивного апарату тоталітарної або авторитарної держави.

Реалізація проголошеної в Конституції України мети — побудова демократичної, соціальної, правової держави — неможлива без високої правової та політичної культури як всього суспільства, так і окремих груп, насамперед юристів. Одним з найголовніших завдань є підвищення культури демократії як однієї з базових цінностей сучасного суспільства.

У юридичному плані культура демократії базується на механізмі обов'язкових політичних консультацій і публічно-правових угод, у рамках яких всі учасники володіють однаковими правами, можливостями порозуміння, а не конфронтації. Не можна погодитися, що демократія веде до анархії, як часто докоряють їй політики лівого спрямування. Навпаки, вона передбачає солідарність між сторонами з різними інтересами, здобуту на основі права, закону, правопорядку. Вона утворює ґрунт для цивілізованих стосунків між людьми для передбачуваності та прогнозування, що ґрунтується на юридичних принципах та забезпечується юридичними гарантіями. Саме демократія сприяє розв'язанню нових проблем через боротьбу

альтернативних рішень та залучення якомога більше людей до пошуку взаємоприйнятних угод та рішень. Нова політична ідеологія, що відповідає стратегічним інтересам української державності, тісно пов'язана з ідеєю виборчої культури демократії. Це дійсна, а не уявна альтернатива ідеології та практики корпоративного чи бюрократичного панування, що дозволяє здійснити поступовий перехід від системи політичної монополії до конкурентної системи, через яку і в рамках якої можуть здійснюватися вільна ротація і передача державної влади у межах конституційних строків дії повноважень законодавчих та виконавчих інститутів. Досвід президентських виборів переконав, що можна мирним демократичним шляхом передавати владу від одного президента до іншого, від одного парламенту — іншому¹.

Зміст плюралістичної політичної організації не тільки в тому, щоб констатувати широкий аспект поглядів та інтересів у суспільстві, її логічний результат — спрямованість учасників політичної діяльності до громадської згоди. Консенсус виступає як форма оптимального рішення соціальних суперечностей такого управління державними і громадськими справами, яке засновано на відмові від насильства, націлено на позитивний результат шляхом вироблення загальної точки зору з урахуванням інтересів різних соціальних груп при повазі до меншості та виключенні екстремістських позицій².

Одним з основних шляхів підвищення політичної культури юристів є підвищення якості навчання у вищих юридичних закладах. Саме тут за п'ять років закладається основа їх політичної культури, ті базові

---

¹ Головченко В., Черней В. Правова та політична культура в українському суспільстві // Юридичний вісник України. — 2002. — 8 березня.

² Петришин О.В. Сучасна політична культура: підходи до проблеми / Правова держава: Збірник наукових праць. — Х.: Українська юридична академія, 1992. — Вип. 1 — С. 32.

цінності, що формуються викладачами у ВНЗ і реалізуються потім протягом всього життя людини.

§ 3. Законодавче регулювання участі юристів у політичному житті

Вихідним у розгляді цієї проблеми є питання про політичні права особи та їх обмеження, тому що участь у політичному житті — це завжди реалізація певних політичних прав та обов'язків. Політичні права розглядають як забезпечену особі законом та публічною владою можливість участі (як індивідуально, так і колективно) у громадсько-політичному житті держави та здійсненні державної влади¹.

Політичні права поділяють на дві групи: правомочності щодо участі в організації та діяльності держави та її органів за посередництвом різних форм представницької та безпосередньої демократії (виборчі права, право петицій) та правомочності щодо активної участі в житті суспільства (свобода слова та друку, свобода зборів та маніфестацій, право на об'єднання в політичні партії).

Необхідно відразу зазначити, що політичні права юриста залежать насамперед від його громадянства. Громадянство — це особливий політико-правовий зв'язок між людиною та державою, який полягає в наявності взаємних прав та обов'язків. Відповідно до Конституції та законодавства України, якщо юрист є громадянином України, то на нього розповсюджуються всі права, в тому числі й політичні. Якщо юрист є громадянином іншої держави або є особою без громадянства (апатридом), він може обмежуватися в певних, перш за все, політичних правах: «Іноземці та особи без громадянства, що перебувають в Україні на законних підставах, користуються тими самими

¹ Права человека /Отв. ред. Е.А. Лукашева.— М.: Норма-Инфра-М, 1999.— С. 151.

правами та свободами, а також несуть такі самі обов'язки, як і громадяни України, — за винятками, встановленими Конституцією, законами чи міжнародними договорами України» (ст. 26 Конституції України). Законодавство України встановлює, що іноземці та особи без громадянства обмежуються перш за все в активному та пасивному виборчому праві, праві брати участь у референдумі, бути членом політичних партій.

Загальним правилом для юриста — громадянина України — є наявність у нього повного спектра політичних прав. Але із цього правила є кілька виключень, залежно від конкретної посади юриста та видів політичної діяльності. Ці обмеження стосуються насамперед деяких категорій юристів, що працюють у певних державних органах.

Закон України «Про державну службу» не передбачає загальних обмежень на політичну діяльність для державних службовців. Але у «Загальних правилах поведінки державного службовця» відзначено, що «державні службовці, з урахуванням конституційних прав, можуть брати участь у політичній чи іншій суспільній діяльності лише поза межами їхніх службових обов'язків і в поза робочий час, щоб не підривати віру громадськості в неупереджене використання ними своїх функцій. Власні політичні погляди вони не можуть використовувати при виконанні своїх посадових обов'язків»¹.

Так, усі юристи, як й усі інші громадяни України, мають право обирати та бути обраними до органів державної влади та органів місцевого самоврядування. Юристи мають право балотуватися на виборах до Верховної Ради України, на посаду Президента України, на виборах до всіх органів місцевого самоврядування. Існують лише певні правові обмеження, що пов'язані з особливостями трудових відносин певних категорій

¹ Юридичний вісник України. — 2000. — № 48. — С. 18.

юристів у період проведення передвиборної кампанії. У разі обрання юрист повинен залишити свою посаду та перейти на постійне місце роботи в новий орган. Без будь-яких обмежень всі категорії юристів мають право приймати участь у місцевих та всеукраїнських референдумах.

Законодавство України не передбачає обмежень щодо участі юристів у мітингах та демонстраціях. Лише норма Закону України «Про статус суддів» може трактуватися як така, що обмежує участь суддів у мітингах та демонстраціях: «Суддя не може належати до політичних партій та профспілок, брати участь у будь-якій політичній діяльності». Практика реалізації цієї норми дозволяє зробити висновок, що участь судді у політичних акціях, зокрема, демонстраціях, є дисциплінарним проступком, що тягне міри юридичної відповідальності.

Одним з основних політичних прав у сучасному демократичному суспільстві є право на утворення та членство в політичній партії, на відповідну діяльність в межах цієї організації. В усіх демократичних державах на конституційному й законодавчому рівнях закріплено право вільно утворювати політичні партії, бути їх членами й вільно виходити з них. Це право відносять до основних політичних прав громадянина. Водночас це право є таким, що найбільше обмежується саме для різних категорій юристів.

Щоб уточнити існуючі обмеження для громадян України на членство в політичній партії, необхідно проаналізувати систему міжнародно-правових актів з прав людини, які, відповідно до Конституції України, є складовою частиною нашого законодавства. У Загальній декларації прав людини — першому міжнародно-правовому документі, який закріпив комплекс прав людини, — зазначено (ст. 20), що «кожна людина має право на свободу мирних зборів та об'єднань», і не передбачено жодних обмежень цього права.

Міжнародний пакт про громадянські й політичні права від 16 грудня 1966 р. в розвиток положень За-

гальної декларації також закріплює право кожної людини на свободу асоціацій (ст. 22), однак це право вже передбачає можливість обмеження: «Користування цим правом не підлягає ніяким обмеженням, окрім тих, які необхідні в демократичному суспільстві в інтересах державної або суспільної безпеки, громадського порядку, охорони здоров'я та моральності населення або захисту прав і свобод інших осіб. Ця стаття не перешкоджає введенню законних обмежень користування цим правом для осіб, які входять до складу збройних сил і поліції».

Європейська конвенція про захист прав людини й основних свобод закріплює право на об'єднання (ст. 11), також обумовлюючи це право деякими обмеженнями: «Ця стаття не перешкоджає введенню законних обмежень користування цим правом для осіб, які входять до складу збройних сил і поліції, державного управління».

У Конвенції Міжнародної організації праці № 87 «Про свободу асоціацій і захист права на організацію» передбачено, що трудящі без будь-якого обмеження мають право створювати організації, а також вступати в них. Разом із тим ст. 9 документа встановлює, що «національне законодавство визначає, в якій мірі гарантії, передбачені цією Конвенцією, застосовуватимуться до збройних сил і поліції». Ще в одному міжнародно-правовому документі «Основних принципах незалежності суддів» говориться: «Відповідно до Загальної декларації прав людини члени судових органів, як і інші громадяни, користуються свободою слова, віросповідання, асоціацій і зібрань, проте, користуючись таким правом, судді повинні завжди вести себе таким чином, щоб забезпечити шанування до своєї посади і зберегти неупередженість і незалежність судових органів».

Таким чином, можна дійти висновку, що на сьогодні існує загальне правило: всі громадяни, зокрема юристи, мають право на об'єднання в політичні партії, політичну діяльність і захист своїх прав. Що стосу-

ється обмеження політичних прав, то жорстких міжнародно-правових стандартів не існує, а є тільки можливість обмеження прав окремих, прямо вказаних у договорах, категорій громадян, і тільки на основі закону. Відповідно до Міжнародного пакту про цивільні й політичні права є можливість обмеження політичних прав двох категорій державних службовців — армії і поліції. Однак у Європейській конвенції про захист прав людини й основних свобод з'являється ще одна категорія, яку можна обмежити в цих правах, — службовці державного управління.

Виникає запитання: як повинна діяти держава, яка підписала обидва міжнародні договори і взяла на себе відповідні зобов'язання? Як відмічається в коментарі до Віденської конвенції про право міжнародних договорів, проблеми застосування послідовно прийнятих договорів з одного й того ж питання не знайшли свого повного вирішення не тільки в Конвенції, а й у теорії міжнародного права та договірній практиці держав¹.

На нашу думку, вирішення цієї колізії можливе двома шляхами: по-перше, визнанням, якщо держава за першим договором узяла на себе зобов'язання не обмежувати права на об'єднання для всіх, окрім двох категорій громадян, то положення другого договору, де передбачено можливість обмеження цього права для третьої категорії громадян, уже не може бути застосоване; по-друге, договори можуть розглядатися як такі, що взаємно доповнюють один одного.

Після виходу України зі складу СРСР стався імпульсивний стрибок від однієї крайності — злиття КПРС і державного апарату, до іншої — різкого й необґрунтованого розмежування партій і держави в усіх сферах. В умовах відсутності наукових розробок з питань обмеження політичних прав державних службовців у нашому законодавстві все ж з'явилися норми,

---

¹ Венская конвенция о праве международных договоров: Комментарий / Отв. ред. Н.В. Захаров. — М.: Юрид. лит., 1997. — С.79.

що встановлювали обмеження права на об'єднання в політичні партії окремих їх категорій¹.

Із прийняттям Закону України «Про політичні партії в Україні» від 5 квітня 2001 року це питання було чітко вирішено в одному акті. Згідно зі ст. 6 Закону членами політичних партій не можуть бути шість категорій юристів: судді, працівники прокуратури й органів внутрішніх справ, співробітники Служби безпеки України, працівники органів державної податкової служби, юристи, що є військовослужбовцями.

Усі інші категорії громадян України, в тому числі всі інші юристи, мають право вільно створювати політичні партії і бути їх членами. Це право поширюється на нотаріусів, адвокатів, юрисконсультів, науковців, викладачів, юристів, що працюють на посадах в органах виконавчої та законодавчої влади, тощо.

Контрольні питання

1. Визначте поняття політичної культури юриста.
2. Вкажіть структурні елементи політичної культури юриста.
3. Назвіть види політичної культури юриста.
4. Які нормативно-правові акти регулюють участь українських юристів у політичному житті?

¹ Див. Лук'янов Д.В. Правове регулювання участі державних службовців у діяльності політичних партій // Державна служба і громадянин: реалізація конституційних прав, свобод та обов'язків: Наук. зб. — Харків: Укр. акад. держ. управління (ХФ), 2000. — С. 111–115.

МОРАЛЬНА КУЛЬТУРА ЮРИСТА

§ 1. Поняття й зміст моральної культури юриста

Об'єктивна необхідність моралі в суспільстві пов'язана з потребою спільного, колективного життя людей, узгодження (гармонізації) різних інтересів (індивідуальних, сімейних, групових, професійних, національних, суспільних).

Мораль виступає однією з форм суспільної свідомості й визначається як сукупність норм, принципів, ідеалів, ціннісних уявлень, за допомогою яких регулюється поведінка людей у суспільстві. Мораль є особливим способом «практично-духовного освоєння» дійсності і відрізняється від теоретичного (наука), художнього (мистецтво) і міфологічного (релігія) способів. Сутність моралі полягає в нормативно-ціннісному характері й вираженні суспільної потреби в формах морального ідеалу та належного.

Специфіка моралі пов'язана з її всепроникаючим характером («присутністю» у всіх сферах і видах життєдіяльності людини), універсальністю й проявляється через реалізацію основних соціальних функцій (регулятивної, оціночної, ціннісно-орієнтуючої, пізнавальної, виховної та ін.). Іншої подібної форми соціальної регуляції в суспільстві немає. Право, як відомо, прямо і часто виражає інтереси панівної верстви, соціальної групи чи суспільства, спирається на силу держави та значною мірою формалізовано. Звичай покликаний зберегти стійке існування тієї чи іншої локальної групи (етнічної, соціальної). Мораль відбиває суспільну необхідність і апелює до громадської думки й особистих переконань.

Моральна культура особистості — це міра її моральної соціалізації, тобто ступінь освоєння і при-

власнення пануючих у суспільстві моральних цінностей і ступінь реалізації їх у діяльності в різних сферах суспільного життя. Іншими словами — це досягнутий особистістю ступінь морального розвитку, який характеризується засвоєними і реалізованими в діяльності моральними цінностями. У повсякденному слововживанні під моральною культурою найчастіше розуміють моральну вихованість людини, ступінь засвоєння нею моральних норм, приписів, вимог і їх реалізацію у своїх вчинках.

Рівень розвитку моральної культури особистості може вимірюватися через систему функціонально пов'язаних показників, до якої входять: знання основних моральних правил, вимог, приписів, норм, принципів та ідеалів суспільства; оцінка їх як соціально справедливих, доцільних, необхідних, таких, що сприяють як суспільному прогресу в цілому, так і всебічному гармонійному розвитку окремої особистості зокрема; втілення їх у повсякденній поведінці, різнобічній діяльності, спілкуванні; соціально значуща мотивація поведінки і діяльності; дотримання вимог обов'язку і совісті у складних життєвих ситуаціях і навіть в екстремальних умовах; потреба і здатність (здібність) до постійного морального самовдосконалення. Ці змістовні показники моральної культури особистості є невід'ємною складовою її загальної культури.

Головним критерієм оцінки рівня моральної культури виступають реальна поведінка людини, її моральні ідеали, ставлення до інших людей, колективу, суспільства, міра гуманності, яку особистість виявляє в соціальній діяльності і яка виражає ступінь її духовно-моральної свободи в конкретних умовах суспільної, моральної необхідності. Основною функцією моральної культури особистості є регулювання моральної складової будь-якої діяльності і її моральних стосунків з іншими.

Структурно моральна культура особистості виступає як діалектична єдність культури моральної свідо-

мости і культури моральної поведінки, які, у свою чергу, є складними підсистемами.

Моральна свідомість — це специфічний різновид суспільної й індивідуальної свідомості, спрямований на освоєння ціннісних властивостей суспільних відносин і вчинків людей з точки зору їх відповідності прийнятим у суспільстві моральним нормам та настановам. Одна з найсуттєвіших особливостей моральної свідомості полягає в тому, що соціально необхідне знаходить у ній форму особистісного вираження, завдяки чому воно виступає в індивідуальному і суспільному житті як своєрідна програма дії, моральний імператив. Культура моральної свідомості особистості включає культуру етичного мислення і культуру моральних почуттів.

Культурний потенціал моральної свідомості реалізується, передусім, в *культурі етичного мислення*. Критерієм культури етичного мислення є оптимальність прийняття моральних рішень і розв'язання моральних конфліктів. Прояви культури етичного мислення різноманітні. Це вміння користуватися набутим етичним знанням, що виражається у вмінні відрізнити добро від зла, застосовувати в конкретній ситуації необхідну, відповідну моральну норму тощо.

Але моральна культура не зводиться тільки до знання у сфері моралі. Моральна свідомість мусить спиратися не тільки на аргументи розуму, а й на силу почуттів. Саме почуття людини, перетворені, відшліфовані моральністю, є могутнім фактором переходу етичних знань у моральні вчинки.

Культура моральних почуттів — одна з найважливіших характеристик моральної свідомості особистості. Ступінь моральної вихованості людини збігається з тим, наскільки в ній розвинута здатність до «морального резонансу», співпереживання, співчуття, милосердя, наскільки морально чисті почуття. Усе це не менш важливе, ніж культура етичного мислення.

Формування культури моральних почуттів — дуже важливий резерв вдосконалення моральної культури

особистості і міжособистісних стосунків. Такі морально-психологічні якості особистості, як здатність до взаєморозуміння, чуйність, відчуття співпричетності, солідарності, забезпечують здоровий морально-психологічний клімат у колективі, згуртованість його членів, нормальне міжособистісне спілкування. Емоційна сторона діяльності, моральні почуття розкривають сутність суб'єктивної підготовленості особистості сприймати і виконувати моральні вимоги. У цілому ж культура моральних почуттів є одним із основних показників духовно-морального світу особистості.

Отже, у поведінці людини визначальну роль відіграє культура моральної свідомості, тобто її внутрішня культура, що ґрунтується на світогляді і засвоєних моральних цінностях. У ній втілюються результати виховання.

Практично-духовна природа моралі означає, що її вимоги невід'ємні від суспільних завдань, наповнені конкретним практичним змістом. Тому моральна культура особистості, крім культури моральної свідомості, включає й *культуру моральної поведінки* (вчинків), тобто зовнішню культуру. Це знання і втілення у вчинках, поведінці правил етикету.

Справжня культура, внутрішня і зовнішня, проявляється у всьому: у відношенні до праці, до службових обов'язків, у володінні усною мовою, у повсякденному спілкуванні з сім'єю, з колегами, у манері поведінки в гостях, громадських місцях тощо. Складаючись із багатьох компонентів, моральна поведінка проявляється, насамперед, у двох із них: а) у вмінні обирати зовнішню форму, адекватну внутрішній моральній культурі, і б) у вмінні оптимізувати спосіб діяльності, обирати і застосовувати ефективні засоби виконання морального рішення.

Нарешті, моральна культура особистості проявляється в усій системі її поглядів і переконань, повсякденній поведінці, конкретних вчинках, що здійснюються нею у різних видах діяльності. Вона проявляється у будь-якому виді особистісної культури (полі-

тичної, правової, естетичної, професійної тощо) у тій мірі, в якій відповідний вид людської діяльності має моральний «вимір», моральний аспект.

Вимоги моралі, висока моральна культура мають особливе значення для професії юриста, оскільки з цією професією пов'язуються уявлення про такі високі морально-правові принципи, як гуманізм, справедливість, об'єктивність, законність, без яких неможливо вирішувати завдання побудови правової держави, демократичного, соціально орієнтованого, гуманного суспільства. Правові суперечки, як відомо, обумовлені конфліктом інтересів людей, а юридична практика, як правило, пов'язана з необхідністю розв'язання конфліктних ситуацій. Отже, професійна діяльність юриста торкається найважливіших інтересів людей, їх благ, а іноді й долі. Усе це накладає особливий тягар моральної відповідальності за зміст, процес і результати своєї професійної діяльності на суддів, прокурорів, слідчих, адвокатів та інших працівників юридичної спеціальності й вимагає від них високих моральних якостей. До юристів, які працюють у правоохоронних органах та в інших державних структурах й наділені владними повноваженнями, ставляться підвищені моральні вимоги ще й як до представників державних органів і держави, носіїв владних повноважень, охоронців закону.

Однією із необхідних умов ефективного виконання професійних зобов'язань юриста є його *професійна компетентність*, глибоке розуміння й використання кожного із факторів, які впливають на хід службових справ, уміння швидко виявляти причини можливих труднощів, визначити оптимальні варіанти їх усунення. Висока загальна й професійна культура додають впевненості юристу, допомагають швидко орієнтуватися в складних, нестандартних ситуаціях, проявляти незалежність й свободу в судженнях, версіях, правильно аналізувати обставини. Поза кваліфікованою компетентною професійною діяльністю юриста, спрямованою на вирішення практичних завдань, не можна говорити про справжню моральність. Професіонал і

дилетант мають різну моральну філософію. Професійне дилетантство завжди є аморальністю, воно приносить шкоди суспільству, мабуть, не менше, ніж неробство, крадіжки чи зловживання.

Результати професійної діяльності юриста у будь-якій галузі залежать не тільки від його інтелектуальних якостей і професійних вмінь, але й від його «етичного потенціалу», від усвідомлення обов'язку і відповідальності, від соціально значущих почуттів і потреб.

Розвинуте етичне мислення, багатство і відрефлектованість почуттів, самоповага і повага інших, доброзичливість, відповідальність та інші складові внутрішньої культури, знання і дотримання етикету в найзагальнішому вигляді характеризують моральну зрілість юриста, свідчать про високий рівень особистісного прояву моральної культури.

Практика показує, що юристи, характерними рисами яких є повага до людей, увага до їх індивідуальних особливостей, ввічливість, вміння вислуховувати, користуються у суспільстві великим авторитетом. Недбале ставлення до справи, до долі людей неприпустимі і засуджуються громадською думкою.

Юрист повинен вміти приховувати особисті переживання, гасити дратівливість і керуватися у стосунках з людьми не тимчасовим настроєм, а *почуттями доброзичливості, такту, взаєморозуміння, обов'язку*. Треба бути уважним до людини, підходити до неї з оптимістичною гіпотезою, навіть з деяким ризиком помилитися, тобто бачити у будь-якій людині добре, позитивне.

Характеристикою високої моральної культури юриста виступають *єдність слова і діла*, що передбачає єдність мислення і вчинку, знання і почуття, особисту чесність і високу принциповість.

Дуже важливо для будь-якої людини, і особливо юриста, не «переходити» за межі добродійності, позитивних якостей, *не втратити почуття міри у спілкуванні ні з тим, хто нижче, ні з тим, хто вище у*

соціальної ієрархії. Недотримання, порушення міри може знебарвити і найкращі моральні якості юриста. Межа між добродієм і її антиподами в конкретних життєвих ситуаціях інколи буває ледь помітною. Морально виправдані, наприклад, сміливість без хвацькості (молодецькості, бравади), спритність без необдуманості, твердість без впертості, гідність без зарозумілості, впевненість без самонадіяності.

Моральна культура юриста передбачає *стійкий імунітет проти зла, моральну чистоту, вихованість*, що виключає виникнення суб'єктивізму, душевної глухоти, зловживання владою, службовим становищем, досягнутим статусом тощо. Чинити опір злу може лише той, хто сам надійно захищений від нього. Ця захищеність базується на чистій совісті, розвинутих почуттях обов'язку, професійної честі, особистої відповідальності, інших моральних якостях, які і є складовою моральної культури.

Важливою складовою моральної культури юриста є *здатність і готовність до моральної рефлексії* (самопізнання, самоаналізу, самооцінки), *саморегуляції і, нарешті, самовиховання* (самовдосконалення). Необхідність в моральному вдосконаленні соціально зрілою особистістю переживається як потреба і стає джерелом її активності. Юрист мусить бути відповідальним за свою професійну і загальнокультурну самоосвіту.

У процесі самовиховання (самоперевиховування) можуть переборюватися емоційна глухота, нещирість, нетерпимість, догматична прямолінійність тощо, а також вироблятися моральні якості, що підносять особистість як людину і фахівця.

Чим вище моральна культура юриста, тим ефективніше він виконує службові й громадські обов'язки, тим відповідальніше ставиться до процесу і результатів своєї професійної і громадської діяльності. І навпаки, низький рівень моральної культури юриста може звести нанівець його особистісний і професійний потенціал.

§ 2. Морально-професійний обов'язок юриста

Жити у суспільстві й бути вільною від нього людиною не може. Суспільство існує як соціальний організм, в якому кожний його член виконує відповідні соціальні ролі, функції. Він бере на себе або має брати у відношенні до суспільства певні зобов'язання. Їх усвідомлення, внутрішнє сприйняття, переживання складає основу морального обов'язку.

Обов'язок як поняття моральної свідомості і категорія етики (науки про мораль) — це усвідомлена і добровільно сприйнята моральна необхідність, зобов'язання перед суспільством, спільнотою, конкретною особою, яке стало внутрішньою потребою особистості. Це ставлення особистості до суспільства, до тих суспільних ролей, функцій, які логікою життя чи професійної діяльності покладені на неї. Особистість виступає як активний носій певних моральних, у тому числі й службових (професійних), зобов'язань перед суспільством, усвідомлює їх і реалізує у своїй діяльності, поведінці. Отже, обов'язок є внутрішньою моральною необхідністю виконання об'єктивно існуючих суспільних вимог. Джерелом обов'язку виступає суспільний інтерес. Саме в ньому концентрується нормативний бік моралі, її активна природа, вся сукупність моральних норм, що безпосередньо пов'язуються з практичною діяльністю. Почуття обов'язку відіграє важливу роль у суспільному житті, суттєво впливає на будь-яку діяльність та поведінку людини і свідчить про те, що вимоги суспільної моралі стали моральними мотивами діяльності чи поведінки особистості. Втрата чи ослаблення почуття обов'язку призводить до деградації суспільних відносин у багатьох сферах життя.

Об'єктивний бік обов'язку — віддзеркалення сукупності суспільних вимог (зобов'язань) до людини, це суспільні очікування відповідних вчинків, поведінки від людини, яка взяла на себе відповідні соці-

альні ролі, функції. Зміст цих вимог, очікувань не належить від неї, вони формуються самою життєвою необхідністю.

Суб'єктивний бік складає усвідомлення особистістю вимог, очікувань з боку колективу, спільнот, суспільства та її готовність свідомо й добровільно їх виконувати. Це вміння не говорити про обов'язок, а діяти, здатність переносити труднощі, відмовлятися від спокус, приборкувати егоїстичні устремління, відстоювати свої переконання, принципи, переборювати негаразди для виконання обов'язку.

Моральний і професійний обов'язок юриста полягає у захисті конституційних прав, свобод та інтересів громадянина, суспільства, держави, забезпеченні безпеки (політичної, економічної, екологічної, інформаційної, правової, духовної тощо) своєї країни, зміцненні правопорядку.

Особливості вимог юридичного обов'язку обумовлені характером завдань, що стоять перед відповідними соціальними інститутами, службовими підрозділами, специфікою їх організації, своєрідністю умов їх діяльності. З урахуванням специфіки організації правоохоронних та правозастосовних органів моральні відносини в них регламентовані нормами права більш детально, ніж в інших сферах суспільного життя. У значній мірі моральні й правові норми носять деонтологічний характер. Тому обов'язок — не стільки побажання, скільки вимоги держави й суспільства, які мають бути виконані. Моральний зміст юридичного обов'язку підсилюється правовими вимогами, що мають силу закону. Усі відносини, які прямо виражають і закріплюють професійний обов'язок, мають моральний і правовий авторитет. Відхід від вимог обов'язку є порушенням водночас і правових, і моральних норм. Правове оформлення професійного обов'язку юриста закріплюється в статутах, присягах, інструкціях і містить правову і моральну норму та оцінку. У правових актах, що регулюють діяльність юристів різної спеціалізації (закони України «Про прокуратуру»,

«Про адвокатуру», «Про статус суддів», «Про нотаріат», «Про міліцію», «Про оперативно-розшукову діяльність», «Про Службу безпеки України» та ін.), взаємодія й взаємопроникнення цих двох видів суспільних вимог найбільш тісні й глибокі.

Працівники суду, прокуратури, міліції та інших органів можуть успішно виконувати свої професійні функції тільки тоді, коли вони *глибоко усвідомили соціальне призначення своєї діяльності*, мають підвищене почуття обов'язку, готові виконати його, незважаючи на труднощі й перепони. Суддя, прокурор, слідчий не можуть миритися з порушенням законів, прав людини, інтересів суспільства й держави. В очах суспільства, громадської думки суддя, прокурор, слідчий — непохитні стражі законності, які керуються тільки почуттям професійного обов'язку, не допускають компромісів з власною совістю, не піддаються будь-яким впливам і слугують тільки закону й ідеалу справедливості.

Виконуючи свій професійний обов'язок і зобов'язання, що складають безпосередньо сферу його конкретної діяльності, юрист повинен намагатися задовольнити в міру своєї компетенції і завдань, що стоять перед ним, реальні потреби суспільства; дотримуватись законності, при необхідності вступаючи в конфлікт з інтересами окремих осіб, відомств, а можливо й зі структурами чи представниками державної влади; робити свою професійну кар'єру, піклуючись про своє підвищення й інші професійні інтереси. Для цього необхідні: професійні здібності й майстерність, психологічна готовність до напруженої праці, настанова на постійне слідування вимогам професійного обов'язку й існуючої правової системи.

Обов'язок особистості, взагалі, й професійний обов'язок юриста, зокрема, включає в себе усвідомлення своєї відповідальності перед іншими людьми (клієнтами, підозрюваними, колегами, керівниками, підлеглими), перед суспільством, перед самим собою. Відповідальність — зворотний бік свободи. Той, хто

діє вільно, на власний розсуд, повністю відповідає за свої дії.

Моральна відповідальність розуміється як визначення відповідності поведінки, дій, результатів вчинку людини змісту моральних норм, її обов'язку, з урахуванням об'єктивних обставин і можливостей їх виконання. Відповідальність юриста означає здатність передбачати наслідки кожного свого вчинку і прагнення запобігти можливому негативному ходу подій. Це здатність: оцінювати свою поведінку, діяльність з точки зору користі чи шкоди для суспільства, громадян; порівнювати, свої вчинки з пануючими у суспільстві вимогами, нормами моралі і права; співставляти потреби з реальними можливостями; відповідати за обрані цінності (ціннісні орієнтації), вироблені соціально-психологічні настанови, прийняті рішення, використані засоби, здійснені вчинки.

Важливою складовою моральної культури юриста, його професійного обов'язку є *збереження професійної таємниці, конфіденційності* (з лат. — довіра, секретний, що не підлягає розголосу). Конституція України в статтях 31 та 32 гарантує право кожного громадянина на таємницю листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції, невтручання в його особисте і сімейне життя, не допускає збирання, зберігання, використання та поширення інформації про особу без її згоди тощо. У Законі «Про адвокатуру» наголошується про збереження адвокатської таємниці для нормального здійснення судочинства й довіри між адвокатом і його клієнтом; в Законі «Про нотаріат» передбачається обов'язок нотаріуса берегти таємницю про відомості, що отримані ним у зв'язку з нотаріальними діями; в Законі «Про статус суддів» підкреслюється, що суддя зобов'язаний не розголошувати відомості, дані, що складають державну, військову, службову, комерційну, банківську таємницю, інформацію про особисте життя громадян, справи яких розглядаються в суді. Нерозголошення відомостей конфіденційного характеру щодо приват-

ного життя громадян, зберігання таємниці в інтересах суспільства, держави визначає належне виконання професійного обов'язку юриста.

§ 3. Основні засади професійної етики юристів

Спілка юристів України на своєму V з'їзді 16 травня 2001 р. обговорила проект і затвердила «Основні засади професійної етики юристів України». У цьому документі узагальнені моральні стандарти поведінки, що базуються на визнаних загально-людських моральних цінностях і основних принципах професійної діяльності юристів. «Основні засади...» слугують створенню передумов для укріплення престижу юридичної професії, зміцнення репутації юристів, в яких бланках правової системи України вони не працювали. У документі наголошується, що в своїй професійній діяльності юристи України мають керуватися такими основними принципами, як: служіння народу України; верховенство права; незалежність і підкорення лише закону; демократизм і гуманізм; пріоритет прав і основних свобод людини і громадянина; професіоналізм, компетентність і відданість справі; чесність і порядність; додержання присяги (там, де її прийняття передбачено). Вони мають дотримуватися загально визнаних принципів і норм міжнародного права, міжнародних договорів України.

Усвідомлення великої відповідальності перед суспільством і кожним громадянином — запорука успішного розв'язання будь-якої юридичної справи. Юрист діє надто аморально, коли, виказуючи прихильність високим принципам моралі, недобросовісно служить праву. Цю обставину слід підкреслити особливо, тому що на практиці інколи здійснюються спроби прикрити відступ від основ законності посиланням на мораль, високі моральні якості. Якими б складними не були життєві стосунки, в котрі вступає юрист,

ситуації, з якими він зустрічається, які б не були його нахили, симпатії, він завжди повинен пам'ятати, що за своїм положенням в суспільстві він є «служником» права, борцем за ідеали і принципи законності.

Дотримання законності — це не тільки політичний і правовий, але й глибоко моральний принцип. В юридичній практиці він означає організацію і діяльність правоохоронних органів, юридичних служб на основі закону і в точній відповідності з ним, суворе дотримання законів і інших правових актів процесуального характеру, що регламентують порядок діяльності юриста при вирішенні юридичних справ, правильне застосування норм матеріального права.

Укріпленню правового порядку в цілому, зміцненню режиму законності у вирішенні юридичних справ сприяє *принцип високоморального ділового співробітництва* юристів при здійсненні ними своїх професійних повноважень, який виступає свого роду гарантом вирішення завдань, що стоять перед ними і пов'язані з реалізацією права.

Не викликає сумнівів, що інтереси юристів в конкретній справі можуть не співпадати і навіть суперечити один одному, як, наприклад, у відносинах обвинувача і захисника в кримінальній справі. Але яку б функцію юристи не виконували, яке б положення в процесі розгляду справи не займали, моральний обов'язок вимагає від них будувати свої взаємовідносини на основі ділового співробітництва, що визнається єдиною метою — служінням ідеалам законності, правової держави.

Дуже важливим є ще один аспект принципу, що розглядається. Справа в тому, що в діяльності юристів виникає безліч різних ситуацій, коли вони повинні налагоджувати і підтримувати контакти поміж собою в силу службових обов'язків. Зокрема, такі відносини складаються між слідчими різних відомств, між слідчими і оперативними працівниками, працівниками прокуратури, суду, експертних організацій. У названих ситуаціях прагнення до єдності виникає в силу не

тільки єдності професій, але й спільності виконання ними конкретних завдань. Разом із тим слід пам'ятати, що юристи в ім'я професійної солідарності не мають морального права йти на безпринципні компроміси, нехтувати своїм професійним, моральним обов'язком. Помилкові в цьому розумінні думки про «честь мундира» треба категорично відкинути в ім'я досягнення об'єктивної істини.

У професійній діяльності юриста важливе значення має *принцип гуманного, турботливого ставлення до людини*. Прагнення бачити у кожному випадку живих людей з їх переживаннями і турботами, боротися з професійним «звиканням» і пов'язаним із ним «душевним очерствінням» — ось моральні вимоги, що висуваються до професії юриста.

На превеликий жаль, і серед юристів можна спостерігати бездушність і черствість, підозрілість і недовіру до людей. Пояснюється це в тому числі і помилковим судженням, що начебто гуманне ставлення до людини, як принцип моралі, не може бути повністю застосоване до людей, звинувачуваних у вчиненні правопорушень.

Уважне ставлення до людини — основа гуманізму, значення якого протягом останніх десятиріч поширилося і на діяльність юристів-спеціалістів в галузі охорони навколишнього природного середовища. Ніколи ще перед юридичною практикою не стояли такі масштабні завдання в цій галузі. Всебічний екологічний контроль життєдіяльності людини, нормування екологічних показників, що стають «жорстокішими» і регламентують відношення людини до навколишнього середовища, розширюють предметну область наукової і практичної юридичної діяльності. Саме комплекс правових заходів покликаний створити контроль над умовами життя людського роду. За допомогою системи заходів щодо охорони, оздоровлення навколишнього середовища юристи-спеціалісти мають захистити людське життя для народження майбутніх здорових поколінь. Обереігаючи від пошкоджень

генетичний фонд людства, юридична практика стоїть на «охороні» джерел життя. Отже, зміст принципу гуманізму і уважного ставлення до людини в сучасній юридичній практиці розкривається через етичне ставлення юриста до захисту законних прав і інтересів особи, суспільства і держави. Початком основ гуманізму є етичне відношення не тільки до особи, громадянина, але й до всього живого на землі, природи в цілому, життєвого середовища людини.

Моральна культура юриста, в тому числі його підхід до вибору методів, якими він користується в роботі, багато в чому визначається *принципом порядності*.

Мабуть, кожний міг би запропонувати своє тлумачення порядності, яке б в чомусь співпадало, в чомусь мало розбіжності. І це зрозуміло, оскільки мова піде про дуже емке поняття, яке характеризується багатьма нюансами, зумовленими, наприклад, тим, в сфері яких інтересів — особистих чи суспільних — порядність виявляється. Не випадково ми нерідко зустрічаємося з дивним явищем, коли юрист, порядний у приватному житті, непорядний в справах службових. Не вдаючись у психологічну природу цього феномена, цілком виправданим є висновок про те, що такий юрист непорядний взагалі. У тих ситуаціях, де юрист постає в більш привабливому вигляді, його порядність йде не від впевненості і внутрішньої моральної культури — вона вимушена, викликана побоюванням, як би не втратити прихильність оточуючих. Юрист, непорядний в службових взаємовідносинах, при відповідних обставинах буде непорядним і в приватному спілкуванні, і навпаки.

Серед ознак порядності, як принципу моральної культури юриста, виділимо *чесність і правдивість, доброзичливість і чуйність до людей*.

Чесність і правдивість дають змогу юристу знаходити контакт і взаєморозуміння з людьми, розбиратися в мотивах їх вчинків і дій, відчувати їх настрій, розуміти їх психологію. Чесність і правдивість слу-

жати своєрідним гарантом його успішної професійної діяльності на повсякденному, робочому рівні. Діапазон дій цих моральних норм охоплює фактично всі сфери правової діяльності, всі її напрямки і дільниці, бо є безумовною загальнолюдською вимогою, що випливає із об'єктивної необхідності спільної діяльності і життя людей взагалі.

Чесність і правдивість тісно пов'язані з *доброзичливістю і чуйністю* до людей. У своїй роботі юрист знаходиться ніби на перехресті людських дол. До нього йдуть люди зі своїми турботами і проблемами, радістю і горем, скаргами і найнепередбаченішими питаннями, які потребують вирішення. Щоб будь-який такий прихід не був даремним, необхідно зрозуміти людину, врахувати всі мотиви її вчинків і дій, вникнути в підстави її клопотань, заяв, вимог.

Разом із тим професійна доброзичливість не має нічого спільного з всепрощенням. Бути доброзичливим, добрим і бути «добреньким» — не одне й те ж. Доброзичливість у професії юриста невіддільна від його принциповості. Доброзичливість і доброта не означають поблажливості і м'якотілість у вирішенні принципових питань. Юрист не може бути одночасно «добрим» для всіх. Навпаки, коли йдеться про порушення інтересів держави, громадян, юристу треба вміти бути принциповим. Інакше кажучи, справжня доброзичливість в таких випадках якраз і визначається суворою вимогливістю.

Міра порядності юриста виявляється і в тому, як він відноситься до недоліків у своїй роботі і реагує на критику. Справді, це свого роду лакмусовий папірець, що дозволяє з достатньою впевненістю говорити про політичну і моральну зрілість юриста, його готовність і здатність здійснювати покладені на нього функції. В умовах, коли утверджуються нові підходи в правовій і інших сферах суспільного життя, значення критики і самокритики суттєво зростає. Твереза оцінка реального стану речей, а також всього нового, що від-

бувається в правовій сфері, допоможе юристу попередити виникнення небажаних ситуацій, приймати рішення у відповідності із законом.

Суттєве значення для професійної етики юриста має моральний *принцип непримиренності до несправедливості*.

Своєрідність етичної категорії справедливості полягає в тому, що вона найтіснішим чином пов'язана з правом і отримує свій безпосередній розвиток і обґрунтування в політичних і правових поглядах. Найбільш яскраво це виявляється в конституційних принципах законності і рівності всіх громадян перед законом. Справедливість передбачає безумовну повагу будь-якої особи, гідність якої не може бути знижена ні за яких обставин. Людині з розвинутим почуттям власної гідності не властиві брехня і дворушність. Саме гідність більш за все возвеличує людину, надає їй діяльності, всім її прагненням найвищу шляхетність.

Принципом професійної етики юриста є також *простота і скромність*. Незалежно від того, яке він становище займає, по-справжньому скромний юридичний працівник ніколи не повинен визнавати за собою якихось особливих прав і привілеїв. Він зобов'язаний відноситися до себе і до своєї роботи виможливо, поважати досвід і знання своїх колег, підкоряти себе спільним для всіх вимогам професійної дисципліни. Простота і скромність юриста і їх роль у зміцненні авторитету і престижу юридичної професії неоціненні.

Підводячи підсумки наведеному про принципи професійної діяльності юриста, слід підкреслити, що висока моральність людини, особливо людини, що наділена владою, — а юрист, як правило, наділений нею, — це величезний потенціал, необхідний для якісного ефективного функціонування правового механізму.

Моральна ущербність особи — безсумнівна ознака недостатньої вихованості. Між тим при всьому цьому

ми відносимося до вихованості досить поблажливо: добре, коли вона є, але коли немає, «як-небудь переб'ємося». Хоча ніхто ще не спромігся, на жаль, виміряти втрати від недоліків невихованості багатьох «горе-юристів», але те, що вони великі, не підлягає сумніву.

Біда ще і в широко розповсюдженій помилці відносно зв'язку інтелекту і моральності. Суть помилки в тому, що основним виявленням морального розвитку у багатьох випадках визначається інтелектуальна допитливість — пристрась до книжок, музики і т.ін. Однак доведено (кожен і сам може спостерігати це в повсякденному житті), що навіть глибокі знання не гарантують чесності, доброти й інших моральних достоїнств. Прикро, що «геній» і «злодійство» — речі часом сумісні, не завжди талант поєднується з істинною інтелігентністю і порядністю. Знання — не більше ніж зовнішні атрибути моральності, а глибинна її суть — в здібності до духовної віддачі і співпереживання. Задоволення інтелектуальних потреб юриста само по собі не охоплює всього того, що необхідно для його морального розвитку.

У розділах «Основних засад професійної етики юристів України» розкриваються основні завдання і стандарти поведінки, діяльності юристів, що працюють в органах державної влади, а також засади взаємодії юристів, які не належать до державних службовців, з представниками органів державної влади (розд. III); формулюються ціннісні орієнтири ставлення юристів до правничої професії, професійних об'єднань та обмеження, що витікають із чинного законодавства.

Різні професійні об'єднання юристів створили й створюють свої *кодекси чи правила професійної етики*. V з'їзд суддів України 24 жовтня 2002 р. затвердив «Кодекс професійної етики судді», який спрямований на вирішення етичних питань, пов'язаних зі статусом судді. Вища кваліфікаційна комісія адвокатури при Кабінеті Міністрів України після тривалого обгово-

рення в обласних адвокатських об'єднаннях 1 жовтня 1999 р. схвалила «Правила адвокатської етики». «Вони покликані слугувати системою орієнтирів для адвокатів України при збалансуванні, практичному узгодженні ними своїх багатоманітних професійних прав і обов'язків відповідно до статусу, основних завдань адвокатури та принципів її діяльності, визначених Конституцією України, Законом України «Про адвокатуру» та іншими законодавчими актами України, а також мають закріпити єдину систему критеріїв оцінки етичних аспектів поведінки адвоката у дисциплінарному провадженні кваліфікаційно-дисциплінарних комісій адвокатури при оскарженні дій адвоката як таких, що порушують Присягу адвоката через порушення Правил адвокатської етики», наголошується в преамбулі «Правил ...». Міжнародна конференція нотаріусів, що відбулася 15–17 травня 2002 р. у Полтаві, запропонувала для розгляду проект «Правила професійної етики нотаріуса» й доручила Раді Української нотаріальної палати їх затвердити. Таким чином, «Основні засади професійної етики юристів України», кодекси чи правила професійної етики окремих ланок юристів фіксують той факт, що для професії юриста вимоги моралі мають особливий сенс, оскільки істинні законність і правопорядок у суспільстві встановлюються там, де правоохоронці і вся юридична спільнота спираються на принципи служіння народу України, верховенства права, гуманізму, справедливості, чесності, порядності тощо.

§ 4. Деформації моральної свідомості юристів та шляхи їх подолання

Аналіз юридичної практики свідчить як про професійну майстерність і високу моральну культуру працівників юридичних професій, так і про недоліки, які зустрічаються у цій сфері (зловживання посадовим

становищем, порушення дисципліни, невиконання службового обов'язку, незбереження професійної таємниці, корупція тощо). Такі явища свідчать про деформацію свідомості, як уже зазначалось у розділі VIII цього підручника.

Деформації моральної свідомості юристів — це негативні явища, риси, які формуються стихійно чи свідомо у окремих представників цієї професійної групи всупереч суспільним, державним вимогам, стандартам професійної діяльності і поведінки, очікуванням громадської думки.

Уявлення про належне, справедливе, бажане й припустиме у діяльності юристів складається у суспільстві, у самій професійній групі, закріплюються у законах і підзаконних актах. Моделі поведінки і діяльності, що закладаються на таких засадах, поступово під впливом негативних факторів соціального середовища, особливостей професійної діяльності й іншого можуть розмиватись, руйнуватись і наотмість створюватись індивідуальні, корпоративні, привнесені ззовні уявлення, що несумісні з суспільними, професійними вимогами. Природно, що вони приховуються, але виражають нову настанову індивідуальної ціннісної свідомості й реалізуються у поведінці, діях в умовах відсутності зовнішнього контролю. Такі настанови і дії можуть носити суспільно небажаний, неприпустимий чи небезпечний, протиправний характер.

Інколи люди з деформованою свідомістю можуть проникати в правоохоронні органи для досягнення корисливих цілей, задоволення амбіцій та ін. Деформація моральної свідомості правоохоронців може відбуватись під тиском ззовні, коли для досягнення моральної, правової мети використовуються брудні, неправові засоби та ін. Подібні й інші деформації моральної і правової свідомості працівників юридичної професії мали місце і у далекому минулому, і у роки радянської влади, не подолані вони і у незалежній Україні.

Діяльність юристів здійснюється здебільшого у складних морально-психологічних умовах, за негативного емоційного фону, у конфліктному середовищі, де чимало спокус. Тут виникає загроза деформації і моральної, і правово-професійної свідомості. Причини деформацій моральної і професійної свідомості у професійній групі юристів слід шукати як у самому суспільстві, так і у специфічних умовах діяльності конкретних органів і служб.

Панує думка, що юристи можуть бути такими ж недобросовісними, корисливими, як і будь-який громадянин. Залежність рівня моральної культури працівників юридичної професії від рівня моральної культури суспільства — це вірогідна гіпотеза. Дійсно, правовий нігілізм населення пострадянської України не може не відбиватись на свідомості професійної групи правоохоронців, яка формується із різних верств цього ж населення. Сьогодні спостерігається розрив між декларованими цінностями та можливістю їх реального досягнення, що призводить до розвитку беззаконня, всюдозволеності, виправданню злочинів і навіть заохоченню до них. Так, тільки 26,6 % населення м. Харкова вважає, що закон не можна порушувати ні за яких умов. Знецінення на рівні суспільства і особистості моральних і правових цінностей не робить їх значущими і у професійній діяльності юриста. Мабуть, рівень деформацій моральної і професійної свідомості юристів залежить і від того, наскільки побутовість, непрофесіоналізм проникає у сферу їх професійної діяльності. У свій час видатний російський юрист А.Ф. Коні переконливо доводив, що кожен юрист зобов'язаний обов'язково засвоїти основні моральні начала своєї професії, «бо які гарні не були б правила діяльності, вони можуть згубити свою силу і призначення у недосвідчених, грубих і недобросовісних руках».

Статистичні дані показують високу плинність кадрів у органах МВС України. Фіксується і високий

рівень порушення законності. За радянських часів при прийнятті на службу в органи акцент робився на політичних якостях особистості. У цивілізованих державах при висуванні юристів на високі посади першочергове значення надається моральним якостям (чесність, порядність, непідкупність, відповідальність та ін.). У сучасній Україні при зарахуванні до особового складу органів МВС на перший план висуваються фізичні властивості, спортивна підготовка, професійні якості. Моральні якості ідуть як другорядні, додаткові, несуттєві.

Напівзакритий чи закритий характер діяльності органів МВС, СБУ, прокуратури, специфіка морально-психологічного становища, негативний емоційний фон, підвищене нервеве напруження, примусовий, конфронтаційний характер спілкування й інше так чи інакше відбивається на особистій свідомості юристів, що в них працюють. Застосування заходів правового примусу не завжди позитивно впливає на свідомість цієї групи працівників. У деяких з них може сформуватись настанова на допустимість застосування будь-якого примусу, втручання в особисте і громадське життя громадян, може відбуватись зниження цінності людської свободи, звичка до «зворотнього» боку життя. Через повторюваність і схожість службових ситуацій, стереотипи поведінки в таких обставинах стають самодостатніми, нориви замінюють собою свідомий моральний вибір, стирають основи індивідуальної відповідальності працівників, паралізується їх моральна самостійність. За таких умов можуть статись деформації моральної і правової свідомості і змінитись моральні чи особистісні якості працівника.

Професійна трансформація моральних вимог, а точніше їх деформація, може бути передумовою виникнення і створення корпоративної «моралі», замкненої на власних інтересах професійної когорти (оперативно-розшукового апарату, чи слідчого підроз-

ділу, чи ін.) які, як правило, не відповідають, а то й суперечать інтересам суспільства, професійної групи юристів.

Головні причини виникнення корпоративної моралі лежать у підміні за певних обставин морального бачення проблеми «професійним» («юридичним»), у захисті «честі мундира», у переважанні інструментального підходу до вирішення «делікатних» завдань (непідконтрольність цілої групи професійних рішень і дій у рамках використання конфіденційного сприяння громадян), орієнтованого на конкретний результат. Це відбувається тоді, коли у виборі способу, засобів, прийомів розв'язання завдань раціональність бере гору над моральністю, коли інтереси професії беруть верх над тими інтересами суспільства і держави, заради яких передбачено проведення оперативно-розшукових чи інших заходів. У цих випадках механізм моральної регуляції може бути відкинутий, ним можуть знехтувати.

Незважаючи на те, що діяльність слідчого детально і чітко урегульована і регламентована законом, закон залишає за слідчим вибір між тією чи іншою нормою, між тим чи іншим процесуальним засобом, прийомом. У стадії досудового слідства виникає багато ситуацій, які ставлять слідчого і перед правовим, і перед моральним вибором. І тут залишається чимало спокус. Які методи, прийоми, засоби застосувати для швидкого і повного розкриття злочину і викриття винних? Піддаватись спокусі застосування методів конфронтації, боротьби, засобів шантажу, загроз, психічного і фізичного насильства методами кримінального світу й ін. чи стояти на принципах гуманізму, справедливості, законності? Питання про відповідність засобів меті залишається для слідчого завжди актуальним.

Нерозвинута моральна культура слідчого може підштовхувати на деформацію його моральної і правової свідомості. Так, формальне ставлення до людей (підлеглих чи підозрюваних), до справи, схильність діяти

за буквою закону, а не за його духом, байдужість, черствість, грубість, упередженість, підозрілість, корисливість, зверхнє ставлення, приниження людської гідності, втрата почуття гуманності та інше — це деформації моральної свідомості, які стоять на заваді ефективної професійної діяльності слідчого чи оперативного уповноваженого кримінального розшуку. Людина за таких умов перетворюється у бездушну машину. Інтелект, воля, що не занурені у моральність, — це стихійне лихо, соціальне і моральне зло. Тому тільки кращі люди здатні на таку працю, не заражаючись нею, писав відомий російський філософ І. Ільїн.

Посадовий статус судді, виконання суддівських функцій, як відомо, передбачає певну відчуженість, а остання сприяє виникненню авторитарних схильностей. Частині суддів властиві комплекси непогрішності та привілею на істину в останній (вищій) інстанції, що сформувались під впливом абсолютного володарювання у судовому процесі, у результаті чого поступово відбувається певна деформація характеру і формування негативних особливостей у правосвідомості. Суддівська непогрішність, якщо вона не збалансована здатністю «приборкувати» себе, умінням користуватись власною «гальмовою системою», якщо вона тяжіє до келійності і корпоративності, неминуче призводить до волюнтаристських рішень і дій.

Деформації моральної свідомості юристів мають різне обличчя, але вони схожі майже у всіх професійних когорт на пострадянському просторі: некомпетентність (невисокий або низький рівень професіоналізму); зловживання владою, службовим становищем у особистих цілях; перевищення своїх повноважень; упередженість, тенденційність, невинуватена жорстокість, тяганина й інші, що наведені вище.

Отже, основними причинами деформацій моральної свідомості юристів є такі: формальний підхід до підбору кадрів; негативний морально-психологічний клімат у деяких колективах; формально-бюрократич-

ні методи керівництва колективами; зловживання владою в корисних егоїстичних цілях; терпимість до порушень службової дисципліни й фактів невиконання службового обов'язку; порушення процесуальних кодексів; формування подвійної моралі; нерозбірливість у засобах; пияцтво; укриття від реєстрації й обліку злочинів, їх приховування із кар'єрних чи корисливих міркувань; низький соціальний престиж деяких служб (органів); виконання працівниками органів невластивих їм функцій; низька соціально-правова й економічна захищеність працівників тощо.

Шляхи подолання деформацій моральної й правової свідомості юристів пов'язані з організацією виховного процесу в відповідних колективах; якістю підбору юридичних кадрів; формуванням здорового морально-психологічного клімату в них; особистий приклад авторитетних людей і керівництва; пропаганда передового досвіду діяльності, морально-етичне просвітництво, єдність слова і справи тощо.

Перевиховання юристів з деформаціями моральної і професійної свідомості — це завдання держави і її певних органів, соціальних інституцій, громадської думки, професійних об'єднань юристів, відповідних колективів і самої людини як носія деформації. Висока моральна культура юриста є головним бар'єром на шляху деформації моральної свідомості, а здатність і здібність до самопізнання, самоаналізу, самооцінки, саморегуляції в цілому до самовиховання (самоперевиховання), самовдосконалення допоможе звільнитись від будь-яких деформацій.

Контрольні питання

1. Визначте поняття моралі та моральної культури особистості.
2. Визначте поняття моральної свідомості і культури моральної поведінки та назвіть їх структурні елементи.

3. Назвіть особливості моральної культури юриста.
4. Визначте поняття морально-професійного обов'язку юриста та поясніть його об'єктивну та суб'єктивну сторону.
5. Визначте поняття моральної відповідальності юриста.
6. Поясніть сутність основних засад професійної етики юристів.
7. Визначте основні причини деформацій моральної свідомості юристів та назвіть шляхи їх подолання.

ЕСТЕТИЧНА КУЛЬТУРА
ЮРИСТА§ 1. Поняття естетичної культури юриста
та форми її прояву

Естетика (від грецьк. *aisthetikos* — те, що належить до почуттєвого сприйняття) — філософська наука про емоційно-почуттєве сприйняття дійсності, про діяльність, в основі якої лежить уявлення про красу та її результати, зокрема, мистецтво. Вона вивчає найбільш загальні закони розвитку мистецтва та різноманіття естетичного ставлення людини до світу (природи, суспільства, людини та її діяльності в усіх життєвих сферах: професійно-виробничій, науково-пізнавальній, суспільно-політичній, сімейно-побутовій).

Естетика аналізує найзагальніші характеристики, притаманні різним естетичним об'єктам дійсності. З естетичними властивостями явищ, процесів, предметів людина зустрічається повсякденно. Це і архітектурні споруди різного призначення, і технічні об'єкти (літак, автомобіль, комп'ютер та ін.), і ландшафтно-паркові зони, і інтер'єри приміщень, і вбрання індивіда, і твори мистецтва, і гуманні вчинки особистості. Вони сприймаються не тільки з практично-утилітарних позицій, а й викликають певні естетичні почуття, переживання, насолоду, тобто естетичне відношення до предметів, явищ дійсності.

Естетичне ставлення до навколишнього світу визначає потребу та здатність особистості захоплюватись як незвичайністю та красою явища, процесу, предмета, так і засобами їх зміни, результатами творчості, відчувати естетичну насолоду від самого процесу діяльності.

Естетика потрібна не тільки митцю, художній інтелігенції як світоглядна основа для творчої діяльності, а й будь-якому фахівцю. Не становить винятку і професійна діяльність юриста. Вивчення естетики важливо тому, що вона формує *естетичну свідомість юриста* та розвиває його уявлення, фантазію, художньо-образне мислення, потребу сприймати красу і отримувати від неї насолоду, бажання сприймати, цінувати і розуміти мистецтво, красиво поводитися тощо.

У духовному розвитку особистості юриста значне місце належить естетичній культурі. *Естетична культура особистості* як ступінь її естетичної вихованості, естетичного розвитку є складною системою, що включає розвинуті чуттєвість та інтелект, загальнолюдські й соціально-групові уявлення про прекрасне та потворне, трагічне і комічне і т. ін. Вона є сукупністю форм і способів естетичного засвоєння дійсності, розуміння краси і здатності створювати реальні предмети, регулювати свою поведінку за законами краси. У ній демонструється рівень засвоєння існуючих у суспільстві естетичних цінностей, ступінь опанування його естетичною культурою, що виражається у здатності бачити, відчувати та створювати красу. Багато видатних юристів (прокурорів, суддів, слідчих, адвокатів тощо) високо цінували художню творчість у різних її видах, самі мали успіхи у цьому напрямку.

Естетична культура особистості змінює ставлення людини до природи, через подолання відчужено-утилітарного підходу до неї, виходячи із взаємних «інтересів» (в естетичному переживанні природа «олюднюється»), а часом — виключно через самоцінність її буття, вона набирає у свідомості людського образного змісту та формує якість культури емоцій і почуттів, іншу якість мислення, здатність мислити не за однією чи кількома обмеженими мірками, а за міркою будь-якого виду, здатність розмовляти мовою пред-

мета, виражати своєрідність його сутності. Естетична культура сприяє розвитку в особистості образного мислення, мислення за аналогією та асоціацією, цілісності сприйняття конкретних образів, розвитку фантазії, зорового уявлення, інтуїції.

Естетично насичена емоція посилює наукову, художню творчість, а відсутність естетичного може свідчити про відсутність таланту працівника, про його бездарність.

Указані якості мислення важливі, коли невідомий весь набір засобів та правил розв'язання завдання. Здатність уявити процес, явище, справу в образній формі полегшує пошук результату, що може бути продуктом дослідження. Можливість миттєвого охоплення в думці речей в цілому відкривається у предметно-образному мисленні, а це підвищує вірогідність появи несподіваної, але корисної асоціації.

Процес пошуку потрібних аналогій та асоціацій багато у чому здійснюється інтуїтивно. Інтуїтивне є високоінтелектуальним процесом, який пов'язаний не тільки з психологічними факторами й особливостями духовного освоєння дійсності людиною. Інтуїтивна діяльність залежить від певного запасу знань, культури мислення і бачення навколишнього світу, стилю діяльності, особливо наукової, що склався у людини. Інтуїтивне рішення має почуттєвий та образний характер. Побудова внутрішньо несуперечливої моделі явища, процесу і взагалі світу у свідомості людини за допомогою вербально-знакового мислення веде у певній мірі до збідненого його відображення. Образне мислення уможливорює сприйняття світу в усій його цілісності, багатозначності та суперечливості, що забезпечує процеси творчості, особливо на етапі «визрівання» ідей.

Специфічна за своїм змістом та функціями професійна діяльність юриста зумовлює своєрідність вияву його естетичної культури. Вона трансформується в структуру та якість професійної культури юриста.

Естетична культура юриста відбивається також у манерах одягатись, спілкуватись, у дотриманні вимог загального і службового етикету, в естетизації службового середовища, у мовній культурі тощо.

§ 2. Службовий етикет юриста

Важливою складовою культури поведінки людини є етикет. Етикет з французької мови перекладається як етикетка, ярлик, церемоніал. Цим словом визначалися встановлений порядок і форма поведінки при дворі монарха, тобто придворний протокол. Кожна епоха, кожне суспільство відрізняються своїми правилами поведінки, системою норм пристойності. *Сучасний етикет — це сукупність правил повсякденної порядної поведінки, що стосується зовнішнього прояву ставлення до людини, в основі якого лежать уявлення про моральне і прекрасне.*

Сучасний етикет ґрунтується на моральних принципах гуманізму й демократизму, що сприяють взаєморозумінню, взаємодії, комфортному спілкуванню між людьми. Доброзичливість, шанобливість, повага до думки іншого, турбота про ближнього, допомога йому є виразом і внутрішньої культури особистості, і зовнішньої, що й відбивається у дотриманні етикетних вимог. Ввічливість, скромність, простота, тактовність, точність — це найважливіші вимоги культури поведінки, дотримання зовнішніх правил порядності.

У цивілізованому суспільстві склалися *загальні правила етикету:*

- уміти бути уважним до людини у будь-яких ситуаціях;
- ввічливо звертатися з проханням про будь-яку послугу і дякувати за її надання;
- співчувати людині в її невдачах, поділяти з нею радість успіху;

— з повагою і розумінням ставитись до інших думок, смаків, уміти вислухати того, хто говорить, не перебивати і виявляти інтерес до його думки;

— пропонувати людині свої послуги і допомогу у можливих формах;

— не допускати приниження людської гідності того, хто вам не подобається;

— берегти робочий і вільний час свій і інших людей, не марнувати його беззмістовними розмовами, не примушувати людину чекати на тебе;

— розмовляти мовою зрозумілою усім присутнім чи більшості;

— намагатися не помічати фізичних вад людини, не розпитувати про них;

— не сміятися безпричинно у присутності людини, не давати їй приводу гадати, ніби ви смієтеся з неї;

— не допускати ніяких погроз щодо людини, тим більше — фізичних дій;

— не нав'язувати співрозмовникові тему розмови про себе, прагнути більше запитувати і слухати, ніж говорити самому;

— не підкреслювати своєї шляхетності і жертвованості у зробленій вами послугі, якою б важливою і значною вона не була;

— дбати про свій зовнішній вигляд, охайність і чистоту, пам'ятати, що неувага до себе, недбалість, неохайність — це неповага до інших людей;

— не привертати до себе уваги екстравагантністю зовнішнього вигляду.

Ці правила відбивають загальну форму поваги до людини взагалі.

Службовий етикет починається із *зовнішнього вигляду юриста*. Це важливий компонент успішної діяльності й доброзичливих стосунків з колегами, клієнтами тощо. Зовнішній вигляд людини свідчить, з одного боку, про її ставлення до оточуючих, з іншого — характеризує її внутрішній світ і ділові якості. Акуратний, чистий, підтягнутий, з гарною зачіскою фахівець викликає сприятливе враження у людей,

свідчить, що він поважає естетичні й моральні почуття інших, бажає позитивного ставлення до себе, створює атмосферу співпраці. Зовнішній вигляд створює соціальний і психологічний портрет юриста, що визначає характер подальших стосунків.

Зовнішня культура людини починається зі *стилю одягу*. Для юриста — це діловий костюм, зі смаком підібрана краватка, сукня чи формений одяг, красиво взуття, мінімум прикрас. Чистота, охайність тіла і одягу, вдало і помірно підібрані прикраси, аксесуари допомагають сформувати імідж діловитості й елегантності юриста. На роботі недоречно екстравагантність одягу, яскрава косметика, велика кількість прикрас, не личить і неохайність, неакуратність в одязі. Слід пам'ятати, що юрист представляє державу для всіх, хто звертається до нього за допомогою.

У службових відносинах *взаємини старшого і молодшого, жінки й чоловіка* відповідають основним правилам етикету. Слід пам'ятати ім'я і по батькові керівників, колег, підлеглих, співрозмовників, поважати оточуючих, клієнтів. Необхідно уміти бути вдячним своїм колегам, довіряти їм, дорожити їх часом і не відволікати від основної діяльності, цінувати жарт.

На роботі обов'язковим є *дотримання субординації*. Демократичний стиль керівництва її не скасовує. Не можна зривати гнів на колегах, підлеглих, клієнтах, хоча може бути і поганий настрій, неприпустимо підвищувати голос під час розмови, допиту, судового засідання тощо. Слід бути толерантним до окремих недоліків колег, підлеглих, клієнтів. Грубість і невитриманість підривають авторитет працівника, призводять до конфліктів. Правила етикету вимагають виявити *дружню увагу і турботу до особистих потреб колег* (шанування ювілярів, відзначення знаменних дат, присвоєння звань тощо). Засвоєння цих та інших правил етикету дозволить юристу швидко порозумітись у колективі, правильно побудувати службові відносини, оптимально виконувати службові завдання, завжди тримати себе під власним контролем.

Найістотніша вимога службового етикету — *дисциплінованість*. Дисципліна є не тільки адміністративною, а й моральною вимогою. Вона виражає ступінь поваги до людей, їх інтересів. Дисциплінованість — нормативна умова сумлінного ставлення до праці, виконання професійних обов'язків. Діапазон дисциплінованості надзвичайно широкий: це і своєчасний прихід на роботу, і своєчасно виконана робота, і виконання взятих зобов'язань, і чітке виконання всіх обов'язків. Це взагалі свідчення високої професійної культури, яка ґрунтується на любові до обраної спеціальності (фаху).

Похідним від службового етикету є *юридичний етикет*. Він має специфічну форму взаємостосунків, що виникають між особами, які беруть участь у вирішенні юридичних справ.

Відомо, що юристам, де б вони не працювали, яку б посаду не обіймали, доводиться повсякденно спілкуватися з різними людьми, нерідко в конфліктних умовах, приймати різноманітні рішення, від об'єктивності, правильності яких залежить здійснення соціальних завдань, господарських планів і, що найбільш важливо, — людської долі. Тому у своїй професійній діяльності юрист має дотримуватись загальних правил етикету, вимог службового етикету і специфічних правил юридичного етикету. Він має бути зібраним, зосередженим, коректним, точним, високоорганізованим, дисциплінованим, критично оцінювати свої можливості. Слід не робити іншому того, чого не бажаєш собі, тобто до інших ставитись слід так, як хотілося б, щоб ставились інші до вас.

Крім того, юрист має завжди приймати рішення в державних інтересах, в інтересах суспільства і людини, з урахуванням конкретних обставин; утримуватись від діяльності, що не входить до кола службових обов'язків, особливо коли вона шкодить професійній діяльності; відмовлятися від будь-яких подарунків, виявів гостинності та інших послуг, що можуть вплинути на прийняття рішень і виконання службових обов'язків.

§ 3. Мовна культура юриста

Юридична діяльність — це творчий процес. Важливе місце в ньому належить спілкуванню, складанню документів. Культура спілкування залежить від моральної, естетичної і мовної культури юриста. Засвоєння етикету офіційно-ділового спілкування і комунікативних норм сучасної ділової української мови забезпечує комфортну взаємодію з колегами, ділові зв'язки з підлеглими, керівниками, клієнтами, представниками іншомовних кіл. Юрист повинен вміти швидко встановлювати ділові контакти, правильно оформляти й складати документи.

Юрист має *добре володіти державною мовою*, знати мовні правила, серед них, зокрема, правила літературного слововживання, наголошування слів, вибору синонімів, норми правопису, використовувати лексичне багатство та стилістичну різноманітність, правила милозвучності тощо. Ці правила відзначаються стабільністю, стійкістю, але водночас вони динамічні, рухливі, бо відбивають закономірні процеси розвитку літературної мови. Важливо не тільки знати, а головним чином культивувати нормовану літературну мову, дотримуватися усталених літературних норм і тим самим пропагувати зразкову літературну мову як ознаку високої культури спілкування. Отже, юрист повинен вміти грамотно, ясно і красиво висловлювати думки, не вживати вульгаризмів, формулювати положення без зайвих слів, точно і однозначно.

У практичній мовній діяльності виробляється певний автоматизм у вимові, наголошуванні, у вживанні словосполучень і т. ін. *Культура мови* пов'язана із свідомим ставленням до мовленого і писаного слова і вихованням мовного чуття. Мовна культура передбачає свідоме накопичення і застосування юридичних термінів, штампів (кліше), стереотипів.

Словесні (вербальні) засоби під час діалогу, полілогу супроводжуються мімікою, жестами чи позою (невербальними засобами), які можуть підсилювати (чи

навпаки) комунікацію. Сильним подразником може бути і брутальне слово. Непристойно застосовувати жаргонізми, опускатися до зверхнього тону. Під час виконання професійних обов'язків та й поза ними юрист має бути коректним, незалежно від настрою, стресогенних обставин.

Культура телефонної розмови є особливою формою спілкування. Розмова має бути короткою, лаконічною, ввічливою і тільки по суті.

Мовна культура реалізується й через *писемне ділове спілкування, складання документів*. Одиницею писемного мовлення є текст. Згідно зі ст. 27 Закону «Про інформацію» від 2 жовтня 1992 р. «документ — це передбачена законом матеріальна форма одержання, зберігання, використання і поширення інформації шляхом фіксації її на папері...». Основна функція документа, таким чином, — інформативна. Юрист, збираючи, накопичуючи інформацію за допомогою різних видів юридичних документів, фіксує, закріплює, передає її. Правовий документ як результат організаційної, інтелектуальної і в цілому професійної діяльності юриста є показником його естетичної культури і професійної компетентності. Юридичні документи закріплюють факти, що мають юридичне значення. Вони охоплюють усі сторони провадження в кримінальних, цивільних та адміністративних справах.

Юрист повинен вміти складати загальні ділові документи (автобіографію, характеристику тощо) не просто формально за вимогами утилітарно-практичного підходу, а й за законами краси. Досвід свідчить, що це вдається далеко не всім.

§ 4. Естетичні характеристики правових документів

Комплекс розумових, технічних, організаційних і юридичних операцій, що здійснюється юристом, завжди об'єктивується в правових документах, які по-

винні відповідати їй естетичним вимогам. Правовому документу, який є результатом творчої діяльності юриста, одночасно властиві естетичні якості.

Виявлення естетичного сприйняття правового документа відбувається як через його зміст, так і через його форму. У зв'язку з цим виділимо комплекс *естетико-правових вимог*, що пред'являються до правових документів, дотримання яких в значній мірі полегшує їх сприйняття.

Як правило, ознайомлення з документом починається зі сприйняття його загально-естетичного вигляду, а це в значній мірі пов'язано і з художнім оформленням, і з оптимізацією розміщення реквізитів документа. Наприклад, для підвищення естетичних якостей документів вони повинні виготовлятися тільки на білому папері з використанням чорної чи іншої темної фарби. Назви ж документів мають бути виділені іншим, ніж текст, шрифтом. Це створює елемент контрастуючого сприйняття правового документа особами, що знайомляться з ним.

Документ має бути складений без виправлень, підтирок, які погіршують його естетичне сприйняття. Недбало поставлений штамп, змазана печатка, нерозбірливий підпис теж значно ускладнюють його сприйняття.

Одночасно необхідно, щоб дотримувався і формуляр документа, оскільки відсутність хоча б одного з реквізитів може зробити його неякісним, а в деяких випадках може навіть позбавити юридичної сили.

Існує *типовий формуляр*, тобто сукупність розташованих в певній послідовності реквізитів документа, де сам реквізит несе на собі одночасно естетичне навантаження¹.

Формуляр конкретного виду документа характеризується певною кількістю реквізитів. Встановлено і

¹ Див.: Молдаванов М.І., Сидорова Г.М. Сучасний діловий документ. — К., 1992. — С. 13; Документы и делопроизводство. — М., 1991.

максимальний перелік із 31 реквізиту. Окремі види документів можуть мати додаткові реквізити, не встановлені державними стандартами.

Слід підкреслити, що деякі з реквізитів в конкретних видах юридичних документів можуть бути відсутніми, оскільки наявність тих чи інших реквізитів визначається перш за все цілями повного правового документа, а також його призначенням і змістом. Разом із тим будь-який правовий документ, виготовлений юристом в залежності від його функціонального призначення, повинен мати певний комплекс реквізитів і певний порядок їх розташування. Наприклад, для правоохоронних і правонаділяючих документів найбільш характерні такі реквізити: найменування виду відповідного документа і його заголовок; місце і час складання; зазначення, від якого органу чи особи складений відповідний документ і кому він адресується; конкретне авторство складеного документа, а також строк вступу (виконання) його в силу і його юридична посвідченість (підпис, установа, печатка).

Зрозуміло, кожний реквізит документа несе одночасно певне смислове і естетичне навантаження. Наприклад, коли зазначення найменування відповідного виду правового документа допомагає з'ясувати його призначення, а також ступінь обов'язковості виконання закладених в ньому вимог, то, в свою чергу, вдале графіко-кольорове виконання найменування документа надає йому загально-естетичне сприйняття.

Тексту деяких юридичних актів передують *анотація* (заголовок), в якій в стислій і чіткій формі не тільки викладено основний зміст правового документа, але й міститься позитивна або негативна оцінка юридичним органом певних фактів, дій тощо.

Крім зазначення *місця і часу складання правового документа*, у відповідності з вимогами Єдиної державної системи діловодства в ньому повинна зазначатися *назва того органу*, який видав його. Як

правило, ця назва є на відповідних бланках чи представляється за допомогою спеціального штампелю. Цей реквізит звичайно включає до себе не тільки назву органу, але й посадове становище особи, прізвище і ініціали особи, від імені якої надходить документ.

Правовий документ повинен мати **конкретного адресата**, до якого він звернений. Ним може бути як державний орган, організація, так і посадова особа, громадянин, обов'язково з зазначенням його прізвища, ініціалів, посади. Важливе значення має також правильне написання назв державних органів, організацій та ін. (адресатів) і уточнення їх кількісного складу.

Одним з найважливіших реквізитів правових документів є їх юридична посвідченість, тобто погодження, підпис, затвердження, скріплення печаткою.

Такі реквізити, як **підпис і печатка**, надають правовому документу юридичну силу. Підпис повинен служити трьом основним цілям: вказувати на конкретну особу — автора, видавця документа; свідчити, завіряти чи стверджувати його зміст; підтверджувати відповідальність того, хто підписав, за інформацію, яка міститься в правовому акті. Юридичний документ підписує його складач — у відповідності з його компетенцією, встановленою чинним законодавством. Відсутність підпису може послужити підставою для відміни правового документа. Ця вимога закріплена законодавчо.

У низці випадків після підписання правового документа для санкціонування його змісту чи поширення на певних суб'єктів має здійснюватися ще й затвердження акта вищою посадовою особою, яка наділена для цього необхідною компетенцією — грифом «Затверджую». Наприклад, прокурор своєю постановою затверджує такий правовий документ, як обвинувальний висновок. У подібних випадках правові документи набувають юридичну силу тільки з моменту їх затвердження.

Невід'ємним реквізитом низки юридичних актів є печатка. Вона має засвідчувати дійсність підпису посадової особи.

Посадова особа, яка підписала чи затвердила правовий документ, одночасно повинна проставляти і дату, яка включає до себе строк прийняття правового документа і строк вступу його в законну силу. До складу дати входять число, місяць, рік. Для її зазначення можуть використовуватися різні засоби оформлення: цифровий, буквений і змішаний, тобто букво-цифровий.

Крім перерахованих вимог до реквізитів правових документів пред'являються деякі *спеціальні вимоги*, що мають *техніко-юридичний характер*. Так, окремі юридичні документи мають бути неодмінно написані (складені) на спеціальному бланку чи на папері зі штампом відповідного органу і з проставленням всіх даних, яких вимагають правила діловодства.

Бланки документів залежно від ступеня цільового і функціонального призначення (умовно їх можна поділити на загальні, спеціальні, засвідчувальні) повинні використовуватися для виготовлення окремих видів документів.

Як правило, використання загальних бланків пов'язане з оформленням різного роду розпорядчої за характером правової документації (листів, повісток, повідомлень тощо). Спеціальні бланки використовуються юридичними органами в зв'язку із здійсненням державної влади і управління. Наприклад, в сфері правохорони це бланки постанов, протоколів, обвинувальних висновків. Використання засвідчувальних бланків призначається і для виготовлення таких правових актів-засвідчень, як дипломи про присудження вчених звань і ступенів, закінчення вищих навчальних закладів і т. ін. На основі загального бланка допускається виготовлення бланків, що призначені для складання окремих видів документів функціонально-цільового призначення, в які додатково включаються деякі специфічні для даного виду актів реквізити, наприклад,

реквізит-імператив «Для службового користування», що обмежує доступ до правового документа.

Кожний із зазначених бланків, як і інші правові документи, не тільки повинен містити необхідний для кожного з них перелік реквізитів, встановлений формуляром-зразком, але й естетично оформлюватися.

Підвищення ролі правової документації в різних галузях юридичної практики знайшло своє відображення в її уніфікації і стандартизації. У централізованому порядку здійснюється виготовлення комплектів бланків, карток тощо. При цьому нові бланки, трафарети документів, виготовлені у відповідності з державними стандартами, не тільки значно полегшують складання і з'ясування правових документів, але й сприяють логічності й послідовності розташування тексту, його компактності, ясності викладу суті питань, правильному розміщенню реквізитів та ін.

Отже, застосування бланків у роботі юридичних органів будь-якої ланки, з одного боку, надає правовим документам офіційний характер, а з іншого — сприяє кращому естетичному сприйняттю інформації, що міститься в них, полегшенню їх використання і підвищенню ефективності регулюючого впливу цих документів.

Поряд з естетико-правовими і техніко-юридичними вимогами, які характеризують перш за все зовнішню сторону естетичного сприйняття правового документа, треба мати на увазі і ті вимоги, що не тільки розкривають їх змістовну сторону, але й дають відповідь на питання про рівень естетичної культури їх безпосередніх складачів-юристів. Наприклад, вмілий вибір юристом форми, стилю і мови поряд з вимогами конкретності, ясності тощо, при викладенні змісту тексту документів в повній мірі свідчить про естетику викладення самого правового документа.

До найхарактерніших форм, які можуть бути використані при викладенні змісту правових документів, можна віднести розповідну, описову і аналізуючу (обґрунтовуючу).

Розповідна форма має передбачати виклад фактів, явищ, подій в тій хронологічній послідовності, в якій вони мали місце в дійсності. Мета використання даної форми викладу відповідного матеріалу при складенні правових документів — показати хронологію тих подій, фактів, явищ дійсності, які мали місце насправді, без встановлення їх предметної характеристики і проведення відповідного аналізу. Найбільш доцільна розповідна форма викладу матеріалу для таких різновидів документів — протокол допиту свідка, потерпілого, обвинувачуваного; протокол судового засідання і т. ін.

Для викладення змісту правових документів широко застосовується і *описова форма*. Тут юрист повинен не тільки охарактеризувати різні явища, події, дії суб'єктів чи факти, перераховуючи їх ознаки, риси, але й, розташовуючи їх за ступенем значимості, виділити найважливіші, суттєві з точки зору їх складача. В описовій формі викладаються такі документи, як висновки експертів, протокол виїмки, обшуку, огляду місця події тощо.

Досить розповсюджена і *аналізуюча форма* викладу змісту юридичних актів. Вона виражається в установленні логіко-послідовної низки суджень, визначень і висновків, побудованих на причинних зв'язках між явищами і фактами, які розкривають їх внутрішній взаємозв'язок і доводять певне положення, наприклад, обвинувальний висновок.

При складанні правових документів юристу завжди необхідно враховувати особливості кожної форми викладу змісту названих правових документів і застосовувати їх.

Серед інших вимог, які пред'являються до змісту правових документів, слід виділити вимоги *конкретності, стислості, чіткості, ясності й грамотності викладу змісту*, всього того, що в кінцевому рахунку робить документи доступними для тих, кому вони адресовані, кому стають відомими. Наприклад, рішення суду з цивільної справи, як письмовий документ, має бути ясним і точним. Якщо рішення неясне і не-

точно, суд може за своєю ініціативою чи за ініціативою осіб, які беруть участь у справі, роз'яснити його або виправити помилки, які є в рішенні.

Важливі в зв'язку з цим *мова і стиль викладення самого юридичного акта*. Сучасна літературна мова має велику кількість стилів як особливих різновидів мови, що історично склалися, відрізняються за своїм змістом, характером мовних засобів і закономірністю їх вживання. У повній мірі стильові відмінності притаманні і правовим документам. Разом із тим мова правових актів вимагає перш за все точності і неможливості будь-яких пересудів.

При складанні юридичних актів доцільно користуватися *офіційно-діловим стилем*, дотримуючись при цьому всіх форм літературної мови.

У правових документах не повинно бути різного роду технічних (описки, помилки, механічні пошкодження тексту), структурних (порушення композиції, диспропорційність частин), смислових недоліків (неправильне використання термінів, порушення норм граматики), орфографічних і пунктуаційних помилок, неправильного вживання конструкцій (розтянутості речень, механічного з'єднання простих речень в надмірно складні).

Не можна забувати відому вимогу писати так, щоб скорочення тексту актів здійснювалося шляхом заміни складних речень простими. Ліквідація дієприкметникових і дієприслівникових зворотів, вживання аббревіатур, термінів, стандартних зворотів не тільки прискорюють читання тексту акта, але й значно покращують його загальне сприйняття. При складанні правових документів слід уникати плеоназмів (зворотів мови, в яких зайве повторення слів, значення котрих частково чи повністю співпадає), тавтології (повторення корінних, близьких за звучанням і значенням слів), архаїзмів (застарілих слів), канцеляризмів (громіздких фраз сталою архаїчною структурою і фразеологічних сполучень), діалектизмів (слів, виразів

місцевого діалекту), зайвих слів іншомовного походження.

Для дотримання *логічної послідовності* викладу змісту правового документа, зручності його сприйняття, а також з'ясування його суб'єктами-адресатами дуже велике значення має *рубрикація*. Це один із засобів логічно компактного розташування змісту документа, що полягає в графічному розділі змісту тексту на частини за допомогою заголовків, нумерації, пропусків. Найбільш простою рубрикацією вважається певна частина тексту, об'єднана однією мікротемою, що містить закінчену думку. Більш складні тематичні рубрики, які включають слова, що визначають тему підрозділу правового документа, його змісту, тобто ті, які нічого не говорять про зміст підрозділу, а тільки відділяють його від інших за допомогою одного із графічних засобів (пропусків, зірочок, цифр тощо).

Контрольні питання

1. Визначте поняття естетичної культури юриста та вкажіть її функціональне призначення.
2. Визначте поняття етикету та назвіть його загальні правила.
3. Назвіть вимоги, які диктує юристу службовий етикет.
4. Охарактеризуйте особливості мовної культури юриста.
5. Назвіть естетично-правові вимоги, що пред'являються до ділових документів.

ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ЮРИСТА

§ 1. Поняття психологічних чинників у діяльності юриста

Специфіка юридичної діяльності вимагає від юриста відповідних психологічних знань (зокрема, психології особи і діяльності, психології юридичної праці, психології міжособового спілкування) і навичок використання таких знань в професійних ситуаціях, вмінь вирішувати спірні питання, знаходити шляхи розв'язання конфліктів в юридичній практиці.

Суддя, прокурор, адвокат, слідчий, працівник органів дізнання спілкуються не тільки із злочинцями, а й із самими різними людьми, які виступають у якості свідків, потерпілих, експертів, понятих тощо. Особа кожного з них формується в певних умовах суспільного життя; вони мають неоднакові характери, індивідуальні образи мислення; своєрідне ставлення до себе і оточуючого світу. Юрист повинен бути озброєний психологічними знаннями, щоб правильно зрозуміти і оцінити поведінку людей, вплинути на них і витримати психологічний тиск з боку інших учасників юридичного процесу.

Юристам за родом діяльності приходиться стикатися з тіньовими сторонами життя, іноді в найбільш відразливих їх проявах, що вимагає від них вміння зберігати особистий імунітет до негативного впливу і уникати небажаної професійної деформації (підозри, обвинувального ухилу, самовпевненості тощо).

Юридична практика потребує від юристів морально-психологічної витримки, раціонального використання власних сил і здібностей, володіння професійними пси-

хологічними властивостями для отримання оптимальних і достовірних доказів. У послідовному розвитку таких професійних властивостей, як гнучкість розуму і характеру, гостра спостережливість і добра пам'ять, самовладання і витримка, принциповість і справедливість, організованість і самостійність, велике значення мають рекомендації практичної психології.

Психологічна компетентність юристів допомагає запобігти тяжких наслідків юридичних помилок. Особливої гостроти набуває і проблема узгодженості людських вчинків, в конфліктних ситуаціях, коли їх думки, потреби, цілі вступають в протиріччя. Безперечно, юридичні норми, як загальнообов'язкові правила поведінки, встановлені державою, регулюють відносини між людьми, але не менш важливими є і знання психологічних закономірностей поведінки людей.

Юридична практика — складне явище, яке включає різноманітні сторони взаємодії людей і визначається як внутрішніми (психічними), так і зовнішніми (соціальними) факторами і здійснюється різними способами у вигляді всіляких операцій. Внутрішні (психічні) фактори, що обумовлюють юридичну діяльність, доцільно поділяти на *активно-динамічні* (вони не мають постійного «образу існування», мінливі та вичерпні у своєму ресурсі) і *стабільні* (такі, що відрізняються стійкістю, сталістю, набуваються як наслідок досвіду).

До активно-динамічних психічних властивостей відносять:

мету — усвідомлений образ результату, що припускається, на досягнення якого спрямована дія особи. Залежно від характеру функцій тієї чи іншої ділянки юридичної практики мета може бути віддаленою і близькою. На відміну від більш загальних завдань, мета завжди конкретна і визначена;

потребу — психічну властивість людини, створену зазваною нею нуждою в об'єктах, необхідних для її існування і розвитку. Потреба виступає джерелом активності людини, визначає спрямованість психіч-

ного складу особи (на себе, на спілкування, на справу, на кар'єру, на сім'ю тощо). Розрізняють органічні, або матеріальні потреби, пов'язані із забезпеченням нормального функціонування організму людини, і духовні потреби, пов'язані з духовним розвитком особи, її прагненням до знань, творчості, самореалізації, спілкування, визнання іншими людьми, набуття певного соціального статусу;

інтерес — вибіркове ставлення особи до об'єкта в силу його життєвого значення та емоційної привабливості. Інтереси визначаються системою потреб. Суб'єктивно інтерес виявляється в емоційному тоні, підвищеній увазі до об'єкта інтересу. Інтереси, що відносять до більш високого рівня пізнавальної діяльності, можуть перетворитися у нахили;

мотив — спонукання до діяльності, пов'язане із задоволенням особою певних потреб. Інколи про мотив кажуть як про усвідомлену причину, що лежить в основі вибору дій і вчинків (як правомірних, так і протиправних).

Перераховані психічні властивості не є цілком очевидними, вони складають психічний ресурс особи. Тому їх виявлення і аналіз — складна і трудомістка праця, яка потребує від юриста-професіонала відповідних психологічних знань і вмінь.

Стабільні психічні властивості включають:

установку — стереотипну готовність діяти у відповідній ситуації певним чином (вона може бути позитивною і негативною, емоційно-оціночною і поведінковою);

впевненість — складна психічна властивість, яка визначає загальну спрямованість усієї діяльності людини, ціннісних орієнтацій і виступає внутрішнім регулятором її свідомості і волевиявлення. Впевненість виражається у суб'єктивному ставленні особи до своїх вчинків і помислів, вона залежить від досвіду і взаємовідносин особи із суспільством;

віру — характеризується гіпотетичністю і неповним доказом тверджень про щось існуюче або про те, що

буде. Віра виникає у людини, коли вона зацікавлена у її предметі, і коли останній викликає в ній активну оцінну реакцію;

навичку — психічна властивість поведінки особи, доведена до певного ступеня удосконалення. Вона виконується легко, швидко, економічно, з найвищим результатом і в той же час з найменшою напругою уваги і зусиль, ніби автоматично. Навички можуть бути виявленням всіх елементів психіки: інтелекту, волі, емоцій;

звичку — психічна властивість поведінки людини, її нахилів, що стали у житті звичною, постійною справою, потребою. Звичка — суттєвий психологічний стереотип, який часом накладає фатальний відбиток на особу.

Сукупність психічних властивостей особи складає суб'єктивну сторону складу поведінки (правомірної чи протиправної). Вона повинна мати різні кваліфікаційні критерії та оцінки в залежності від положення суб'єктів у сферах юридичної практики. У відношенні до психічних властивостей лідируючих суб'єктів: суддів, прокурорів, слідчих та ін. — це інформація для самоаналізу і самовдосконалення. Знання психічних властивостей необхідні і при дослідженні осіб, зацікавлених у розгляді справи, інших суб'єктів.

§ 2. Психологічні прийоми професійного спілкування юристів з громадянами

Спілкування — це складний багатоплановий процес установалення і розвитку контактів між людьми, який породжується потребою в спільній діяльності і включає обмін інформацією, вироблення єдиної стратегії взаємодії, сприйняття і розуміння іншої людини.

Юристам приходить вступати в контакти з представниками різних вікових, професійних, культур-

них, етнічних груп. За широтою спілкування діяльність юристів можна порівняти з акторською, педагогічною, пропагандистською діяльністю, але, якщо актори чи викладачі спілкуються з відомою їм категорією людей, то юристи мають справу з різними категоріями громадян, в тому числі з порушниками правопорядку. Тому спілкування юристів має іноді спонтанний, вимушений і навіть конфліктний характер. Юрист повинен володіти як офіційним (діловим), так і неофіційним, міжособовим і міжгруповим, усним і письмовим, безпосереднім і опосередкованим, діалогічним і монологічним та іншими видами спілкування. Для цього йому потрібні імпровізація, гнучкість мислення і впевненість у собі.

Умовою грамотного професійного спілкування є пізнання співбесідника. Інформацію про людину можна отримати тоді, коли між юристом і його співбесідником встановлюється сприятлива психологічна атмосфера спілкування. Для цього важливо вміти розговорити співбесідника і уважно його вислухати. За таких умов можна виявити важливі властивості співбесідника, а саме:

— за змістом висловлювань роблять висновок про погляди, цілі, мотиви, потреби людини;

— за словниковим запасом, побудовою фраз, вкладенням думок — про освіту, професійну належність, розумові здібності людини;

— за вимовою — про національність, місце народження і тривалість проживання, регіональну належність;

— за темпом мови, інтонацією, жестикуляцією — про тип темпераменту, емоційну стійкість, урівноваженість, вміння володіти собою, впевненість у собі, рівень культури.

Об'єктом спостереження можуть бути й інші інформативні ознаки: одяг, міміка, хода і т.п.

Особливо важливим є зовнішньо-внутрішнє вивчення особи, яка скоїла правопорушення. На основі розуміння суб'єктивної сторони діяння, врахування

індивідуальних властивостей підозрюваного обвинуваченого юрист (слідчий, адвокат) обирають тактику своєї поведінки і підбирають конкретні прийоми впливу. Підозрюваний, обвинувачений, зі свого боку, намагається зрозуміти логіку і прийоми дій юриста. Оцінка юриста з боку громадян, свідків, обвинувачених, злочинців відбувається за двома напрямками: як посадової особи і як особистості.

Одним із засобів спілкування є елементарні прийоми ввічливості, поважного ставлення до людей. Сюди можна віднести вміння посміхатися (посмішка настроює людей до спілкування), прийом «ім'я власне» (звертатися до людини на ім'я, оскільки це важливий для нього звук), вміння «бути терплячим слухачем», вживати «золоті слова» (ті, що підкреслюють значущість людини), правила службової етики юристів.

Розвиток комунікативних здібностей є вкрай необхідним для будь-якої людини і особливо — для юристів. У складній і напруженій атмосфері, в якій працюють юристи, неможливо вирішувати поставлені перед ними професійні завдання без достатньої культури професійного спілкування. Тому є всі підстави стверджувати, що серйозні вади в спілкуванні: (відсутність комунікабельності, замкненість, невміння встановити психологічний контакт з людьми тощо) можна вважати протипоказаннями до юридичної діяльності.

Юрист зобов'язаний будувати свої стосунки з урахуванням особливостей особи співбесідника, його почуттів і психічного стану. У процесі спілкування неприпустимі фамільярне звернення до громадян, бездушне ставлення, формалізм, безпринципність, відсутність певної лінії поведінки. Це може призвести до відчуження і недовіри з боку громадян. З іншого боку, самовладання, такт, наполегливість викликають повагу до юриста.

До правил спілкування входять і правила ведення спорів, дискусій, зокрема, допитів (обвинуваченого, підозрюваного), опитувань (свідків) і т.п. Для того,

щоб не втратити мовну ініціативу, слід знати сильні і слабкі сторони співбесідника, його інтереси, потреби, ставлення до теми бесіди. У загальних рисах складається план бесіди або допиту.

У ході бесіди або допиту важливо підтримувати спокійну і ділову обстановку, враховувати свій зовнішній вигляд, манеру поведінки, свій психічний стан, який виникає у зв'язку з певними подіями, а також психічний стан співбесідника, порядок прийому чи виклику на допит.

Спеціальні прийоми спілкування визначаються методикою контактної взаємодії, яка дозволяє юристу запобігати конфліктів при спілкуванні з громадянами. Методика включає шість послідовних стадій: 1) набування згоди; 2) пошук загальних інтересів; 3) прийняття принципів і якостей, які пропонуються для спілкування; 4) виявлення властивостей, небезпечних для спілкування; 5) індивідуальний вплив і адаптація до партнера; 6) розробка загальних правил і взаємодія.

Пізнання прийомів спілкування ще не гарантує мистецтва володіння ними. Тут необхідна тривала практика, кропітка і цілеспрямована робота над собою.

При колективній діяльності особливої значущості набуває психологічна сумісність людей і психологічний клімат в колективі.

Психологічна сумісність означає сукупну здатність членів колективу до плідної спільної діяльності, заснованої на оптимальному поєднанні їх характерів. Вона може бути зумовлена як схожістю будь-яких характеристик членів колективу, так і відмінністю. У підсумку це призводить до взаємодоповнювальності людей в умовах спільної діяльності, бо даний колектив являє собою певну цілісність. Звичайно виділяють два основних види психологічної сумісності: а) *психофізіологічну*, коли є схожість інтелекту, волі, емоцій, на основі якої узгоджуються емоційно-вольові реакції і синхронізуються темпи спільної ді-

яльності; б) *соціально-психологічну*, що заснована на спільності соціальних установок, потреб та інтересів.

При аналізі психологічної сумісності важливо враховувати типи комунікативної поведінки у зв'язку з психічними схильностями людей та їх характерами: лідери, які можуть вирішувати задачу, лише підкоряючи собі інших членів колективу; індивідуалісти, котрі намагаються розв'язати задачу одноособово; пристосуванці, що легко підкоряються іншим і піддаються впливу; колективісти, які вирішують завдання спільними зусиллями, не тільки приймають пропозиції інших людей, а й самі виступають з ініціативою.

Не менш важливим для психологічної сумісності є *темперамент* — індивідуально-психологічна властивість особи, яка проявляється в загальній психологічній активності (швидкість психічних процесів), моториці (швидкість і виразність рухів, міміки, жестів), емоційності (ступінь емоційної збудливості, зміни настрою). Розрізняють сангвінічний, холеричний, флегматичний і меланхолічний темпераменти.

Юрист, який має *сангвінічний* темперамент, швидко вступає у контакт зі співбесідниками, швидко знайомиться, активно пропонує свої послуги, динамічно розв'язує проблеми. Йому притаманні велика рухомість, активність, але в той же час — врівноваженість і планомірність, уміле керівництво юридичними справами. З таким темпераментом юрист правильно реалізує норми права, намагається не створювати конфліктних ситуацій, що сприяє встановленню психологічної сумісності і оптимальної атмосфери в колективі.

Юрист з *холеричним* темпераментом може виконувати завдання підвищеної складності, працювати у неординарній оперативній обстановці, але водночас відрізняється неврівноваженістю, гарячкуватістю, збудженістю, може зопалу прийняти неправомірне рішення, хоча завжди знаходить вихід з критичної ситуації. Холерик потребує постійного контролю, він швидко запалюється і швидко заспокоюється, забуваючи про всі неприємності.

Юрист *флегматичного* темпераменту здатний приймати виважені юридичні рішення, як правило, безпомилкові, його нелегко вивести з психологічного стану рівноваги, він не піддається умовлянням, діє на власний розсуд. Це надійний працівник юридичної служби, на якого можна покластися і який не підведе.

Меланхолічний темперамент характеризується вразливістю, підвищеною емоційністю, неврівноваженістю, інертним типом нервової системи. У колективі працювати разом з юристами-меланхоліками дуже важко. Вони потребують особливого підходу, тактовної бесіди, надзвичайно чутливо реагують на оцінки, думки про свою особистість, зауваження і пропозиції, сприймати неадекватно, можуть впадати у відчай.

Психологічна сумісність є визначаючим фактором у формуванні і підтримці соціально-психологічного клімату в колективі. *Психологічний клімат* вміщує емоційні, інтелектуальні і вольові моменти. Вивчення природи і змісту психологічного клімату передбачає мету — знайти таку його характеристику, яка б забезпечила оптимальні умови діяльності, доброзичливі стосунки і добросовісні наміри у досягненні необхідних результатів. У психологічному кліматі в юридичній практиці слід виділяти два рівні залежно від стосунків учасників юридичного процесу. Перший — психологічний клімат у стосунках лідера та інших учасників розгляду юридичної справи. Тут першочергове значення мають владні повноваження, наприклад, судді у ході судового розгляду справи, слідчого — у ході досудового слідства. Другий — психологічний клімат у стосунках службових осіб і інших зацікавлених учасників юридичного процесу. Тут першочергове значення має не тільки влада, а й стан залежності долі зацікавлених суб'єктів від тих, чиїми послугами вони користуються. У таких ситуаціях психічні якості службових осіб дуже суттєві і мають велике значення у визначенні психологічного клімату при вирішенні юридичної справи, з'ясуванні істини і прийнятті правильного рішення.

При характеристиці психологічного клімату доцільно звернути увагу на такі моменти, які виражають його сутність і виділяють управлінський елемент. Психологічний клімат в юридичній практиці залежить від: а) інтелектуальної єдності, тобто єдності думок, інформованості про можливості юридичної практики, взаєморозуміння у ході розгляду юридичної справи; б) емоційної єдності, яка визначається загальною атмосферою бажання учасників юридичного процесу до співпереживання всіх подій у справі, що розглядається; в) вольової єдності — здатності учасників розгляду юридичної справи спільно перемагати труднощі, які виникають, і доводити розгляд до правильного прийняття рішення.

Управлінський елемент включає *стиль*, під яким розуміється відносно стійка система способів впливу лідера юридичної практики на всіх учасників розгляду справи (директивний, колегіальний, ліберальний стиль і т.п.). Поняття лідерства охоплює не тільки сукупність особистих властивостей індивіда, а й функцію самого соціального середовища, його здатність індивідуалізувати керівника. Здійснюється це, наприклад, у формі престижу, який виступає як шкала визнання соціальним середовищем кожного, хто входить до нього.

Характеристика елементів психологічного клімату набуває особливої цінності при осмисленні як результатів, так і прогнозів розгляду юридичних справ. Тому необхідно переборювати так звану «предметну діяльність», при якій не враховуються психологічні закони правопорушення, слабко використовуються прийоми психологічного аналізу відносин між сторонами юридичного процесу і учасниками справи, що розглядається.

§ 3. Конфлікти в юридичній діяльності і способи їх вирішення

Розглядаючи проблеми міжособових спілкувань, зокрема, психологічної сумісності в юридичній прак-

тиці, доцільно привернути увагу на виникаючі в цій сфері конфліктні ситуації.

Конфлікт (від лат. *conflictus* — зіткнення) — один із видів соціальної взаємодії індивідів або соціальних груп, при якому дії однієї сторони, зіткнувшись з протидіями іншої, перешкоджають реалізації її цілей і, як правило, супроводжуються взаємними негативними емоціями і почуттями.

Конфлікти можуть виникнути у будь-якій сфері діяльності людини, але юридичній практиці, пов'язаній з вирішенням правових спорів, полярністю інтересів різних суб'єктів і учасників юридичного процесу, вони притаманні завжди. Конфлікти бувають особистісні (особи самої із собою), із зовнішнім середовищем, міжособові, міжгрупові та ін. За юридичними критеріями конфлікти поділяються в залежності від галузей права, за допомогою норм яких розв'язуються конфлікти, на трудові, адміністративні, господарські, екологічні та ін.; за територією поширення вирізняють локальні, національні, міждержавні конфлікти. Конфлікти виникають і у сфері поділу компетенції різних державних органів, в тому числі правоохоронних. При відповідному досвіді дій в конфліктних ситуаціях потенційні конфлікти можуть бути попереджені, вирішені, навіть використані для покращення відносин з іншими людьми й самовдосконалення. Завдання полягає не в тому, щоб уникнути конфлікту, а у намірі розпізнати його і знайти конструктивне рішення.

Для позитивного розв'язання конфлікту важливе значення має визначення предмета спору, тобто об'єктивно існуючої проблеми, яка є причиною зіткнення суб'єктів конфлікту між собою, основного протиріччя, для вирішення якого суб'єкти вступають у протиборство, наприклад, проблема влади, лідерства, володіння певними цінностями.

Існує декілька найбільш поширених стилів вирішення конфліктів. **Стиль конкуренції** ефективний тоді, коли один із суб'єктів конфлікту має владу, впевнений в правильності свого рішення і наполягає на ньому,

використовуючи вольові якості. *Стиль відхилення* реалізується тоді, коли суб'єкт відстоює свої права, не співпрацюючи ні з ким у виробленні рішення чи просто ухиляється від розв'язання конфлікту. *Стиль пристосування* означає, що суб'єкт погоджується діяти спільно з іншими особами, не намагаючись відстоювати будь-якою ціною власні інтереси, а навпаки, поступатися ними заради пом'якшення конфлікту, відновлення гармонії у стосунках. *Стиль співробітництва* полягає в активній участі, співпраці у вирішенні конфлікту всіх суб'єктів, він потребує тривалої роботи, але є ефективним способом досягнення результату, який задовольняє інтереси конфліктуючих сторін і є для них взаємно корисним. *Стиль компромісу* виявляється в досягненні згоди між суб'єктами конфлікту шляхом часткового відступу від своїх позицій, задоволення бажань і врахування інтересів іншої сторони.

Крім загальних стилів вирішення конфліктів, які можуть використовуватися при міжособовому спілкуванні у колективі юристів, між керівником і працівниками юридичних установ (правоохоронних органів), між юристами і громадянами, які користуються їх послугами, існують і численні *юридичні способи вирішення конфліктів*. Це, зокрема, конституційні, парламентські процедури, які застосовуються в політичній сфері (рішення Конституційного Суду, парламентські дебати, дострокові вибори до Верховної Ради, імпичмент, право вето Президента, розпуск політичної партії і т.п.); прямі переговори, звернення до консультантів, експертів, посередників, третейських судів та ін. — в економічній сфері; вирішення кримінальних, цивільних, господарських справ у загальних та господарських судах; прийняття правозастосовних рішень митною службою, податковою адміністрацією, органами міліції. На період розгляду конфліктів, що виникають у сфері права, суб'єкти наділяються певними правами і обов'язками (наприклад, як учасники судового процесу). Конфлікт розглядається завжди уповноваженим органом (посадовою особою), які діють на підставі і на виконання норм права. Рішення, при-

йняте за результатами розгляду конфліктної ситуації, є обов'язковим для сторін конфлікту, його виконання забезпечується примусовою силою держави.

У будь-якій конфліктній ситуації важливо враховувати потреби і поважати цінності кожної із сторін, намагатися бути гранично об'єктивним і відокремлювати проблему від особи, зосереджуватися на пошуку справедливості, знаходити творчі рішення, бути твердим у відношенні до проблеми, а не до людей. Мистецтво вирішення конфліктів — це не що інше, як мистецтво спілкування, мистецтво ведення переговорів.

Сьогодні без дискусій, спорів уявити наше життя неможливо. Дискусії, коли вони правильно організовані, виявляють різні точки зору на одну і ту ж саму проблему, ламають стандартні уявлення, емоційно заряджають учасників спору, дають їм сили для пошуку нових шляхів вирішення виробничих, наукових, управлінських завдань. Спори можуть бути конструктивними і стимулювати творчу діяльність, розширювати і поглиблювати знання предмета. Але коли вони стають деструктивними і перетворюються в самоціль, то відбирають тільки сили і час у дискутуючих. Щоб зберегти плідність спору, необхідно дотримуватися певних правил. На першому ж етапі хтось із учасників повинен обмежити предмет дискусії, точно визначити коло спірних питань. Необхідно врахувати ступінь можливого емоційного включення учасників дискусії. Емоційно нестійкому складніше регулювати напруженість з'ясування точок зору, тому більш стабільний суб'єкт повинен охолоджувати його запал. Обов'язковими є і врахування рівня знань предмета, професійної підготовленості опонента. Більш плодотворним є спір спеціалістів з однаково високою професійною культурою.

Знання природи конфліктів в юридичній практиці, вміння виходити з кризових ситуацій допомагають виробляти навички спілкування, стимулювати емоційно-комунікативну сферу індивідів, вирішувати найскладніші практичні завдання.

Контрольні питання

1. Вкажіть причини необхідності психологічних знань для професійної діяльності юриста.
2. Назвіть основні активно-динамічні і стабільні психічні властивості особи.
3. Перерахуйте основні правила (прийоми) спілкування юриста у повсякденній роботі з громадянами.
4. Визначте поняття психологічної сумісності і поясніть її значення для успішної професійної діяльності юриста.
5. Як темперамент впливає на виконання юристом своїх професійних обов'язків?
6. Дайте визначення конфлікту в юридичній практиці.
7. Назвіть найбільш поширені стилі вирішення конфліктів.
8. Вкажіть юридичні способи розв'язання конфліктів.

Предметно-алфавітний показчик

А

Адвокат с. 95

— адвокатська практика с. 137

— атестація с. 109

— дисциплінарна відповідальність с. 119

— стандарти діяльності с. 96

Адвокатура с. 96

Акт юридичний с. 144, 145

Атестація професійна с. 104

— атестаційні комісії с. 112

— адвокатів с. 100

— нотаріусів с. 110

— працівників органів внутрішніх
прав с. 112

— прокурорсько слідчих працівників
прокуратури с. 107

— суддів с. 105

Б

Болонський процес с. 58

В

Відповідальність юристів

— дисциплінарна с. 114

— моральна с. 197

Віра с. 232

Впевненість с. 232

Г

Глобалізація с. 57

Громадська організація с. 74

Д

Деонтологія с. 5

Деформації с. 162

- моральної свідомості юристів с. 205
- професійної свідомості юристів с. 167
- шляхи подолання с. 165, 211
- Дисциплінарна відповідальність юристів с. 114
- адвокатів с. 119
- нотаріусів с. 120
- працівників органів внутрішніх справ с. 121
- працівників прокуратури с. 118
- суддів с. 116

Дисциплінарні стягнення, що накладаються на юристів с. 115

Дія юридична с. 131, 132

Діяльність правова с. 153

— контрольна с. 155

— правозастосовна с. 154

— правотворча с. 153

— установча с. 155

Діяльність політична с. 171

Документ

— процесуальний с. 151, 152

— правовий с. 221

Е

Естетика с. 213

Естетична культура с. 214

Естетична свідомість с. 214

Етика с. 22

Етикет с. 26

— загальні правила с. 216

— юридичний с. 219

Етичні приписи с. 17

З

Засади професійної етики юристів с. 198

Звичка с. 233

І

Інтерес с. 232

- К**
Комісія
— атестаційна с. 107, 112
— кваліфікаційна с. 105, 110
— кваліфікаційно-дисциплінарна с. 109
Конфлікт с. 240
— стилі вирішення с. 240
— юридичні способи вирішення с. 241
Корпоративні норми с. 17
Культура юриста
— естетична с. 214
— мови с. 220
— моральна с. 192, 193
— моральної поведінки с. 190
— моральних почуттів с. 189
— політична с. 169
— правова с. 159
— професійна комплектність с. 191
— телефонної розмови с. 221

М

- Мета с. 231
Методи 30
— юридичної деонтології с. 19
— юридичної науки с. 30
Методологія юридичної науки с. 30
Мораль с. 187
Моральна відповідальність с. 197
Моральна культура особистості с. 187
Моральна свідомість с. 189
— деформації с. 206
Морально-професійний обов'язок юриста с. 194
— об'єктивний бік с. 194
— суб'єктивний бік с. 195
Мотив — с. 232

Н

- Навичка с. 233
Наука с. 27

- суспільна с. 27
- юридична с. 27

Норми

- етичні с. 17
- корпоративні с. 17
- правові с. 16

Нотаріат с. 101

Нотаріус с. 101

- атестація нотаріусів с. 110
- дисциплінарна відповідальність с. 120
- нотаріальна практика с. 137

О

Об'єкт

- юридичної науки с. 28
- юридичної практики с. 131

Операція юридична с. 132

Освіта с. 44

- юридична с. 44–49

Освітньо-кваліфікаційна характеристика с. 50

Освітньо-професійна програма с. 52

П

Політика с. 169, 170

Політична культура

- активістська с. 178
- групова с. 175
- індивідуальна с. 174
- патріархальна с. 177
- підданська с. 177
- суспільна с. 175
- юриста с. 169

Політична орієнтація с. 172

Політична партія с. 171

Політична система с. 170

Політичні права с. 181

Потреба с. 231

Правова культура

- зміст с. 159

- особи с. 158
- суспільства с. 157
- форми деформації с. 163
- функції с. 165
- юриста с. 159
- Правове середовище с. 128
- Правовий документ
  - естетико-правові вимоги с. 222
  - реквізит с. 146
  - структура с. 146
  - техніко-юридичні вимоги с. 225
  - типовий формуляр с. 222
- Правові норми с. 16
- Практика
  - адвокатська с. 137
  - нотаріальна с. 137
  - прокурорська с. 136
  - слідча с. 136
  - суддівська с. 135
  - юридична с. 126
  - юридична консультативна с. 137
- Предмет
  - юридичної деонтології с. 16
  - юридичної науки с. 28
- Принципи
  - професійної етики юристів с. 198
  - професійної діяльності юристів с. 71
- Прокуратура с. 87
- Прокурор с. 89
  - атестація с. 107
  - дисциплінарна відповідальність с. 118
  - прокурорська практика с. 136
- Професійне мислення юриста с. 68
- Професійні стандарти юристів с. 70
- Професія юридична с. 64
- Процес юридичний с. 148
- Процесуальна форма с. 142
- Процесуальний режим с. 143
- Процесуальні провадження с. 143

- Процесуальні стадії с. 143
- Психічні властивості
- активно-динамічні с. 231
  - стабільні с. 232
- Психологічна сумісність с. 236
- Психологічний клімат с. 238
- С**
- Система с. 38
- Слідчий с. 91
- атестація с. 107
  - дисциплінарна відповідальність с. 118, 121
  - слідча практика с. 136
- Слідчий апарат с. 92
- Соціологія с. 22
- Спілкування с. 233
- Справа юридична с. 149
- Стандарти
- вищої освіти с. 49
  - вищої юридичної освіти с. 49
  - вищої юридичної освіти вищих навчальних закладів с. 53
  - діяльності адвокатури с. 96
  - професійної діяльності юриста с. 70
  - професійної суддівської діяльності і поведінки с. 83
- Структура
- юридичної науки с. 38
- Суб'єкт
- політичної системи с. 170
  - правотворчості с. 154
  - юридичної практики с. 130
- Суддя с. 81
- атестація с. 105
  - дисциплінарна відповідальність с. 116
  - суддівська практика с. 135
  - стандарти професійної діяльності і поведінки с. 83

Т

- Тактика юридична с. 134
- Темперамент с. 237
  - меланхолічний с. 238
  - сангвінічний с. 237
  - флегматичний с. 238
  - холеричний с. 237
- Техніка юридична с. 153
- Технологія юридична с. 134

У

- Установка с. 232

Ф

Форма деформації професійної свідомості юристів

- правовий нігілізм с. 163
- правова демагогія с. 164
- правове переродження с. 164
- правовий дилетантизм с. 164
- правовий ідеалізм с. 164
- правовий інфантилізм с. 163

Форма юридичної практики с. 141

- внутрішня с. 141
- зовнішня с. 144
- процесуальна с. 142

Функції

- правової культури юриста с. 165
- юридичної деонтології с. 20
- юридичної науки с. 41
- юридичної практики с. 139

Ю

Юридична деонтологія

- як галузь наукових знань с. 5
- як навчальна дисципліна с. 23
- методи с. 19
- предмет с. 16
- функції с. 20

- Юридична дія с. 131
- Юридична наука с. 27
  - методи і методологія с. 30
  - об'єкт с. 28
  - предмет с. 28
  - структура с. 38
  - функції с. 41
- Юридична освіта с. 44
  - аспірантура і докторантура с. 48
  - види с. 47
  - вища с. 47
  - зміст с. 49
  - освітні рівні с. 49
  - освітньо-кваліфікаційні рівні с. 48
  - післядипломна с. 48
  - форми с. 48
  - самоосвіта с. 49
  - стандарти с. 49
  - якість с. 49
- Юридична практика с. 126
  - внутрішня форма с. 141
  - засоби с. 133
  - зовнішня форма с. 144
  - методи здійснення с. 134
  - об'єкт с. 131
  - процесуальна форма с. 142
  - результат с. 134
  - способи здійснення с. 134
  - структура с. 130
  - суб'єкт с. 130
  - технологія с. 134
  - форма с. 141
  - функції с. 139
  - юридична дія с. 131
  - юридична операція с. 132
- Юридична справа с. 149
- Юридична тактика с. 134
- Юридична техніка с. 153
- Юридична технологія с. 134

- Юридичний акт с. 145, 144
- акт застосування с. 145
- інтерпретаційний с. 145
- нормативний с. 145
- реквізити с. 146
- структура с. 146
- Юридичний процес с. 148
- Юрист с. 61
- атестація с. 104
- засоби праці с. 51
- зовнішній вигляд с. 217
- мета професійної праці с. 51
- мовна культура с. 220
- основні виробничі функції с. 51
- політична культура с. 169
- правова культура с. 159
- предмет праці с. 51
- принципи професійної діяльності с. 71
- професійне мислення с. 68
- професійні стандарти с. 70
- процедури с. 51
- типові завдання с. 51

Перелік рекомендованої літератури

Юридична деонтологія / За ред. В.М. Горшенєва і В.В. Комарова. — Х.: Основа, 1993. — 187 с.

Алексеев С.С. Введение в юридическую специальность. — М.: Юрид. лит., 1976. — 256 с.

Гусарев С.Д., Тихомиров О.Д. Юридична деонтологія: (Основи юридичної діяльності). — К.: Знання, 2005. — 655 с.

Жалинский А.Э. Профессиональная деятельность юриста. Введение в специальность. — М.: БЕК, 1997. — 330 с.

Сливка С.С. Юридична деонтологія. — 2-е вид., перероб. і доп. — К.: Атіка, 2003. — 320 с.

Хрестоматия по юридической деонтологии. Сборник нормативных актов (международных, отечественных, зарубежных) об основных стандартах профессиональной деятельности юристов (с общими комментариями к разделам): Для юридических вузов и факультетов / Сост. и общ. ред. О.Ф. Скакун. — Х.: ЭСПАДА, 2002.

Герасіна Л.М. Проблеми правової конфліктології: феноменологічний, гносеологічний та праксеологічний аналіз. — К.: Право, 2004. — 112 с.

Коновалова В.Е. Правовая психология. — Х., 1997. — 160 с.

Лозовий В.О., Петришин О.В. Професійна етика юриста. — Х.: Право, 2004. — 176 с.

Сливка С.С. Професійна культура юриста: (Теоретико-методологічний аспект). — Львів: Світ, 2000. — 336 с.

Теория юридического процесса / Под общ. ред. В.М. Горшенева. — Х.: Вища школа, 1985. — 191 с.

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ I. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ЮРИДИЧНОЇ ДЕОНТОЛОГІЇ.....	5
§ 1. Поняття та риси юридичної деонтології	5
§ 2. Передумови виникнення юридичної деонтології	7
§ 3. Основні етапи розвитку юридичної деонтології	9
§ 4. Предмет юридичної деонтології	13
§ 5. Методологія юридичної деонтології	19
§ 6. Співвідношення юридичної деонтології з юридичними та іншими суспільними науками	21
§ 7. Юридична деонтологія як навчальна дисципліна	23
РОЗДІЛ II. ЮРИДИЧНА НАУКА	26
§ 1. Поняття юридичної науки	26
§ 2. Історія розвитку юридичної науки	31
§ 3. Система юридичної науки	38
§ 4. Функції юридичної науки	41
РОЗДІЛ III. ЮРИДИЧНА ОСВІТА	44
§ 1. Поняття юридичної освіти	44
§ 2. Юридична освіта: види, форми, рівні	47
§ 3. Державні стандарти вищої юридичної освіти	49
§ 4. Розвиток юридичної освіти в Україні на сучасному етапі	54
РОЗДІЛ IV. ЮРИДИЧНА ПРОФЕСІЯ	59
§ 1. Юрист: загальна характеристика	59
§ 2. Основні риси юридичної професії	64
§ 3. Професійне мислення юриста	68
§ 4. Міжнародні стандарти професійної діяльності юристів	70
§ 5. Об'єднання юристів в Україні	74
РОЗДІЛ V. ОСНОВНІ ВИДИ ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ЮРИСТА	81
§ 1. Суддя	81
§ 2. Прокурор	86
§ 3. Слідчий	91
§ 4. Адвокат	95
§ 5. Нотаріус	99
РОЗДІЛ VI. ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ ДІЯЛЬНОСТІ ЮРИСТА	104
§ 1. Професійна атестація юристів	104
§ 2. Дисциплінарна відповідальність юристів	114
§ 3. Оплата праці юристів, їх правовий та соціальний захист	122

РОЗДІЛ VII. ЮРИДИЧНА ПРАКТИКА	126
§ 1. Поняття та риси юридичної практики	126
§ 2. Структура юридичної практики	130
§ 3. Види юридичної практики	135
§ 4. Функції юридичної практики	139
§ 5. Форма юридичної практики	141
§ 6. Юридичний процес як комплексна система	148
РОЗДІЛ VIII. ПРАВОВА КУЛЬТУРА	
ЮРИСТА	157
§ 1. Правова культура юриста: загальна характеристика	157
§ 2. Деформації професійної правосвідомості юристів	162
§ 3. Функції правової культури юриста	165
РОЗДІЛ IX. ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА	
ЮРИСТА	169
§ 1. Поняття політичної культури юриста та її структура	169
§ 2. Види політичної культури	174
§ 3. Законодавче регулювання участі юристів у політичному житті	181
РОЗДІЛ X. МОРАЛЬНА КУЛЬТУРА	
ЮРИСТА	187
§ 1. Поняття й зміст моральної культури юриста	187
§ 2. Морально-професійний обов'язок юриста	194
§ 3. Основні засади професійної етики юристів	198
§ 4. Деформації моральної свідомості юристів та шляхи їх подолання	205
РОЗДІЛ XI. ЕСТЕТИЧНА КУЛЬТУРА	
ЮРИСТА	213
§ 1. Поняття естетичної культури юриста та форми її прояву	213
§ 2. Службовий етикет юриста	216
§ 3. Мовна культура юриста	220
§ 4. Естетичні характеристики правових документів	221
РОЗДІЛ XII. ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ЮРИСТА	230
§ 1. Поняття психологічних чинників у діяльності юриста	230
§ 2. Психологічні прийоми професійного спілкування юристів з громадянами	233
§ 3. Конфлікти в юридичній діяльності і способи їх вирішення	239
Предметно-алфавітний покажчик	244
Перелік рекомендованої літератури	253